CHANDRA SEKHARA CHAMPU.

A

POEM

IN

PROSE AND VERSE.

BY

RAMANATHA.

PART. II.

EDITED

BY

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.
Superintendent, Free Sanskrit College.

CALCUTTA.

PRINTED AT THE SATYA PRESS.
1874.

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.
perintendent, Free Sanskrit College of Calcutta.

पण्डितकुलतिलक-पूज्यपाद श्रीमत् तर्कवाचस्पति
पाद-प्रणीत-प्रकाशित-पुस्तकान्येतानि

१ आशुबोध व्याकरणम् ...
२ धातुरूपादर्शः ...
३ शब्दस्तोम-महानिधि [संस्कृत अभिधान] [illegible]
४ सिद्धान्तकौमुदी—सरलाटीकासहिता ... ११
५ सिद्धान्तबिन्दुसार [वेदान्त] ... ॥
६ तुलादानादिपद्धति [वङ्गाक्षरैः] ... ४
७ गयाश्राद्धादिपद्धति ... १
८ शब्दार्थ रत्न ... ॥।
९ वाक्यमञ्जरी [वङ्गाक्षरैः] .. ।
१० छन्दोमञ्जरी तथा वृत्तरत्नाकर—सटीक =
११ वेणीसंहार नाटक—सटीक ... १
१२ मुद्राराक्षस नाटक—सटीक ...
रत्नावली ... ॥
मालविकाग्निमित्र—सटीक ... ॥
१५ धनञ्जय विजय—सटीक ... ।
१६ महावीरचरित ... ॥
१७ साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी—सटीक ... १
१८ वैयाकरणभूषणसार .. ॥
१९ लीलावती ... ।
२० बीजगणित ...
२१ शिशुपालवध—सटीक ...
२२ किरातार्जुनीय—सटीक ...
२३ कुमारसम्भव—पूर्वखण्ड सटीक ...
२४ कुमारसम्भव—उत्तरखण्ड ...
अष्टकम् पाणिनीयम् ...
[illegible]वाचस्पत्यम् [संस्कृत बृहदभिधान]
कादम्बरी—सटीक ...
२८ राजप्रशस्ति ...
२९ अनुमानचिन्तामणि तथा अनुमानदीधिति

चन्द्रशेखरचम्पूः।

(उत्तरभागः)

श्रीमच्छ्रीरघुनाथदेवाभिधहाद्दिश्चीशसूनुना,
यश्चीर्मैथिलपावकप्रतिरमः श्रीराजहंसार्णवः ।
श्रीराधा नवचन्द्रलीविलसया श्रीरामनाथःस्वयम्,
चम्पूं गुम्फितवान् सुदीर्घमधुरीभाषाशिरश्शिरीग्रन्थ ॥

बि, ए, उपाधिधारिणा
श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण संस्कृता ।

—•:•—

कलिकाता-यन्त्रे
मुद्रिता।
शाकाः १८२६ ।

चन्द्रशेखरचम्पूः ।

॥ द्वितीयोभागः ॥

ततः प्रभाते प्रभयातिरम्यां सभां समासाद्य सितांशुमौलिः ।
कुमारयोरानयनाय राजा सम्प्रेषयामास वरानमात्यान् ॥ १ ॥
तावेत्य सन्तापहरौ जनानां हेमन्तशीताविव कान्तरूपौ ।
प्रणेमतुस्तन्नयनाब्जयुग्ममुद्वेजयन्तौ पितुरिन्दुमौलेः ॥ २ ॥
राजापि देव्या गृहनिर्गतस्य कापालिकस्याकृतितुल्यमूर्त्तीम् ।
मत्वा तु तौ शापविकारितात्मा मुहुर्मुहुर्गूढदृशान्वपश्यत् ॥ ३ ॥
अचिन्तयच्च—हा धिक् कष्टं स्वभावचपला हि स्त्रीजातिः स्वभाव-
कपटपेटिका च पुंवचनपटीयसी च ।
अहोऽबलानां प्रबलैव माया ह्यवश्यम्मामपि यद्गिरैषा ।
हा वामतां वामदृशां न कोपि कैरप्युपायैरपहर्त्तुमीशः ॥ ४ ॥
यंप्रेमनोरखिलमानवसत्तमस्यजाताकुतस्त्यनृपतेस्तनयाप्रिया मे ।
हाहन्तधिग्व्यवसितन्त्विमिदन्तदीयंविश्वास एववनितासुनहीतिसत्यं
॥ ५ ॥ किं कुर्म्मः—

चन्द्रञ्चे मलिनीकरोति रजनी भानुं तथा निर्मला,
सत्कीर्त्ती दिवसस्य सा यदि सतां हन्तिर्गुणान् सन्तति।
सत्कीर्ति यदि धिक्कृतिं वितनुते पीता सुधा हन्ति चेत्,
सत् प्रज्ञापि हि सच्छिदा यदि भवेत् कुर्वन्तु किं कोविदाः ॥६॥

विचिन्तयन्नेवमसुस्थचेता विलम्ब्य राजासनमुत्थितः सन्।
विसृज्य सर्वान् शयनालयान्तः शयानवद्ध्यानपरो बभूव ॥ ७ ॥

नरेन्द्रपुत्रावपि वासमेत्य क्षीणावुपाचिन्तयतां मिथस्तौ।
हा हन्त राज्ञा ह्यवधीरितौ स्वः किमर्थमित्येव वितर्कयन्तौ ॥८॥

अलब्धविद्यौ किमु हीनवीर्य्यौ किं दुश्चरितौ किमु लोकपालौ।
किम्भक्तिहीनौ गुरुसज्जनानां ननन्द नावां यदयं पितापि ॥ ९ ॥

नवा सुहृद्भेदकरोऽत्र कश्चिदस्त्येव वा केन च कारणेन।
सन्दूषितोगूढपदोवगूढोन भेदहेतुं मनसाभ्युपैमि ॥ १० ॥

अबीजतोप्यङ्कुरपल्लवादिक्रमेण तत्तत्फलमप्यकाले।
उत्पाद्य विज्ञानपि मोहयन्ति महेन्द्रजालिप्रतिमाः खला हि ॥११॥

नीचैः स कुद्दालमुखेन तद्वत् मुखेन दूर्व्वाङ्कुतपूरितेन।
मलं परेषामुपगृह्य वृत्तिमाप्नोति नूनं खलपूः खलश्च ॥ १२ ॥

स्वपुं विभेदे निपुणातिगूढा संवश्चवे दृष्टिमतोपि दक्षाः।
दर्व्वाः परार्थापहृतौ खलस्य वृत्तिश्च दूतौ प्रकृतिश्च दुष्टा ॥ १३ ॥

विनापराधादहयोपि नैव दशन्ति न स्वार्थकृते हकाश्च।
परापकाराय भवन्ति नैतौ पराधिकर्त्तुः पिशुनस्य हेतू ॥ १४ ॥

परापकारं खलु निर्निमित्तं कुर्वन्ति हा हन्त खलाः स्वभावात्।
ज्ञातनिमित्तेपि च साधुवृत्ता न चापकुर्वन्ति परान् स्वभावात्॥१५॥

धर्मञ्च कीर्त्तिञ्च परोपकारीलाभः सतां ग्राम्यजनस्य लाभः।
वित्तादिलाभोल्पमतेः खलस्य परस्य सम्पोड़नमेव लाभः॥ १६॥

निरर्थकं जल्पति वल्गुतुल्यं मर्मापरेषां खल उग्रलाभः।
दोषेतरे दृक् न भवत्यमुष्य दोषैकदृष्टेः खलपेचकस्य॥ १७॥

नोक्तिर्न दानं न रतिर्न भीतिर्न शास्त्रशिक्षा नच लोकवीक्षा।
न केऽप्युपायाः प्रभवन्ति हन्त खलस्वभावस्य निवर्तनाय॥ १८॥

इदं महद्दुःखतरं वनप्रियः कलैकलापी विरलं ब्रवीति।
इदन्ततोदुःखतरं हि दुर्वाक् काकःकटूक्तैर्बहुरारटीति॥ १९॥

सच्छिद्रोपि न गुणं गृह्णाति, लघुरपि न गुरुयन्त्रणया निस्त्रो भवति, जलवन्नीचाभिमुखोपि न प्रणतमभिसरति, वायुरिव छिद्रानुसार्य्यपि न साधुहृदयसुषिरं प्रविशति, शून्यमिव छिद्रेषु प्रत्यक्षमेव लक्ष्यते, न जनावकाशं प्रयच्छति, ज्वलन इवाश्रयाशोपि न साधु प्रकाशते, पृथ्वीव कालेन निक्षेपं हरति, न च क्षमापदं भजते,पुरुषाद[मत्तोन्मत:]इव दूरपरिहरणीयोपिभवति, भजङ्ग इव प्राणान्तं विना न प्रहार्य्यः; खलानामपुण्यजनानां पुण्यजनानामिव दर्शनं—विप्लवबीजानां प्लवगबीजानामिव श्लेषभावसमुपद्रवाय, अभाष्याणामार्हतादिभाष्याणामिव भाषणं पापाय मोहायच, अज्ञानामुपदेशोपि ज्ञानामिवाशेषसम्बोच्छेदाय, अकरुणानां करुणानामिव समागमोहृच्छोकाय, जडानामजडानामिव देशानामभिगमस्तृषिताशाच्छेदाय, जीवितच्छेदाय च, ताडनं शुनामिवैषां कटुशब्दश्रवणाय, एतेषु वाक्प्रयोगोगण्डेष्विव घोः प्रतिशब्दश्रवणाय एषां, पालनं उपेक्षा वा रोगानामिवामर्षाय, एभ्यः प्रियवाग्दानं गुड़दानमिव ज्वरोत्प्रकोपाय,

द्रवार्पणमिति ध्वसंस्कृतेषु सर्व्वं भवेष्विव केवलं भस्मीकरणाय, एतेषु सच्छिद्रेषु पात्रेष्विव स्नेहार्पणमधः पतनाय, किमन्यैरन-ल्पजल्पितैरेते दुष्प्रकृतय उदासीनमपि पुरुषं क्लेशभाजं कुर्वन्ति, नैतेषु त्रपा अकुलजदारेष्विव, नैतेषु कृपा शाकुनिकेष्विव, नैतेषु स्नेहः पांशुलेषु भूभागेष्विव, नैतेष्वभयं श्वापदेष्विव, नैतेषु गौरवं दृष्टिमहत्स्वपि तूलभारेष्विव, एते धृष्टा वामा इव विपरीतरतिप्रगल्भाः, कालरात्रयोऽमी मलीमसपक्षाश्रिताः अदक्षिणायगा दिवसा इव दिनं दिनं जनानां सन्तापं वर्द्ध-यन्तोविवर्द्धन्ते च्छलीकृतचणदाश्च, दुर्य्योधन इवाजातशत्रा-वपि जातशत्रुभावाः, दुःशासनो दुर्मुखोपि धृतराष्ट्रप्रियः कर्ण इव पुरुषैकघातशक्तिगर्वितः, शकुनिरिव धूर्तविद्यया धर्म्म-वञ्चनेन धनापहारचतुरः, तस्मिपिठरेष्विवैतेष्वणीयानपि स्था-पितः, सर्षप इव विश्वासः स्फुटत्येव।

अन्धोबधिरोमूकः सुदृष्टिमान् सुश्रवाः सुवक्ता च।
सदसत्क्रिययोः खल इति चित्ततरः कोपि दुर्ज्ञेयः॥ २०॥

परपरिवादे तु खलोगुणवादे सज्जनोविज्ञः।
आद्यः परापकारे कृती तथान्यः परोपकारे च॥ २१॥

उद्घाटयेत साधुमुखं कथाभिः खलाननं नेङ्गिततोपि विद्वान्।
सुगन्धिदुर्गन्धिविलोपपूर्वकुम्भाविमौ वासविकाशदौ नृणाम्॥२२॥

तत् किमिदमप्रतीकारमापतितम्?—

अथ प्रतिद्वन्द्वितया गुरूणां स्थातव्यमैन्द्रेपि पदे न तावत्।
न क्षुद्रवश्यापुरपजीवितव्यं हन्यात्मनोहा निरयप्रदात्री॥ २३॥

वने निवासोऽकृतपौरुषाणां यद्यप्ययुक्तो नृपसम्भवानां।
पारत्रिकी पौरुषमेति युक्तस्तदत्र नः स्वारसिकः प्रयासः ॥ २४ ॥

इति निश्चित्य——

निष्क्रम्य दूरं मृगयाछलेन छलादमात्यानपि वञ्चयित्वा।
प्रविश्य दुर्गाटविकां हिमाद्रेः क्वचित् कुटीं चक्रतुरम्बु कूले ॥२५॥

अथैकदा तद्विजने जनेशो जातानुजातोजनकावगीतः।
विस्मापयन् विस्मितमः सुनन्दोभ्रातायजं भ्रातरमभ्यवादीत् ॥२६॥

आर्य्य! दशामिमामावयोः पश्यन्विस्मकर्त्तुं विचित्रां कृतिशक्ति-मवधारयामि, यतोजगदानन्दकन्दस्य भगवतश्चन्द्रस्य वंशे समुद्भूतयोः सप्तद्वीपवक्रवर्त्तिनश्चन्द्रशेखरात्तरणिवंशावतारता-रावतीजठरजातयोरधिगतसकलशास्त्रयोः प्राप्तपौरुषयोरपि पितुः सकाशादवधीरणीयमकस्मान्महारण्यप्रवेशः। सत्यं, प्राक्तन-कर्म्मणां प्रारब्धानां फलमपरिहार्य्यं, विषयफलानि फलानीव कालेन विरसानीव भवन्ति, सुखान्यपि दुःखबीजानीति; पश्य—उपभुक्तानि तानि स्मृतिपथमारूढ़ा पीड़यन्ति नत्वननु-भूतानि तथाहि—

तैस्तैः शून्यमवस्थितं प्रियजनैः शून्यैव दृष्टिस्तया,
सम्प्रत्या परमेष्टया परिजनैः शून्याः समस्ताः क्रियाः।
शून्या स्नेहपरीतया श्रुतिरियं वत्सेति मातुर्गिरा
ध्यायं ध्यायमिदं मुहुर्जगदहो शून्यं समीक्षामहे ॥ २७ ॥

अपिच—उद्दामसुधारुचेरिव कलापूर्त्तिं समीक्ष्यावयो-
र्भूयः स्नेहपरम्परापरिणमत्प्रोत्साहलक्ष्मीक्षवां।

तां दृष्टिं मम मातुरद्य विकलां वाष्पावलिव्याकुला-
मन्तश्चिन्तयतीव न प्रतिपदं खेदेन विश्राम्यति ॥ २८ ॥

अपिच—वीरश्रीयुवराजराजनिवहाः शौर्णीमिलन्मौलय-
स्त्वामिते प्रणमन्ति मन्त्रिण इमे सेनाधिनाथाः परे ।
एते भृत्यभटा इमा गजघटा दृष्टिप्रसादं कुरु
श्रीमन्नित्यनिशं शृणोमि न पुनर्वाचः प्रतीहारिणाम् ॥ २९ ॥

अपिच—श्रीमच्चन्द्रभृतः कुमारसदृशः श्रीमान् कुमारीजय-
तुग्श्चैरद्य मधुव्रतः शिरसि भो ! भूपास्तदाज्ञां कुरु ।
युद्धे प्राणितततातसोदरसुहृच्छोकचतं स्वान्तरं
मत्पादाब्जरजोभिरद्य शिरसा वन्द्यैः सुसन्धीयताम् ॥ ३० ॥

इति निर्जितप्रत्यर्थिपृथ्वीपतिषु नेदृशी लिखनपरिपाटी श्रुतिमानन्दयति ।

अन्यच्च—आखेटश्रमशान्तयेचणसुखं यस्येच्छतः सोत्सुकै-
र्भूमीपालतनूभवैः परिजनीभावङ्गतैः सङ्गतैः ।
स्वैः स्वैः प्रावरणैः पटैर्विरचिता चित्रा पुरी दृश्यते
स त्वं पर्णकुटीं स्वपाणिरचितामावस्तुमाकांक्षसि ॥ ३१ ॥

अन्यच्च—यो विश्रामगृहेपि तैः क्षितिभुजां विज्ञप्तिविज्ञापकैः
काव्यालापसकौतुकैरपि जनैः पूर्णोभवान् वीचितः ।
एकः पर्णगृहे निरस्तविभवः स त्वं कथं वर्तसे
नाद्य त्वां खलु कोपि पृच्छति जनः पश्यामि जीवन्निदम् ॥ ३२ ॥

प्रपन्नयोः श्रेयगुणोपपन्नयोर्निरागसोः प्राज्ञपितुः सकाशात् ।
कस्मादकस्मादवधीरणीयमागाद्दामकरीव हन्तुम् ॥ ३३ ॥

धर्मे स्थितान् शास्त्रनयान् समर्थान् श्रीरामधर्मात्मजनैषधादीन् ।
तां तां दशां दर्शयतात्यदर्शि धात्रा बलं स्वं पुरुषप्रयत्नात् ॥ ३४ ॥

विधात्रवश्ये क्षणमात्रदृश्ये भोगे पुरः कालभुजङ्गदश्ये ।
स्पृहालुताकामतिमज्जनानां मुहुर्मुहुर्मोहनिदानदृश्ये ॥ ३५ ॥

सुखानि दुःखैकनिदानभूतान्यतः सुसिक्ता नियतो दहन्ति ।
हा हन्त शश्वत्स्मृतिमागतानि मोहात् पुरा भुक्तविषोपमानि ॥३६॥

अगणय्य कृतान्तमुद्यतं हननायोत्सवसोत्सुकान् जनान्* ।
अनुचिन्त्य च हासविस्मयौ हृदि कम्पोरुदितश्च जायते ॥ ३७ ॥

हत्वारातीन्बन्धुमानन्य भूयो भुक्त्वा भोगानीप्सितानीह लब्ध्वा ।
किंवा प्राप्तं पूर्व्वजैस्तैरशान्तैः किन्न प्राप्तं शान्तिसन्तोषभाजा॥३८॥

प्रतिहतसुखमानमेकचिन्तः, स्पृहयति नीतिविदत्र राज्यखण्डं ।
यदि पुनरमुना भवत्यखण्डं, परमपदं किमतःपरं गरीयः ॥३९॥

तैस्तैः क्लेशैः सत्कृतैर्दुष्कृतैर्वा मानं भोगान् योगिनेवेह हित्वा ।
येयं भूतिर्लभ्यते सा दिनार्द्धं विश्वास्या चेत् साधु सर्वे प्रयत्नाः॥४०

वञ्चयित्वा गता या नो रमा रामेव चञ्चला ।
आगतायां पुनस्तस्यां कोविश्वासोऽथ का रतिः ॥ ४१ ॥

अध्यापयन्ति नीतिज्ञा न विश्वास्याः स्त्रियः क्वचित् ।
अविश्वास्याग्रगण्यान्ते विश्वसन्ति कथं श्रियम् ॥ ४२ ॥

इयंतु चञ्चला चञ्चलेव क्षणरुचिर्जलमलिनशून्यहृदये प्रकाशते, स्वयं चपला स्वानुरक्तं स्तब्धं करोति, स्वयं वैश्रवणसंवर्द्धिनी परितोषिजनफूत्कारेषु श्रवणं नाशयति, धृतसुदर्शनसुदर्श-

* "स्वजनान् स्वदशाश्च ताः पुरीव्यपजातास्च हृदाशयाहतान्" पाठान्तरमिदम् ।

मपि स्वाधिष्ठानजनमन्धीकरोति बहुकण्टककोषान्तर्वर्तिनी कितवबीजावलिरिव समुपभुक्ता किलोन्मादकरी मधुद्विषः प्रियेति कटुकरसमुत्पादयति, जलराशिजातेति जडराशिष्वतिप्रीतिमती वसति, दोषाकरसहजेति दोषाकरेष्विव स्निह्यति। एनामाश्रितास्ते मत्ताः प्रमत्ताः सुरासुरेन्द्रनरेन्द्राः कां कां विपदं नानुभूतवन्तः, कुलटेव पितुर्भोग्या सती पुत्रस्यापि भोग्या भवति, राजगृहाच्चाण्डालगृहमपि गच्छति, तेनेयं न साधुजनसंस्पृश्या, दूयन्निपातायैव जनमूर्द्धमारोहयति, बालिकाबालुकाकन्दुकमिव।

विषयान्निर्वृतिं प्रेप्सुर्धावतेऽव मनोमृगः,
प्राप्ताप्राप्तेव सापैति मृगतृष्णाम्बुसन्निभा ॥ ४३ ॥

लब्धे वा विपुले राज्ये राज्येऽपि त्रिदिवौकसां।
किङ्करिष्यति मन्दात्मा यदि नात्मा प्रसीदति ॥ ४४ ॥

पूर्वे जाताः संश्रुता हन्त यान्तो दृश्यन्तेऽमी संविहायैव सर्वं।
अद्य श्वो वा दैववश्याः प्रयामो गेहैर्देहैः किंकिमन्यैश्च कुर्मः ॥४५॥

क्लिष्ट्वा क्लिष्ट्वा क्लेशकर्मादिपाकैः कष्टं कष्टं क्लिष्टकर्माचरन्ति।
दृष्ट्वा दृष्ट्वा लक्ष्यमाणं क्षणेन दृष्टं दृष्टं दृष्टमिच्छन्ति मूढाः ॥४६॥

पीत्वा पीत्वा काममद्यं मदान्धो हित्वा हित्वा शासनं शासकस्य।
भित्त्वा भित्त्वा धर्मसेतुं स्वहेतुं हत्वा हत्वा मोहिताः संयतन्ति ॥४७

हायं हायञ्चामृतं ज्ञानसिन्धोः पायं पायं द्वेषरागोऽद्य मद्यम्।
गायं गायं ग्रामवार्त्तामपार्थां ध्यायं ध्यायंश्चेन्द्रियार्थान्दुनोति ॥४८॥

ब्रह्मादीनां शान्तया किं समृद्धा किं वा हन्त शान्तया योगसिद्ध्या।
तावद्यावन्नामिताज्ञाननिद्रा मुद्रां विद्रा वेत्ति नात्मप्रबोधः ॥४९॥

हन्तानन्ता ब्रह्मकल्पव्रतीता ब्रह्माण्डानाश्चापि पाता व्यतीता।
नेयं क्षुद्राऽज्ञाननिद्राय याता नैवायाता चात्मबोधप्रतीतिः॥५०॥

भुक्तं सर्व्वं भ्रान्तिरेका न भुक्ता दृष्टं सर्व्वं स्वस्य नैकं स्वरूपम्।
लब्धं सर्वं निर्वृतिर्नैस्थिरैका त्यक्तं सर्वं नान्तरज्ञानमेकम्॥५१॥

भुक्त्वा भुक्त्वा भूयसी भोगवाञ्छा दृष्ट्वा दृष्ट्वा दर्शनेच्छेति दृष्टिं।
लब्ध्वालब्ध्वालभ्यमन्यत्समीहे ध्यात्वाध्यात्वानिर्वृतिंनाभ्युपैमि॥५२॥

भ्रान्त्वाभ्रान्त्वानापिकिञ्चित्प्रयामःस्वस्थंस्वास्थ्यंसन्त्यजामोभ्रमेण।
पश्चासिद्धान्साधयन्तः श्रमार्त्तामात्मारामं साधयामः प्रसिद्धम्॥५३॥

मधुव्रतोऽब्रवीत्—भ्रातरेवमेव पश्य—

स्पृहा पिशाची पाशोऽयं चिन्ता वा तत्र राक्षसी।
प्रमादस्तस्करः क्रूरोव्याधयोत्युग्रवृश्चिकाः॥ ५४॥

मृत्युर्व्याघ्रो जरा व्याली रागद्वेषौ च दन्तिनौ।
यस्मिन् संसारकान्तारे—तत्र का निर्भयस्थितिः?॥ ५५॥

असाध्वी धीप्रिया यत्र मनोबन्धुर्दुराशयः।
अवशाश्चेन्द्रियगणास्तत्रवासोविनाशदः॥ ५६ ॥

यत्र प्रियासुहृद्बन्धुविभवादिवियोगतः।
निरन्तराणि दुःखानि—सुखाशा क्वैव तत्र ते?॥ ५७॥

गर्भे जन्मनि बाल्येच जरायां मृत्युसङ्कटे।
कृच्छ्रे कृच्छ्रान्यसह्यानि—कुत्र गन्तासि निर्वृतिं?॥ ५८॥

धर्म्मादपि समुत्पातनिपातोऽस्ति च तत्क्षयात्।
उत्पातपातनियते धर्मे—का शर्मधीस्तव?॥ ५९॥

अत्राज्ञानतमस्तोमे पौर्वापर्यमपश्यतां।

समये भ्रमतां भूयो—भीतिः कस्मान्न जायते ? ॥ ६० ॥
व्याधिशोकार्तिमृतानां कतमोवा पलिष्यति।
चणोऽहं इति सङ्कोचैः सदा यत्र—क्व निर्वृतिः? ॥ ६१ ॥
अधर्मवित्तसञ्चयाद्वियुज्यते महाधनैः।
असद्व्ययः समोहया विमोयते च सज्जनैः ॥ ६२ ॥
कुभोगविन्दुलिप्सया वियुज्यते परामृतैः।
परार्थचिन्तया खतः सुखादसौ वियुज्यते ॥ ६३ ॥
विभिन्नकुम्भतोयवत्सदायुरेति विद्युतिं।
जरेति याति यौवनं कथं न पश्यसि स्फुटम् ? ॥ ६४ ॥
समुत्थितं महाभयं पुरः कथं नबुध्यते।
समुत्थितस्त्वरन् कथं भयादसौ न धावति ? ॥ ६५ ॥
पुरा कृतान्तकिङ्करैर्दृढं निबद्धा नेष्यते।
यमस्य तस्य दर्शनं भयाय कारयिष्यते ॥ ६६ ॥
ततोऽस्य घोरशासनात् प्रशास्य घोरशासनैः।
ततस्तलातलादधः प्रशान्तसङ्कदुर्भिले ॥ ६७ ॥
असह्यवेदनामये तमोमये महाभये।
अपुत्रमित्रबान्धवे चिराय पातयिष्यति ॥ ६८ ॥
क्षुधातृषातिपीड़ितोमुहुर्भटैः प्रताड़ितः।
स्वकर्म संस्मरन् पुरा कृतं मुहुः प्रतप्स्यति ॥ ६९ ॥

ततोपि बहुवर्षयुगकल्पैरनल्पवेदनातोनिर्गतोदुर्गतिमेव भजते, तरुलताकृमिकीटादिषु जायमानोम्रियमाणः कदाचित् मानुष्यं प्राप्नोतिचेद्बहुतररोगशोकदारिद्र्यादिभिर्दयमानोम्लेच्छपुक्कसादि-

योनिषु भ्रमन् जन्मान्तरेन यदि द्विजातिर्भवति मोक्षाधिकारी तत्रापि दुःखभागी दुर्दैववशः कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्य्यादिभिः पुनरपि पापं कुर्वं स्तत्रैव पतति तिष्ठतु नारकी सुरलोकादपि कामी—क्षीणे पुण्ये पतत्येव, तस्मात् क्वापि न निर्वृति—इति पश्यन्नपि न बिभेति जनः अहो मन्दप्रज्ञता! अहो मन्दभाग्यं! येनेदृशीं मन्दां मतिं मुहुर्गमयति, इत्थं श्रुत्वा सुनन्दः प्रत्युवाच——

अविनाशिन्यविश्वस्ता विश्वस्ताः क्षणनाशिनि।
भ्रातः! किमेते विश्वास्या विश्वमायाविमोहिताः?॥ ७०॥

माययोन्मादिताश्चैते सुरयेव सुदुर्बलाः।
प्रबोधिता न बुध्यन्ते निवर्तन्ते न ताड़िताः॥ ७१॥

शृण्वतां निरयान् घोरान् पश्यतां जनदुर्गतीः।
भुञ्जतामपि दुःखानि न भयं जायते नृणाम्॥ ७२॥

श्रुत्वा गर्भकथां व्यथाश्च नरके प्राणप्रयाणे महाव्यामोहश्च विलोक्य तत्तदसुखं भूयोऽनुभूय स्वयम्।
यत्तत्कारणमेव कर्म्म मलिनं कामान् मुहुः सेवते,
तत्सम्मोहमदेन वञ्चितमतिर्लोकः समालोक्यते॥ ७३॥

उन्मादं मदनेन दुर्दमवशा दाहं मदैर्मूढ़तां
शोषं दुर्घटलक्षणया सुदृढ़या लोभादतुष्टिं सदा।
मात्सर्य्येण च मर्म्मकृन्तनरुजं प्राप्ताभिमानात्मनाः
सेवन्ते हि सुखाशया स्फुटमहो! मोहाभिभूता इमे॥ ७४॥

सच्छिद्रामधिरुह्य देहतरणिं कर्म्मानिलव्याकुलां
कामक्रोधतरङ्गवेगविहतां कालान्तकाक्रान्तताम्।

मोहाम्भोधिजले जराग्रतिमहाग्राहे निमज्जन्नपि ।
क्रीड़त्येव हि निर्भयं कथमहो मोहो महानीदृशः! ॥ ७५ ॥

आमन्त्वाश्वगिरौं स्तरन्ति जलधिं धावन्ति देशान् बहुन्
यस्यार्थे सच न स्थिरोऽस्य विभवो लाभोऽस्य सन्दिह्यते ।
अस्त्वास्त: परमार्थ एष परमात्मानन्दपूर्णोऽव्यय-
स्तद्धेतोर्यतते मनागपि न किं ?—हा हन्त मूढोजनः !! ॥ ७६ ॥

मर्त्यं जीवनहेतवेऽथ विषयप्राप्तैर तदाशाहतं
सौख्यार्थं बहुदुःखमञ्जनमहो संसेवितुं सोत्सुकः ।
श्रीमृत्युञ्जयमात्मकाममखिलाधीशं हृदिस्थं शिवं
पूर्णानन्दमहो न याति शरणं—मोहः कथं दृश्यताम् ॥ ७७ ॥

अन्तः शीतलमन्तिके विजयते भावैकपेयामृतं
स्वच्छन्दं शिवनामधाममहतां निश्शेषतृष्णापहं ।
वेदैः कीर्त्तितमच्छतीर्थसुगमं हित्वातिमोहाद्रसैः
शून्येऽस्मिन्मरुकाननाभविषये तृष्णातुरोधावति ॥ ७८ ॥

स्वल्पे स्वल्परसे सदा परवशे दुःखोत्तरे भङ्गुरे
सम्मोदे विषयोद्भवे ममतया लोकः स्पृहाव्याकुलः ।
आनन्दं परिपूर्णमन्तरहितं स्वात्मानमेकं शिवं
भ्रान्त्या स्वीकुरुते न कोपि किमहो मोहोमहानीदृशः !! ॥ ७९ ॥

आशापाशशतेन बद्धमबलं विश्वं मनोजेषुभि-
स्तृष्णावाततृणीकृतं ज्वलदिव क्रोधाग्निदग्धानलम् ।
मूढं मोहमदेन हन्त ! रहितं वैराग्यसद्बन्धुना
जीवं जात्ममनीश्वरं प्रकुरुते शश्वत् कृतान्तोवशे ॥ ८० ॥

बध्वा गले प्रबलकालविकृष्यमाणाः
कुत्रापि न क्षणमपि स्थितिमाप्नुवन्तः।
उद्यानभूमिगृहदारजनार्जनोत्काः
खिद्यन्त एव मनुजाः प्रबलो हि मोहः॥ ८१॥

किन्नागेस्तुरगैरगाकृतिमहत्प्राकारसङ्कैर्वृतो-
मित्रैश्चित्रकथैः स्मयन्विहरति स्त्रीभिः सुतैः क्रीड़ति।
श्रीमत्तुरङ्गयपाददुर्गशरणं नास्य हा छिद्रवित्
हन्त्यात्यन्तसुदुर्जयोविजयते कालः करालोरिपुः॥ ८२॥

किं दारबन्धुविभवेन सुसंभृतेन किम्भोगपुष्टतमपुष्टकलेवरेण।
किं सञ्चितैर्गुणगणैरणिवैर्यदेष कालोऽखिलं खलु हरिष्यति नाति-
कालात्॥ ८३॥

आर्य्ये! पश्य—भुक्ताः स्त्रियोऽनुकूलाश्च भुक्ता भूर्विजयश्रिया।
भुक्ताः स्तुतिसरस्वत्योर्नाद्याप्येति कृतार्थता॥ ८४॥

निहताः शत्रवः शश्वत् क्षुत्पिपाशामयोपमाः।
पुनरेते समायान्ति किं कृत्वास्तु कृतार्थता॥ ८५॥

पुनः प्रातः पुनः स्नानं पुनर्ग्रासः पुनर्निशा।
पुनर्निद्राजागरणे—कदाचिरसुखस्थितिः?॥ ८६॥

दृष्टमेव हि पश्यामोभुञ्ज्महे भुक्तमेव हि।
लभामहे लब्धमेव नापूर्वं किञ्चिदाप्नुमः॥ ८७॥

वयं प्रमत्ताः स्वपामोऽप्रमत्तः कालतस्करः।
न रक्षायां रतोदेवः सर्वदृक् किं भविष्यति?॥ ८८॥

तस्मात्समुत्तारयितारमस्मान्महाभयापारगभीरसिन्धोः।
कं ज्ञानविज्ञानगुरुं गुरुं द्रागासादयामोऽद्य दयासहायम्॥८९

अप्यत्रिपादादिसुसाधनानां न वर्त्मवेत्तारमृते गतिः स्यात्।
तस्माद् वयं सुश्रु तदृष्टतत्त्वमन्वेषयामोगुरुमात्मसिद्धै॥ ८०॥

अस्मिन् संतारकाः प्रतारकाश्च बहवः सन्ति, तद्विद्यावृत्त्यनुभवप्रसादान् परीक्ष्य समाश्रयणीयाः प्रज्ञातरणिं वितरणभवसिन्धुं तारयन्त्येके, आशावागुभिर्बहुधा खला इवोच्चैः प्रतारयन्त्यन्ये, अपिसन्तरणसमर्था भवसिन्धौ सन्निमज्जन्ति, विषयेण संप्रमत्ता उन्मत्ता इव सुगाढ़मदेन यस्तरति स तारयति च, योमज्जति मज्जयत्येव स्वानुगतान्—भवसिन्धौ नौरिव सुदृढ़ा स्वसाधनै र्हीना छतयश्चास्तानगुभवरक्षितान् अज्ञान् न यातु संयामः, खनिषे न मणिपरिचाभिचाये यान्ति धीमन्तः, अज्ञः शास्त्रं चुम्बन् न तद् रसं तावदनुभवति, अधररसं दयिताया विट इव दंशे न जानाति—एवं विचारयन्तौ तौ तत्तीवने विचेरतुः॥

तस्मिन्वने दैववशेन देव्यां सञ्जातकामादुपजातभीतिः।
कपोतनामा मुनिरात्मसिद्धै तपश्चारात्मविनिग्रहेण॥ ८१॥

तं तावुपेत्य पणिपत्य भूयः, पप्रच्छतुः स्वच्छहृदा स्फुरन्तं।
सदा मुदात्ममंननैकशीलं, मुनिं मुनी वाचनिनाथपुत्री॥ ८२॥

तावूचतुः—

प्रमादजाज्ञानजहीनशक्तिजान्यभिच्छताश्वापि भवन्त्यघान्यलं।
अवशता वा न च सावधानता न शक्तिमत्तापि जनेऽस्ति तादृशी॥
अत्यल्पपापे चिरदुष्टदर्शनाद्यातास्मतिक्रूरइवावभाति।
दुष्कर्मणां हा गहनोविपाकोमोक्षःसू परं ज्ञतया दुरापः॥ ८३॥

अवाप्य तैस्तैश्च तपःक्रियाश्रमैश्चिराद्दिवं संपततीह भूयः।
इत्यादिसंचिन्त्य वयं विचेतसोभयेन मोहेन विनष्टसत्वाः ॥९४॥

[एकान्ततोऽत्यन्ततया च दुःखहानावुपायं परिमार्गयामः]
जनिमरणजरावियोगरोगैर्निरयगणैरतिदुर्गमे गभीरे।
अविदितपरपारभीमे भवजलधौ पतिताः निमज्जयामः ॥९५॥

तदिह भयवशादतीव दीनस्तव चरणद्वयमाश्रितोऽस्मि भक्त्या।
शरणमनुगतं प्रशाधि शिष्यं कुरु कृपयैव भयाम्बुराशिपारं॥९६॥

उवाच तौ तत्सुमतिप्रसादितौ हृदोदितोदारदयोमहर्षिः।
विषीदतां मानविषादयोग्यौ भीतौ भयेभ्योविषयान् जिहासू॥९७॥

करोति पापं विषयाशया हि न तज्जिहासुः कुरुते निषिद्धं।
करोति चेद्दैवबलात् प्रमादादज्ञानतोनास्य तथापराधाः ॥ ९८ ॥

पश्चात्तापात्संसदि ख्यापनाच्च त्यागाज्जाप्याद्दानतस्तोपवासात्।
तीर्थस्नानावासयात्राश्चचिन्तायोगाद्योगाद्वा प्रयात्यन्तमहः ॥९९॥

संख्याघानां दुष्करा देहभाजां प्रायश्चितं दुष्करं तेन मन्ये।
तस्मादज्ञानभक्तौ विहाय प्रायश्चित्तं नाघसां सम्यगस्ति ॥१००॥

पापारम्भोनानुतापी प्रहृष्टः पापं कृत्वा निष्कृतिं नार्हतीह।
भुक्त्वा कृच्छ्रं हन्त! जन्मान्तरेऽपि कृत्वा पापं तापमेष प्रयाति॥१०१॥

प्रायश्चित्तमकामात् कृते निषिद्धे सकामतोपीत्येके निगदन्त्यनुतापादानु ननु पापेभ्योनिवृत्तशीलस्य, यदुक्तं— 'धाता अल्पपापे अतिदण्डं विदधाति'—इति, तन्न;

विचार्य कालं हृदयं च शक्तिं नृपस्तदंशोपि तनोति दण्डं।
अज्ञः स सर्वज्ञतमोन किं स्यात्? विचारविज्ञोविधिरीश्वरात्मा ॥

शिवनुगृह्णैव विशुद्धसत्त्वात्सर्वं स्मृतां सर्वदयाश्रयत्वात्।
समुद्धरत्येव जगत् क्रमेण क्रीड़न् स्वयन्त्रात्मविनोदमूर्त्त्या॥१०३॥

शिवाङ्घ्रिवाह्निन्यशुभां न याति गतिं मतिम्तन्मतिमांस्तथैव।
प्राचीं व्रजन् किं व्रजति प्रतीचीं तस्माद्भवे त्तात! शिवाङ्घ्रिपाथः॥१०४॥

यन्नामकीर्त्तनमपि प्रथितान्तरायं पापं महत्तदपि हन्त्यमितायमानं।
शान्तिम्प्रयच्छति तदेव तदाश्रितस्य किं दुर्गतिर्विषयसङ्गपराङ्-
मुखस्य॥ १०५॥

सकृत्प्रपन्नाय भवार्त्तिभीरवे तवास्मितीरव च साधुवादिने।
असम्प्रदायेष्टफलं सुनिश्चलं निवर्त्तते नेशकृपा सुनिश्चला॥ १०६

तस्माद्विदन्! तद्विहितं हितं चरन् यतस्व संसारभयापनुत्तये।
मतिं सतां सङ्गमजां शितानां प्रयत्नभाजां किमिहास्ति दुर्लभं॥१०७

परमीशपदं प्रयात्यहो!! मतिमाँस्त्यागबलेन दुर्लभं, विमति-
र्बहुसङ्गहेण हानिरयं शश्वदवाप्य मुह्यति॥

कुमारावूचतुः—

हिताहितं चैकपदेन संदिश श्रेयश्च देयञ्च परं प्रहेयं।
कार्य्यं तथाकार्य्यमथोनिवार्य्यं धार्य्यं तथाधार्य्यमथावधार्य्यं॥१०८॥

शास्त्रं गुरुं कीदृशमाश्रयेद्वा? सेव्यञ्च किं दैवतमात्मसिद्ध्यै?।
अन्वेषितव्यञ्च किमेकमन्तर्नान्वेषितव्यञ्च भयाभये च?॥ १०९॥

मुनिस्तावववादीत्—

हिताय चैकोविहितोविधाता धर्म्मोऽत्र निश्शेषपुमर्थहेतुः।
स एक एवात्र हितोजनानां संरचितोऽरचणतोहितः स्यात्॥११०॥

साम्यं ध्यायेदेष धर्मोहि मुख्योवर्णाद्यात्मस्थापि धर्मोद्वितीयः।
इष्टापूर्त्तेश्चापि धर्मस्तृतीयस्तत्र नोच्चैर्भक्तिधर्मस्तु सिद्ध्यै॥१११॥

वर्णाश्रमोक्तं चर धर्म्म मेनं सदा सदाचार-परो भवांश्च: ।
सदा विनीते चरिते हि तेषां धर्म्मो दुरूहोऽपि समूहनीयः॥११२॥
स सर्व्व-सञ्चारणतो हि धर्म्मः सर्व्वस्य शास्ता परमेश्वरात्मा ।
धर्म्मो न चेद्धारयतीह लोकं भवे द्रमथ्याद् मिदं समस्तम् ॥११३॥
धर्म्मार्थ मर्थं त्वणुयाच्च कामं राग-क्षयायैव न भोग-हेतोः ।
धर्म्मस्तदाज्ञा-परिपालनार्थं चरेद्धि शुद्धं न च काम-हेतोः ॥११४
ज्ञेयं परं बन्ध-विमोक्ष-तत्त्वं सदा जनाना मभयं प्रदेयम् ।
अज्ञानमस्तः सुविचार्य्य ज्ञेयं ध्येयं सदान्तः परमात्म-तत्वम्॥११५॥
कार्य्यं सदार्य्याचरितं विशुद्धं कदाप्यनार्य्याचरितं न कार्य्यम् ।
धार्य्यं गुरोर्वाक्य मधार्य्यमन्तः परापवादादि-कुतर्कितश्च ॥११६॥
सदा निवार्य्याः करणाद्दयो हि सद्भावधार्य्यं परमार्थ-शास्त्रम्।
यच्छ्रेयसे शास्ति तदेव शास्त्रं श्रेयो हि मोक्षान्न परं प्रतीमः॥११७
धर्म्मार्थकामान् पुरुषाः पुमर्थांमोक्षञ्च तत् तत्व-विदोऽन्त्यमेव ।
वदन्ति पूर्व्वेषु विलोक्य शश्वदुत्पात-पातादि-भयञ्च दुःखम् ॥११८॥
वैद्यो गदाना मिव मूलहन्ता गुरुर्निषेव्यो भव-मूल-हन्ता ।
अपथ्य-भोगौ कुधियादिशस्तावनर्थरूपौ खलु तौ मतौ नः ॥११९॥
अरेर्जयो नैव न भोगसम्पन्न वाऽणिमाद्याः खलु सिद्धिसंज्ञाः ।
तामेव सिद्धिं सुधियः स्मरन्ति यया सुसिद्धेऽद्ध्रुदये परात्मा ॥१२०॥
गुरुः स एकः स सुहृच्च शास्त्रं तत् सा मतिस्तद्धृदयं विशुद्धम् ।
यच्चाश्रयं शोक-विमोह-हीनं शिवं परं प्रापयति स्वरूपम् ॥१२१॥

अध्यापकाद्दशगुणो हि पिता पितुश्च-
माता ततो गुरुतरो गुरुरेव साक्षात् ।

स्व वपुषि सं प्रभवन्ति चैते
वेदागम-दैवत-नरत्रय एतएव ॥ १२२ ॥

एषां विनानुमतितो मतितोऽपि दक्षो
नैव त्रिवर्ग-वरणाय भवेत् स्वतन्त्रः।
एते त्रिवर्ग-फलदा स्त्रिदिव-प्रदाश्च
संसेविता गुरुरमोऽयपवर्गदोऽपि ॥ १२३ ॥

माता पिता सुहृदशेखर एष देवः
शास्ता प्रशस्त-सुख-हेतुरभीष्ट-दाता।
पाता हरश्च विपदा मपदं भयानां
साक्षाच्छिवो गुरु रसौ घन मर्त्य देहः ॥ १२ ४ ॥

निन्दां गुरो रथ निशम्य कृतं निहन्या-
च्छक्तान्वितो यदि न चेच्छ्रवणे पिधाय।
यो नान्यतो व्रजति तं प्रशमीक्ष्य नेत्रे
संमीलयेद् दृश्य रविं प्रसमीक्ष्य शुश्रेत् ॥ १२५ ॥

आधि-व्याधि-निदान-देह-जनकौस्ताग स्तथैव प्रसूः,
भोगांश्च नपहर्त्तु मेव हि सुहृद्रूपाः खला वान्धवाः।
चेतः-स्वास्थ्य-हरी कलाभि रबला सर्वस्व-हारी सुतः,
स्यादेकः परमार्थ-बन्धु रनघः श्रीमान् गुरुर्मोक्षदः ॥१२६॥

एको हि देवः क्रियया सभक्त्या प्रेमार्द्रया ज्ञान-बलेन सेव्यः।
यतः समस्तं खलु यत् समस्तं यमेव विज्ञाय विमुच्यते हि ॥१२७॥

अन्वेषितव्यं त्वभयं पदं तत् तस्मादृते नास्ति गवेषितव्यम्।
मोक्षादृते नास्त्यभयं कदापि कामादृते नास्ति भयं जनानाम् ॥१२८

सत्सङ्गतोऽसङ्गपदन्त्वमेहि न कामि-सङ्गो मनसापि कार्य्यः ।
सङ्गो हि कामाय स काम एकोऽनर्थाय मोक्षार्थहरोऽतिशत्रुः॥१२९

कामादयोऽमी हृदयाधिवासाः सर्व्वस्व-नाशाय भवन्ति नान्ये ।
दुर्गाणि सन्त्यन्य-रिपु-प्रबाधा शमेत न चैषां दिवि भूतलादौ॥१३०॥

कामादि-शत्रून् करणैः समेतं जित्वा जयी स्यान्न विजित्य शत्रून् ।
बाधन्त एते खलु निर्जितारीन् जितेषु चैतेषु न शत्रु-बाधा॥१३१॥

कामादयः सन्ति च सन्तु देह-धर्म्मा इमे नैभिरकार्य्य मल्पम् ।
कुर्व्वन् जनो याति गतिं यतीनां जितेन्द्रियोऽसौ विजितेन्द्रियाणाम्॥२

भोगांश्च कीर्त्तिं त्रिदिवाधिवासं कामादकामान्मनसो विशुद्धिम् ।
मोक्षाय कर्म्मैव ददात्यकर्म्म विकर्म्मणो रोग-भयादि-कष्टम्॥१३३॥

कामाय कामाय भवेद्विमुक्त्यै भवेद्विमुक्त्यै विहितं हि कर्म्म ।
कष्टाय कष्टाय तथैव कष्टं कृतं फलं यच्छति नान्यथा स्यात्॥३४

तस्मात् स्वकर्मात्र भजेति चोक्तो पुनः कुमारीं मुनिमूचतुस्ताम् ।
वर्णाश्रमाचार-विधिं वदेति ततः प्रहृष्टो मुनिराह भूयः ॥१३५॥

वर्णाश्चत्वार इह प्रसिद्धा स्त्वग्र्य-साङ्कर्य्य भवाः परे च ।
म्लेच्छाः पुनर्धर्म्म-बहिष्कृता ये व्रात्या असंस्कारा-नगाद्भवन्ति॥१२६

चत्वार एवाश्रम-नामधेया ज्येष्ठे क्रमादक्रमतोऽप्यरागात् ।
द्वयोस्त्रय श्चाथ चतुर्थ एको गृहाधिवासी विपिने निदेशात्॥१३७॥

भर्त्तुर्वनेऽप्यग्रज-मेवयत्र सिद्धि न चान्यो विधिरस्ति तेषु ।
स्याद्ब्रह्मचारी गुरु वास-निष्ठो गृहाभिलाषो द्विविधो द्वितीयः॥३८

पत्न्या द्वितीयोऽष्टपङ्क्तिस्तोऽन्त्या त्रितीर्थं वसेदाटति वा द्वितीयः ।
पत्न्या व्रजेद्वा विपिनं तपस्वी हित्वा व्रजेत्वा गयता यतिस्तु ॥१३९

कुटीचको वाथ बहूदको वा हंसो भवेद्वा परमादि-हंसः।
पूर्वो जपाग्निव्रतिसंस्कृतः सन् मैत्रोऽथ जैत्रो जन-पालनेन॥१४०॥
चत्रोऽपरो धर्म्म-धनार्जनेन शूद्रादि रेषां परिचर्य्ययैव।
त्रयस्त्रिकर्म्माण इमे हि कर्म्मत्रय कर्म्मकच्छ्रौत विधानतः स्यात्॥४१
त्रि-वृत्ति रार्य्योऽथ षडंश-वृत्ति र्भवेज्जनानां परिपालकोऽपि।
कृषिं कुसीदं पशुमेव जीवेद्वैश्योऽवशेष-प्रभु-शेष-वृत्तिः॥ १४२॥
शिलादि-वृत्त्योत्तमयैव जीवेत्प्रतिग्रहं नातिधनाय कुर्य्यात्।
शक्तोऽपि-विद्या-तपसेतरस्तु दाता समं नश्यति हन्त! विप्रः॥१४३
द्वितीयतार्त्तीयिकताश्च जीवे दार्य्यो विपद्यन्त रजः प्रजाभ्यः।
भवेच्चतुर्थांश-हरोऽपि सर्वे गृह्णन्ति नश्यन्तु जनेषु शस्त्रम्॥१४४॥
वाणिज्य-शिल्पादिभि रप्यजीवन् जीवेन्न मद्यामिष-चर्म्म-लोहैः।
रङ्गावतारी न च रूप-जीवी भवेदपूर्वो विपदि त्रिपूर्वः॥१४५॥
पतेद्द्विज-स्त्री-गमनाद् विवर्ण-सिद्धान्न-कन्या-ग्रहणेन शूद्रः।
श्रुति-श्रवोच्चारणतो द्विजाना मवज्ञया कापिल-दुग्ध-पानात्॥४६
विधि र्न येषां विहितो विधात्रा स्वाध्याय-यज्ञादिषु नो निषेधः।
श्राद्धादि-यज्ञेष्वथ पौष्टिके च निर्मन्त्रके संविहिते पुराणैः॥१४७॥
ब्रह्मविद्या ब्राह्मणानां न चान्यो वित्ताविद्या धर्म्मतश्चोरुजानाम्।
स्त्री-शूद्राणां पति-देवैव नान्यो राज्ञां धर्म्मः सर्व-धर्म्माद्यविद्या॥१४८
विद्यार्थी स्यान्नित्य माचार्य्य-सेवी गेहस्थः स्यात्संविभाग्यातिथेयः।
एवं वन्यै स्तापसः स्यात्सवन्यै रात्मा ह्येको ध्यान-सेव्यो यतीनाम्॥५८
गेहस्थोवारणको ब्रह्मचारी स्वं स्वं धर्म्मं संश्रितो भिक्षुवद्यः।
मोक्षाकाङ्क्षो ह्याचरन् ध्यान-यज्ञं मोक्षं गच्छेत् काम्य-धर्म्मान्निवृत्तः॥

द्रव्येप्सूना मर्थदो द्रव्य-यागो नास्ति द्रव्ये कश्चिदर्थो मुमुक्षोः ।
नित्य-ज्ञान-ध्यान-शान्त्यादि-यज्ञै र्यज्ञैरिष्ट्वा ते गतिं सम्प्रयान्ति ॥१५१

नैवास्त्यन्य-ज्ञान-योगात्पवित्रं पापादिभ्यः पावनं वा जनानाम् ।
मोक्षे साक्षात्साधनं नान्यदस्मात्तस्मात् ज्ञानं सर्वदा सर्व-सेव्यम्॥५२

श्रद्धा भक्ति र्ज्ञान मित्यक्तमस्ति ज्ञानं योगः स्थापणं सप्तपञ्च ।
ज्ञानी भूयो नो पतेत् क्लेश-मध्ये चक्षुष्मन्तो नैव कूपे पतन्ति॥१५३॥

दृष्ट्वाऽऽदत्ते निधि मस्मिन् सचक्षु र्यद्वत् तद्वत् ज्ञान-चक्षुर्विलोक्य ।
शुद्धात्मानं निधि मादत्तएव यं लब्ध्वान्यन्नैव लब्धव्य मस्ति ॥१५४॥

वेदे बोध्या ब्राह्मणाः सन्निकृष्टा अन्येऽपि स्युस्तारतम्या द्विजाद्याः।
शूद्रं स्मृत्या बोधयेद्भाषयान्यान् ते मुच्येरन्विक्रमाद्वा क्रमाद्वा ॥१५५

ज्येष्ठाज् ज्ञानं प्राप्नुयात् ज्ञान-निष्ठा द्वेदान्तोक्तं ब्राह्मणाद्ब्रह्म शिक्षेत् ।
ज्ञानज्येष्ठान्म्लेच्छतोऽप्यात्मलाभः किं शिवघ्नो न श्मशानस्थितोऽग्निः ॥

अविक्रियं निष्क्रिय मात्मतत्त्वं विदन् कथं विन्दतु कर्मसङ्गम् ।
सकर्मणो जन्म-सुखासुखे च मुक्तास्ततस्तत्त्व-विदः स्वभावात्॥१५७

मोक्षो हि यज्ञादिभि रप्यवाप्यः परम्परा ज्ञान-बलेन साक्षात् ।
तज् ज्ञान मेकं सदुपाय-जातै रवाप्यते सद्गुरु-सेवनेन ॥ १५८ ॥

प्रक्षीण-कामोऽप्यलसः क्रियासु तथाप्यधर्मात्म-रतोऽल्पवित्तः ।
अकार्य्य-कर्त्तास्त्वनर्थ-लोलुपो विमूढवन्मूढ-चरो हि विद्वान्॥१५९॥

प्रणाम-संप्रश्न-निसेवनाद्यै स्तं गुरु-मुद्धैव चिरम्प्रसाद्य ।
ज्ञातव्य मेतत् स-रहस्य मात्म-ज्ञानं स-विज्ञान मपास्त-दोषैः ॥१६०

वदन्ति धर्मं बहु-शास्त्र मन्ये नाना फलं चैक-फलन्तु शुद्धाः ।
शुद्धं स्वधर्मं परमेश्वरार्पण-क्रिया-परा नित्य मिहाचरन्ति ॥१६१॥

सर्वेषामेव स्वकुलागत-सदाचार-पालन-गुरु-परिजनानुगत-दीनादि-संविभाग-सत्य-शौच-सदाचार-सन्तोष-तितिक्षा-ऽतिथि-पूजन-श्राद्धकर्म्म-ब्रह्मचर्य्याऽहिंसाऽनसूयाऽक्रोधाऽप्रमादाऽनृशंस्य-सत्तीर्थानुसरण-सर्वेन्द्रिय-निग्रह-सर्व्वभूतदया-दयाक्षतदान-देव-ब्राह्मणनृपादिसाधुसम्मान-सत्संगजनितविवेक आत्मज्ञाननिष्ठा-योगाभ्यास-विषयानभ्यास-सततान्तरन्तराय-चालन-परमाभिमत-प्राप्ति-कारण-परमेश्वर-कीर्त्ति-कीर्त्तन-श्रवण-स्मरण-सेवन-दास्य-वन्दन-यथासम्भवाऽर्चन-सख्य-स्वार्पणादि-रूपो भक्ति-योगो भवति परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वशक्तिमति परमात्मनि परम-श्रेयानिति॥

सर्वैरेव स चाराध्यः स्व-स्व-कर्म्म-समर्पणैः।
प्रायश्चित्तै रपि यथा शक्त्या पतित-दूषितैः॥१६२॥

ये ये धर्म्माः पापिनां पाप-शुद्ध्यै ते ते सद्भिर्लंघनीया न जातु।
एतेनैवाराध्यते कर्म्मणेश स्तस्यादेशं पालयेद्धि स्व-शक्त्या॥१६३॥

जातं पापं परिषदि वदेत्तन्निदेशाद्विशुद्ध्यै-
च्छुद्धे शुद्धा प्रसरति मति स्खलति येतरे तु।
पापा बुद्धि र्गति रपि तथा पापत स्तेन शुद्धिं
कुर्य्याद्यत्नै र्हृदयवपुषो, स्तत्र नोदासितव्यम्॥ १६४॥

धर्म्मार्थं भवति यदुद्यतः स्वशक्त्या दैवाच्चेन्न स घटते तथापि तस्य।
तद्धर्म्मो भवति हि तेन यत्नवान्स्याद्धर्म्मार्थेन पुनरघाय चेतसि॥१६५

नो वर्णाश्रमविहितेतरोत्तरोभूयाच्छ्रेयोर्थी न खलु विनाश्रमेणभूयात्
ब्रह्मेयाच्युतविहिताश्रमश्चभूयात् नो जात्याश्रमविमुखस्य तुष्यतीशः॥
सर्वारम्भादीयसम्भाविता हि ते संन्यासाः सिद्धासिद्धा च भुयः।

तस्मात् सद्भिः श्राविगीतामहत्त्वा यत्नोजीवे श्राप्यसिद्धानुतप्येत्॥१६७

आर्त्तानां हृतमतिभीतिकक्षुधार्त्तै-
र्नित्यं स्यादवनपरो दयाभिकर्त्तैः।
आर्तिघ्नो भवति कदापि नार्तियुक्तः
प्राणैः स्वैरपि शरणार्थिनो हि पायात्॥ १६८॥

गौरीशङ्गिरितनयारमागुरूणां ब्रह्मेशाच्युतम... ...रात्मनश्च।
बुद्धः ... ... नियत मभेदभावशुद्धो ह्यद्वैतं व्रजति ह्यदात्र भेदभावैः॥
आरब्धं न हि परिहरेत्सुरादिभक्तिं नित्यत्वात्तदकरणेन पातकी स्यात्
यो देवं स्वमिह विहाय चान्यदे... मूढत्वादति यजते च्युतो द्वयोः स्यात्॥

पाखण्डादपि च शुभागमाविरुद्धं
गृह्णीयान्निगमवदमेध्य-मध्यतोऽपि।
नाद्द्याच्छ्रुतिनिलयाभिचारमुख्यान्
घोराब्धे रह हलाहलमेव विद्वान्॥ १७१॥

मौन्यन्तःकरणजयी स्वभावशुद्धः
सौम्यः स्यात्सततमनः प्रसादयुक्तः।
स्वाध्यायप्रियहितसत्यवाक् च भूया
नोद्वेगप्रदमपरस्य तात! वाग्यम्॥ १७२॥

एतत्ते हृदयवचः कृतन्तपःस्या
च्छारीरं द्विजगुरुदेवधीमदर्चा।
शौचञ्चार्जवमविहिंसनं जनाना
मुत्पीडं तपइह नात्मनो परस्य॥१७३॥

निर्व्याजं द्विजगुरुदेवतातिथीनां
सेवी स्यात स्वविभवतस्तदात्मशुद्धा।

स्वे भोगेऽपि च यदृच्छयोपलब्धे
रात्मानं तमथ यजेत्स एक आत्मा ॥ १७४ ॥

भावं कुर्य्यात् सर्व्वभूतेषु साम्यं पूजां कुर्य्यात्तारतम्याद्विधानैः।
आज्ञां धातुः पालयन् पालयंश्च साम्यं साम्यं सोम्य! योगं स्मरन्ति॥
सत्वस्थोव्रजति दिवं नरोरजस्थस्तिर्य्यक्त्वं तमसि मृतस्तथा चलत्वम्।
त्रिष्वात्मासुखपरिमोहयोनयोऽमो तद्भूयात् सततविशुद्धसत्वसंस्थः॥

एतेषां गतिमवलोकयन्नुदासो
निःसङ्गो भवति यति र्गुणैरतीतः।
निष्कर्म्मो व्यपगतसर्व्वदुःखमोहो
नैष्कर्म्यां व्रजति गतिं भवेन्न भूयः॥ १७७ ॥

नित्यं चित्तं वासयेत्तत्स्वभावैः
श्रद्धाभक्ति-ज्ञानयोगांश्च युञ्ज्यात्।
निःसङ्गः स्यात् सर्वदा कर्तृभावैः
कृत्यञ्चैतत् कृत्यमन्यन्नयाय॥ १७८ ॥

यच्चित्तः स्यात्पुरुष स्तन्मयःस्या
त्कृष्णं चैतत् तेन भूयात् सुचित्तः।
यो यच्छ्रद्ध स्तन्मयश्चापि भूयात्
श्रद्धातव्यं तेन सच्छास्त्रदृष्ट्या॥ १७९ ॥

वाचो दद्याच्चक्षुषो चापि दद्यात्
श्रोत्रे दद्यान्मानसञ्चापि दद्यात्।
आप्ये रूपे कीर्तने तत्स्वरूपे
दुःसंस्कारस्यावकाशं न दद्यात्॥ १८० ॥

मूढ़ावेशैः संशयानैः कुतर्कैः
सम्पर्की स्यान्न क्षणं भावदुष्टैः।
अस्पृश्यः स्यात् सर्वमालालुरायाः
खोक्षतशाख्याः प्रपतेच्छिन्दुमात्रम् ॥ १८२ ॥
दुर्गन्धिः स्याद्वस्तुदुर्गन्धयोगा-
दल्पेनाल्पं भूयसा तन्मयत्वम्।
सद्गन्धस्याप्येवमेवेति मत्वा
सत्सङ्गी स्यान्नैव दुःसङ्गदुष्टः ॥ १८३ ॥
ज्ञात्वा ज्ञात्वा वाग्भि रुच्चै र्गुरूणाम्
भुक्त्वा भुक्त्वा कालकूटं कुभोगम्।
भूयो भूयो ये प्रवृत्ताः स्वनाशे
किन्ते सज्ज्ञानापरान्नाशयन्तु ॥ १८४ ॥
हेयादेयत्वेन वा यस्य सर्वम्
यस्मात् प्रेशान्नापरः सूक्ष्ममन्तः।
हित्वा येऽस्मिन् साधयन्तीन्द्रियार्थान्
सुप्ताभांस्ते किं प्रमाणं ह्यसन्तः ॥ १८५ ॥
यज्ञं दानञ्च तपोऽनशनं यद् वेद-संविहितम्।
तद्द्वयमनियमावपि वच्मि साधारणं मुमुक्षूणाम् ॥१८६ ॥
न द्रव्ययज्ञयमिनां प्रशस्तो द्रव्यादि-सम्पत्ति-बलं यदि स्यात्।
यजेद् विशुद्धै र्विधिवद् विशुद्धै र्हिंसोन च स्यात्पशुवत्पशूनाम्॥१८७॥
पात्राय सर्व्वस्व मपि प्रदद्याद्दद्यादपात्राय कपर्द्दिकां न।
पात्रे न दत्वाऽन्यतरे च दत्वा क्लक्ली भवेत् दुःकर एष धर्म्मः॥१८८॥
पात्रं दरिद्रोऽथ कुटुम्बशाली विद्वान् सुवृत्तोऽपतितश्च सद्वंशी।
दद्यादमुष्मै विधिवद्दयाभिर्दीनाय दैन्योद्धरणार्थमेव ॥ १८९॥

दत्तं यत्र परेभ्यस्तत्तु परेभ्यः प्रदत्तमेव आनीहि।
भुक्तं यत्र स सन्निभुक्तं दुःखं वदर्ज्जनैः पूर्वम् ॥ १९० ॥
भुञ्जाना मर्थानां फलमत्रैव क्षयस्तदुत्थ सुखभोगैः।
दत्तानां सत्पात्रे परत्र सुखफल मनन्तगुणलाभैः ॥ १९१ ॥
संग्रह्याऽसाधुभ्यः साधुभ्यो यः प्रयच्छतीहार्थम्।
धर्म्मार्थं कृत्स्नमसौ वेदोर्वैदसम्मतम् ॥ १९२ ॥
धर्म्मायाथाऽधर्म्महेतोश्च साधुप्रीत्यप्रीत्योः कीर्त्त्यकीर्त्त्योस्तथैव।
अर्थार्थायानर्थहेतोश्च विप्रैर्देयं देयं देयमेवाभवाय ॥१९३॥
स्वर्ग्यं विधिवद्दत्तं धर्म्मा। धर्म्माद् विभागतो दत्तम्।
अर्थाय तदर्थफलं युक्तं धर्म्मं दयामात्रात् ॥ १९४ ॥
धनत्यजाथाऽधनसत्सुखाय प्राणानपि स्वान् त्यज सत्सुखाय।
सर्वेन्द्रियैरेव सहेन्द्रियार्थैं रत्नान मेकं त्यज सत्सुखाय ॥१९५॥
हितमितं पूततमं समश्नन्ननायकः स्यान्नियते ह्यनश्नन् ॥१९६॥
स्याद्ब्रह्मचारी ललनाविवर्ज्जनात् सर्वात्मनात्तौं तु गृही स्त्रियं स्वाम्।
गच्छन्नदुष्येद्धृदि लुप्तकामोऽगच्छंश्च दुष्येदिति सं स्मरन्ति ॥१९७॥
द्वेषादभीष्टप्रमदाभिलाषात् पर्वप्रवासव्रतरोगहीनः।
प्रतीक्ष्य बन्ध्यार्त्तववञ्चनेन ऋत्वार्द्धतः श्रुद्धाति ऋतुकारी ॥१९८॥
कायेन वाचा मनसा धिया स्त्रियां हित्वा रतिं ब्रह्मगतिं प्रयाति।
दैवीं गतिं याति मतिच्युतश्चेद्धि जन्मजन्मान्यग्रमुपत्य निग्रहात्।१९९
सत्यं वदेत्साधु परीक्ष्य दृष्टश्रुतानुमानादिभिरेव तज्ज्ञः।
मिथ्यां वदेत् क्वापि सतां हिताय सतां हितं तथ्यमिति स्मरन्ति॥२००
प्राणात्यये यत्र वाचा परेषा मेवं सर्वपापचयापात्।
स्त्रीसन्तुष्ट्यै नर्म्मयोगे विवाहे मिथ्यापि स्यात्सत्यमित्युक्तमस्ति॥२०१
स्तेयं न कुर्य्यात् किमपीह तद्वत् प्रतिग्रही स्यान्न धनस्य लोभात्।

गुरोः क्षते प्राणपरीक्षये वा तावत् प्रगल्भाव न दुष्यतस्तौ ॥२०२॥
हिंसां जह्याद्धिंसको हिंसितः स्यात् तुष्टिं दद्यात् तुष्टिदस्तुष्टिमेति ।
सन्तुष्टः स्यादात्मनीवात्मतृप्त्या तुष्टेरन्यं न परं साध्यमस्ति ॥२०३॥
शौचं कुर्य्याद्बाह्य मन्तः सदैव बाह्यादन्तर्जायते भावशुद्धिः ।
शुद्धं भावं भावशुद्ध्यैव पश्येत् शुद्धादर्शे वस्तुवच्छुद्धदृष्टिः ॥२०४॥
शुद्धा सिद्धेर्वासनैका दृढ़ा चेत् कामक्रोधक्षोभमालिन्यपुष्टात् ।
निष्कामस्यात्यन्तोद्यमाद्यैः सैका बुद्धेः शुद्धिमेवातनोति॥२०५॥
कृत्वा शुद्धः कृच्छ्रचान्द्रायणादीन् प्राणायामानाचरेद्वा तपस्वी ।
चित्तैकाग्र्यं योगिनां स्यात्तपोऽग्र्यं तच्चाव्यग्रेणाचरेन्मानसेन ॥२०६॥
यदात्मसम्बोधकृते क्षमं स्याद्यदीश्वराराधनकञ्च नित्यम् ।
तदभ्यसेदध्ययनन्नीतिकुतर्कशृङ्गारविहारचित्तम् ॥ २०७ ॥
यमनियमेष्वपि योगी त्रितयं वश्यं प्रयत्नतः कुर्य्यात् ।
स्त्रीपरिहरण महिंसन मीशे सर्वार्पणं भक्त्या ॥ २०८ ॥
न स्त्रीकटाक्षविक्षेपाद्विक्षेपोऽन्यो यतेर्धनः ।
तस्मात् सर्वात्मना दूरे निक्षिपेद्वामलोचनाम् ॥ २०९ ॥
दुःखदो दुःख माप्नोति दुःखाद्विक्षेप एव हि ।
तस्मात् सर्वात्मना दुःखं न दद्यात् कस्य चित् क्वचित् ॥ २१० ॥
योगे वृद्धिं साधनसम्पदि मन्तःशुद्धिञ्च ।
विघ्नविनाशं स्वात्मप्रकाश मेका ददाति शिवभक्तिः ॥ २११ ॥
तस्मादीशप्रधानश्च कुर्य्यात्तद्विघ्नानां जयञ्चविदश्च ।
भक्त्या तत्राखिलकर्म्मार्पणेन सिद्ध्येदन्यैर्नियमैः किं यमैर्वा ॥२१२॥

कुमारावूचतुः ।

ज्ञानं योगो भक्तिस्तेषां मा लक्षणं फलञ्च नौ ब्रूहि ।
इति भूपतिपुत्राभ्यां मुक्तस्ता वृक्तवान् स मुनिः ॥ २१३ ॥

ज्ञानं विवेकलब्धं तत्त्वेभ्यः पञ्चविंशस्य ।
षड्विंशकेन चैक्यज्ञानं ज्ञानं भवेत्तस्य ॥ २१४ ॥
योगश्च चित्तरोधात्कालेनाभ्यासविरतिभ्याम् ।
तस्मिन् योगी योगी योगाचार्यैः प्रदर्शितः पूर्वैः ॥ २१५ ॥
द्रष्टुः साक्षात्कारो दृश्याद्भिन्नतोह पञ्चविंशस्य ।
षड्विंशस्य तु साक्षात्कारो द्रष्टुः स्वरूपस्य ॥ २१६ ॥
श्रुतिसम्पादितविद्वत्समनुभवोऽयं शायं स एवेति ।
तच्छ्रुतदिति तत्पश्यन् यथा विमर्शो हि वामदेवस्य ॥ २१७ ॥
अपरोक्षमिदमितोऽन्यद्ब्रह्मास्तीत्येव निश्चयज्ञानम् ।
ज्ञातुश्चित्तनिरोधो भवति हि विज्ञाननिश्चयाभ्यासात् ॥ २१८ ॥
प्राणस्पन्दनिरोधाद्रोधोऽसौ हठयोगिनां भवति ।
भगवत्प्रेमावेशाद्धिनिरोधः सुखेन भक्तानाम् ॥ २१९ ॥
एवं चित्तनिरोधादेषां योगत्व मुच्यते सद्भिः ।
जात्याश्रमादिविहितं स्वभावजं भागवतं कर्म ॥ २२० ॥
अर्पणयोगात् क्रमतः प्रददाति ज्ञानयोगश्च ।
भक्तिर्भगवति भावः सर्वोत्कर्षात्तदाश्रयस्त्रिविधः ॥ २२१ ॥
शुद्धो मायी मायाविरचितदेहः पुमान् स एवैकः ।
मायामग्ना मायिकतनुर्भैशमाश्रितस्तरति ॥ २२२ ॥
पतितो जले जलं पुनरालम्ब्य नाम सन्तरति ।
जगतां व्यतिरिक्तान्तं जगतां प्रविलापमात्स्यामम् ॥ २२३ ॥
जगतामपवादादपि शुद्धं सेवेत शुद्धधीर्भक्तः ।
स च नेति नेति वाक्याद्दृश्याद्व्यतिरिच्यते दृगात्मासौ ॥ २२४ ॥
कार्यस्य कारणात्मनि विलापनाज्ज्ञाति स क्रमतः ।
कारणकार्याभेदाज्ज्ञानीवैतच्चराचरं सर्वम् ॥ २२५ ॥

माया माय्येव परः सोऽस्ति विभातीति धीः परमा ।
माया शक्तिविशिष्टः सर्वज्ञः सर्वशक्तीशः ॥ २२६ ॥
स्रष्टा समस्तजगतां पाता हर्त्ता तिरस्कर्त्ता ।
एवमनुग्रहकर्त्ता भजतां परमः स एवात्मा ॥ २२७ ॥
एकोऽखिलात्मशक्तेः प्रेरयितृत्वात् प्रभुश्च साक्षी च ।
सोपादाननयैतज्जगदपि जगतां समाश्रयोऽधीशः ॥ २२८ ॥
तस्मादहन्तदात्मा तदधीनस्तदाश्रयस्तज्ज्ञः ।
दासोऽहमिति च भावप्रकर्षतः प्रेमवाननपरः ॥ २२९ ॥
देवविशेषः सदयो मत्क्रियया जातसन्तोषः ।
दास्यति फलमिति यस्तं देहिन सेवा भजेत् स खलपरः ॥२३०॥
कामार्थं त्राणार्थं ज्ञानार्थं वा तदाश्रयं कुरुते ।
सोऽपि स्वभावपाकात् क्रमतो मुख्यस्वभाव मायाति ॥ २३१ ॥

कुमारावूचतुः ।

अशरीरेन्द्रियचित्ते मनसो वचसः किलाविषये ।
केनापि नोपलभ्ये विशेषशून्ये निरालम्बे ॥ २३२ ॥
अशात्मे चाद्वितीये ब्रह्मणि भावशता कथं भक्तिः ? ।

तावुवाच मुनिः ।

अशरीरेन्द्रियचित्ते यदि न हि सर्व्वज्ञता न सामर्थ्यम् ।
जीव इव केवलात्मा कथं पुरैतत्समीक्षको भवति ।
कथ मीशते स शक्तेः प्रवर्त्तनाद्या महत्कार्य्ये ॥ २३३ ॥
भक्त्या लब्धमयोग्यः कथमपि चेत्तदपि ते वच्मि ।
स खलु यथा श्रुत्युक्तो भवति तथा लब्धनीयश्च ॥२३४॥
स तु वागविषयोऽपि वाग्विषयीक्रियते ।
स तु वागविषय इति श्रूयते कीर्त्त्यते च ॥ २३५ ॥

चेतोऽविषयोऽपि चेतो विषय इति चिन्त्यते।
नीरूपोऽपि निरूप्यते नीरूप इति ॥ २३६ ॥
अविशेषणोऽपि विशिष्यते स्व-शक्ति-विशेषणेन।
निरालम्बोऽपि समालम्ब्यते जगदालम्ब इति ॥ २३७ ॥
सर्वेन्द्रिय-मनसाद्यनुपलभ्योऽप्युपलभ्यते ऽन्तरात्मेति।
अग्राह्योऽपि गृह्यतेऽभ्यासवैराग्याभ्याम् ॥ २३८ ॥
सदैकाग्रचेतसा श्रद्धाभक्तिध्यानयोगेन।
अत्र श्रुतिश्च श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवैहीति ॥ २३९ ॥
तस्मादशरीरेन्द्रियचित्ते भक्तिर्भाउञ्जता भवत्यस्मिन्।
मायीव तच्छरीरं चित्तं सर्वं शतादि-शक्तिश्च ॥ २४० ॥
स च खल्वपाणिपादश्चेत्यादि श्रुतिगणः स्पष्टः।
अयमर्थं स्वनधार्य्यो मनसि न कार्य्योऽत्र सन्देहः ॥ २४१ ॥
स शिवः सदैकरूपो न परिणतिं विकार माभजते।
मायास्य विविधभावैर्नृत्यति तन्मात्र-जीवने च नटी ॥ २४२ ॥
जीवेश्वर-जगदाद्यैर्भेदैर्विविधैर्विभात्यभिन्नापि।
इत्थम्भूता माया भागवतीतीव भावना भक्तिः ॥ २४३ ॥
ध्यानमिदं प्रेमपरं क्रियापर मानसी सैषा।
अन्यक्रियैतदर्थं जयति तदन्या क्रियात्मबन्धाय ॥ २४४ ॥
मन्त्रे गुरौ च देवे स्वात्मनि तस्मिन्नभेदभावना यस्य।
मन्त्री स गुरुर्देवः सच्चिदात्मैवेश्वरः साक्षात् ॥ २४५ ॥
कस्मा देव मलभ्यः स परः स्वात्मेति पूर्वभावेन।
ननु भावादपि लभ्यः शिशुपालाद्यैर्विरुद्धकृशापि ॥ २४६ ॥
कुप्यति नचैष हृष्यति पूर्णात्मा पूर्णकामोऽसौ।
भावस्वभाव एष स्वभावकं पातु गृह्णाति ॥ २४७ ॥

एवं योऽन्तर्हूते स्वभावतस्तं वृणोति देवोऽसौ ।
तस्मात्तत्प्राप्तिहेतुर्भगवती भावनैवैका ॥ २४८ ॥
सृजति च पाति च हरति च सकलब्रह्माण्डमखिलस्कुरुते ।
अनुगृह्णाति च गृह्णन् स्वमतिभावात् स्वभावभावनेन ॥ २४९ ॥
निरुपाधिः सपरात्मामूर्त्तः शब्दाश्रयः सूक्ष्मः ।
स्थूलः स विश्वमूर्त्तिः सुरनरलीला शरीरी च ॥ २५० ॥
सङ्कुचिताङ्गः कूर्म्मः प्रसारिताङ्गः प्रसार्य्यमाणाङ्गः ।
कूर्म्मान्तरो न तद्वत्परसूक्ष्मस्थूलभावस्थः ॥ २५१ ॥
ईश्वर इति गिरिरिति गुरुरिति सुहृदिति मातेति तात ईश इति ।
फलमिति फलदातेति स्वयमिति तस्मिन् समाचरेत्प्रेम ॥२५२॥
शब्दमयीं वा मूर्त्तिं मनोमयीं धीमयीं वापि ।
प्राणमयीं वा दैवतदेहमयीं वा समालम्ब्य ॥ २५३ ॥
नाममनोधीप्रभृति रामस्य चिन्तनात् क्रमशः ।
सम्पाद्य सर्व्वभावं भूमनि भूमान माश्रये देकम् ॥ २५४ ॥
आत्मत्वेन ज्ञातः स चिदात्मा सेव्यते पूर्णः ।
श्रवणादिभक्तिभक्त्यास्थूलः सूक्ष्माङ्गवानपि च ॥ २५५॥
श्रवणाद्युपजातमहत्प्रेमार्द्रशाश्वश्रोक्ततो भक्तः ।
गायति नृत्यति रोदिति निपतति रोमाञ्चकञ्चुको हसति ॥२५६॥
श्रवणात्तदस्य तावत् स्वरूपगुणरूपनामकीर्त्तीनाम् ।
कीर्त्तनमेवं स्मरणं वन्दन मुद्दिशतोऽपि सम्भवति ॥ २५७ ॥
मनसाङ्गेन च वाचा वाचकमन्त्रद्वयशब्दादिमन्त्रैर्वा ।
वन्दन मथ पदसेवा गुर्व्वादौ स्यात् तदैकमासना दृढ ॥२५८ ॥
अर्च्चार्च्चादिषु हृदये सर्व्वात्मनि वा परे परात्मदृष्ट्या ।
तत्तद्व्यत्यासो विषयत्यागोऽथवा तदुद्देशात् ॥ २५९ ॥

स्वात्मनि जगदात्मानं तदर्थशब्देषु तमेव परमार्थम् ।
ध्यायेत् कारणकार्य्यप्रविष्टमूर्त्तिं चाकारणममूर्त्तम् ॥२६०॥
निजनिजविहितैर्धर्म्मैः समर्पितैः पूज्यते देवः ।
प्रायश्चित्तैः प्रायश्चित्तकृतैः पापिभिश्च तथा ॥ २६१ ॥
सख्यं प्रिय इति भावः स च सुहृदं समानशीलयोर्भवति ।
न ह्यात्मनः प्रियोऽन्यस्तदात्मभावाच्छिवः सखा भवति ॥२६२॥
भक्तात् प्रियो न शम्भोर्न च तस्मात् प्रियोऽस्ति भक्तस्य ।
एतौ ततः सखायौ विशुद्धसत्त्वात् समानशीलौ च ॥ २६३ ॥
प्रेर्य्य प्रेरकभावाद्दास्यं जीवेशयोः सततम् ।
भजतोश्च मूर्त्तिभेदाद्वात्सल्यमात्मजं नाथे स्यात् ॥ २६४ ॥
जीवात्मा परमात्मनि शक्ता चेतस्य शक्तिकत्यानि ।
कर्त्तृत्वादीन्युक्तैः समर्प्य मुच्येत कर्म्मपाशेभ्यः ॥ २६५ ॥
यद्यत् कृतं शुभाशुभकर्म्मार्पणमाचरेत्तदेव ।
कर्म्मस्वातन्त्र्यस्वाज्ञानद्वैतार्पणादिभेदेन ॥ २६६ ॥
तन्मयधीस्तद्धृदयस्तदर्थमेवाचरेत् स्वकर्म्माणि ।
एवन्त्रिधैव भक्तो भक्त्या स्वं स्वीय मर्पयेत् सुमतिः ॥ २६७ ॥
तत्त्वादिविवेकैः सर्व्वं मत्वा तदेव वा तूष्णीम् ।
तिष्ठन्नात्मनि शुद्धे ब्रह्मार्पणमेति भेदनिर्मुक्तः ॥ २६८॥
अनुकूलस्याचरणात् प्रतिकूलविवर्ज्जनात् कृतया ।
रक्षिष्यतीति विश्वासाद्गोप्तृत्वावरणात् ॥ २६९ ॥
कार्पण्यात्मकृपोऽखिलनिक्षेपात् समस्तभावेन ।
कुर्य्यान्निखिलशरण्ये शरणं संसारतोभीतः ॥ २७० ॥
इत्थममुक्तं मुक्तं भवति भक्त्या कृपापूर्त्तम् ।
कुरु न पत मोहगर्त्ते भेदकृपां मामयाचकर्त्तं ॥ २७१ ॥

पुनरपि कुमारपृच्छत्।

स्मरणं ह्यनुभूतार्थामोषो न कदापि दृष्टरूपस्य।
तदनुभवे का वार्त्ताऽमूर्ते परमात्मनीश्वरेऽचिन्त्ये॥ २७२
अवयववतः पुरारेरवयवचिन्ता फलकरी भवति।
निरवयवे चानंशे कथमपि नैवांशचिन्तापि॥ २७३

मुनिरुवाच।

मूर्त्तेरवयवचिन्ता विष्ण्वादेः फलकरी तदुद्देशात्।
न हि मर्त्यावयवानां चिन्ता कुत्रापि फलकरी भवति॥ २७४
एवममूर्त्तस्य हरेरुद्देशात् किमपि चिन्तयन् योगी।
अज्ञो वा स्वज्ञो वा निःसन्दिग्धं फलं लभते॥ २७५
शब्दानुमानतः स्यात् सादृश्यात् किञ्चिदुपमानात्।
ज्ञानं सूक्ष्मधियां परमनुभूतिः स्यात् तदभ्यासात्॥ २७६
किञ्चिज्ज्ञमल्पशक्तिं दृष्ट्वा सर्वज्ञं सर्वशक्तीशम्।
काष्ठामनुमीयाच्चिन्मायालोकनाद्यथारूपम्॥ २७७
श्रुतितः स्मृतितो यच्छ्रुतमर्थं सं स्मरन्ति तत् स्मरणम्।
तस्माच्छृणोति स यथा तथैव तं स्मर्तुमीशतेऽज्ञोऽपि॥ २७८
विज्ञातारं के वा ज्ञातुं शक्ता ब्रह्मादयो ज्ञेयाः।
यन्नेति नेति शिष्टं विज्ञानं तद्धि तज्ज्ञानम्॥ २७९
भूतात्मा स्यात् कर्त्ता क्षेत्रज्ञः साक्षितां धत्ते।
स महात्मा भूतपतिः क्षेत्रज्ञोऽसौ समस्तानाम्॥ २८०
येनारचितं विश्वं स्वमायया येन भाति यत्र नेति।
यदृतेऽस्ति नेह किञ्चिद्यस्य न किञ्चित् प्रतीहि तद्ब्रह्म॥ २८१
जातं जगत् स्वभावात् स्वभावतोऽन्तर्विलीयते सदिव।
मरणं स्वभावतोऽतः स्वभाव एवात्र मुक्तये शरणम्॥ २८२

चित्रे पटे यथान्तः स्वीयं रूपं न भाति स्वच्छं ।
गुणरागचित्रदृष्टौ स्वरूपतो दृश्यते नात्मा ॥ २८३
अस्रत् प्रयत्नयोगात् स्वविचारचारयोगेन ।
सम्यक् गुणरागगणेऽपहृते भवति स्वयं व्यक्तः ॥ २८४
आत्ममतिरात्मभक्तश्चात्मज्ञान्यात्मयाजीति ।
अथवा देव ज्ञानी भक्तो यज्वा च योगी च ॥ २८५
योगी वा खलु भोगी रोगी वा भवतु संसृतिवियोगी ।
परमेष्ठि दृतमति गतिं प्रयात्येव नास्ति सन्देहः ॥ २८६
स्त्रीशूद्रश्वपचादे रम्य् पकारप्रदा त्रिधा भक्तिः ।
अपि चेत् सुदुराचारो भजति चेत्यादिसम्मतौ रूढ़ा ॥ २८७
वैदिक-योग-सदागम-पशुपतिमत-पाञ्चरात्र-सारतरा ।
परमेष्ठि परमात्मनि रतिरेव परा न चापरा सिद्धिः ॥ २८८
आरम्भो न हि नश्यति तद्रूपा सा ज्ञानकर्मयोगादौ ।
क्रमतो गतिलाभावधि तदल्पमपि हन्ति संसृतेर्भीतिम् ॥ २८९
सत्वप्रबोधनफलं यदकामकृतं तदर्थं वा ।
तस्य न लोको जन्यो योऽन्तो भविता च निश्चलो लोकः ॥ २९०
नेहाभिक्रमनाशोऽस्तीत्याद्युक्तिर्हरेः श्रुतवाच ।
न हि तत्क्रियया जातः प्रभोः प्रसादो वृथा भवति ॥ २९१
स्वर्गं न चापवर्गं कुतस्त्रिवर्गं समर्थयेऽर्थये यत्नात् ।
एकां मनन्यभावां भगवति भूतेश्वरे भक्तिम् ॥ २९२
परमात्मज्ञानभक्तिश्रवणजाताश्चितरौ कुमारौ तौ ।
पप्रच्छतु रेव भक्तिर्विज्ञानान्तरमश्रद्धया भूयः— ॥ २९३

भक्तौ रुच्याश्रयत्वाद् दृढ़वरभावाच्च
ज्ञियमिक्तिभेदादिवतान्तरजल्पना कथम् ।

शरीरयष्टयोऽपि उभयोर्मीलितकाय-

चिदेकरूप: स्वरूपमुभयोश्च ॥ २९४

शिव इति शक्तिरिति स्फुटमनयोर्भेद: कथं शिवयो: ? ॥ २९५

मुनिरुवाच: ।

बलिनि गुणिनि बलगुणवत्तद्वति शक्तिस्तदात्मिका न पृथक् ।

स्फुरति हि तदियं शक्तिस्त्वचेतना नान्यदेवता भवति ॥ २९६

तद्वदचेतनेयं फलदातृत्वाच्च देवता भवति ।

शस्त्रादीनामपि यत्समुपास्या दैवतत्वेन ॥ २९७

श्रूयत इह तद्वदिय मचेतना देवता भवतु ।

तेषाञ्चिदंशयोगाज्जीवस्यैवास्ति चेतनत्वञ्चेत् ॥ २९८

पूर्णचिदंशिच्छक्ते: परिणामोऽथ संक्रमो बन्ध: ।

भवत्युपाधिदोषाद्देहविमोहोऽत्र चेन्नास्ति ॥ २९९

निर्मलसत्त्वोपाधे रीशितु रस्यास्तथैशाया: ।

चिच्छबला वा शक्तिश्चैतन्यं चास्तु शक्तित: शबलम् ॥ ३००

एकार्थेऽत्र च न भिदा शिवयो: प्रत्येति हि प्राज्ञ: ।

भवतु तथापि चैतन्यवच्छुद्धसत्त्वस्य ॥ १

सत्त्वाधिष्ठातृ-चैतन्यस्योदासीनतया साक्षिमात्रतया स्थितस्य साभिमान-निरभिमानतया भेदो भविष्यति । धर्मधर्मि-चैतन्ययो रिति चेत्,—नञ्चथा निर्मलसत्त्वोपाधे श्चित्त: सर्वानु-भूति-शर्मायाः रजस्तमोभ्या मनाक्रान्तत्वाच्छुद्धमात्मानञ्च याथा-तथ्येनानुभवन्त्यालीढतया [illegible] मपि याथा तथ्येनानुभवन्त्या [illegible] त्वयितु शक्य त्रिकाल-[illegible] सत्त्वोपाधे [illegible] स्तत्त्व-ज्ञानात् पूर्वं [illegible] सत्त्वोपाधि [illegible]

स्कवलाया विशुद्धसत्त्वोपाधेश्चैतन्यस्य तयोः शिवशक्तिनाम्ना गदितयोः सदामुक्तयोः सदाशिवशक्त्योः सदेश्वरयोरिति न भेदकल्पना इयमात्मशक्तिरचिन्त्येति ॥

इय मात्मशक्ति रमला परमात्मैवापरा नैषा ।
अस्याः शक्तिविधानं स्वरूपतो नैव सम्बधात् ॥ २
जगतां योनिः प्रकृतिः कारणमिति पठ्यते सैषा ।
ब्रह्मण्यपि ते शब्दाः श्रूयन्ते ब्रह्मसूत्रेभ्यः ॥ ३
देव्यात्मशक्तिरिति खलु मन्त्रात् तथात्मशब्देन ।
कूर्मपुराणस्मरणादात्माहमिति देव्युक्तेः ॥ ४
मायातीता त्रिगुणातीता शान्तेत्यनन्तेति ।
श्रवणादस्याः परमब्रह्मत्वं सिध्यति देव्याः ॥ ५
यातीतगोचरतरा वचसो मनसो विशेषणेत्यादि ।
विष्णुपुराणश्रवणात्परमात्मशक्तेरभेदता जयति ॥ ६
परमात्मन एकस्य त्रिमूर्त्तयो ब्रह्मविष्णुशिवाः ।
हरिवंशे स्मृतमेतत्तु सर्वेऽप्यर्द्धनारीशाः ॥ ७
शक्तेः शक्तिमतश्चाभेदोऽत्र श्रूयते बहुशः ।
तस्माच्छक्तिरभिन्ना शक्तिरिति देवता न भवति ॥ ८
भूमेर्यथा जडायाः सचेतना देवतापि भूमिरिति ।
एवं समस्तशक्तेरधिदेवी जयति चिच्छक्तिः ॥ ९
तस्मान्माया शबलं ब्रह्मैवा स्त्री गिरा पूज्या ।
नेयं योषिन्न पुमान्न षण्ढ इति च श्रुतिः सिद्धा ॥ १०
स्त्रीमूर्त्तयोऽम्बिकैका तस्यैव पुंमूर्त्तयः शिवश्चैकः ।
तदुभयमूर्त्तिरमूर्त्तस्त्वात्मा इह चिच्च परमेश ॥ १
वाणी चेति भवानी शब्दात्मा जयति शङ्करश्चापि ।

नीतिर्गौरी शम्भुर्नय इच्छा शैलजा हरः कामः ॥ १२
एवं शिवयो र्भेदाभेदः संपद्यते पुराणादौ ।
एकार्थशब्दवाच्याविति तस्मान्न चानयोर्भेदः ॥ १३
यद्यद्भावं शिव इह धत्ते धत्ते तथैव शिवा ।
एकात्मनोस्तयोः स्त्री-पुंभेदो लिङ्ग-भेदतो वाच्यौ ॥ १४
न स्त्री पुमान्न षण्डो नात्मायन्नात ! सिद्धोऽस्ति ।
प्रणवस्यार्थविचारे नादान्तवासयो रनयोः ॥ १५
एका वास मुमाया उमापते श्चापि जाम्भीम: ।
शिवशक्त्यात्मक मखिलं सत्यं प्रत्येमि मूर्त्तिमद्भावम् ॥ १६
सूक्ष्मस्थूलसुरासुरनरतिर्य्यक्स्थावरं तथा न शिवौ ।
एतौ समस्तजगतां सारौ पूर्णैककारणाकारौ ॥ १७
देवाकारौ अयतः भजदीश्वरभावणाधारौ ।
त्रिविधध्याने साम्यान्नामनि धामन्यपीह साम्याच्च ॥ १८
सर्व्वज्ञतादि शक्तेरति साम्यादीशलिङ्गमुभयोश्च ।
तदधिष्ठानावस्थारूपानुष्ठानतात्मसाम्याच्च ॥ १९
नाम्नोऽपि शाः षड्विध मनुसन्धानन्तयोर्भजन्त्यन्तः ।
श्रुतिभिः स्मृतिभि स्तन्त्रै रभेद एवोच्यते शिवयोः ॥ २०
स कुमारः स कुमारीत्याद्याभिः श्रुतिभि रीश-शाक्ताभिश्च ॥ २१
लैङ्गेऽपि स्मृतमित्थं यथा शिवोयं तथेव देवीति ।
योऽसौ विश्वेश्वर इह विश्वं व्याप्यास्ति सैव विश्वेशी ॥ २२
मोक्षाय देहभाजां धत्ते भगवान् यतूरूपम् ।
हर इति हरिरित्यम्बे आदित्यइति शिवानमः स्मरति ॥ २३
अन्यच्च—एकं ब्रह्म सदासीत्कलया स-शक्तः श्रुतः पश्चात् ।
इच्छापतीऽभूद्बहुधा तस्यामास्ततोऽभवद्वितनुः ॥ २४

स्त्रीपुम्भेदादुभयोन्यूनाधिक्यं विलोक्यते सत्यम् ।
लीलयेश्वरसत्त्वे पुंस्त्वं वा नैव नारीत्वम् ॥ २५
तत्तदुपासनभेदान्मतिभेदादुपासकानाञ्च ।
फलभेदोऽभेदफलन्त्वभेदसम्भाविनां सत्यम् ॥ २६
चिच्छक्ति राद्या जगतां भवाय भजद्दृशां प्रीतिकृते सदैका ।
ब्रह्मेशनारायणगीर्गिरीन्द्रसुता पयोराशिसुतेति भाति ॥ २७
ब्रह्मविष्णुशिवमुख्यविग्रहं विग्रहं गिरिभुवः श्रियो गिरः ।
लीलयाश्रयति सर्व्वशक्तिमानेक एव नटवन्महेश्वरः ॥ २८

ब्रह्मेशनारायणकारणं यद्
अव्यक्तमव्याकृत मात्मसत्त्वम् ।
तद्वैष्णवा विष्णुमिति स्मरन्ति
शैवाः शिवं शक्तिमितीह केचित् ॥ २९
न स्त्री पुमान्न नपुम्प्रकृतिस्तदात्मा
एकः स सेव्यत इहान्तरशेषभावैः ।
ओमित्यमेति शिव इत्यथ वा शिवेति
ब्रह्मेति विष्णुरिति सूर्य्य इतीष्टभेदात् ॥ ३०

तमखिलैर्जपयोगतपोध्वरैः स्वकृतभोगसुखैरपि चार्पितैः ।
अखिलभावपरं परिभावयन् निखिलभावसमाश्रयमाश्रयेत् ॥ ३१
तत्कृते विहितमल्पमप्यहो ! न व्ययं व्रजति भीषणः पुरा ।
तद्बलादपि विधाय योगिनं योगिनं नयति मोक्षमव्ययम् ॥ ३२
यत्कृति तत्प्रतिफलातिशयदायिनी यच्छति [illegible]गदुन्नतिप्रदा ।
कीर्त्तनं निखिलपापकृन्तनं यस्य तं शृणु नमस्य कीर्त्तय ॥ ३
संस्मृतिर्निखिलमोहनिष्कृतिं तत्पदं पदमितिश्रयं परम् ।
पूजनं सकलपूज्यपूज्यतां यस्य यच्छति तमिच्छ सेवितुम् ॥

दासता भवभया दासतां यस्य यच्छति निवेरदासताम् ।
चेतसा व्रज तदङ्घ्रिदासतां सङ्गमेन कृपया सदा सताम् ॥ ३५
सख्य मस्य खलु सर्व्वभोगतः सख्यमाहरति लोकदुःखजम् ।
स्वं निवेदयति योऽस्य सोऽपि तं स्व प्रवेदयति नित्यनिर्भयम्॥३६
यत्र च क्षणतया क्षणं कृता प्रीतिरेव परिपूर्णलक्षणम् ।
स्वं प्रयच्छति जगद्धितक्षणं तं क्षणं न हि विहातु मर्हसि ॥ ३७
वेदनं हरति यस्य तत्त्वतो वेदवेद्यनुतवन्द्यवेदनाम् ।
वेदनायकवरस्य तस्य किं वेदनेऽपि मनसास्ति वेदना ॥ ३८
यस्य जापकवरस्य विच्युते दैवतादिगतिरेव दुर्गतिः ।
भावतो भवति भावशुद्धितस्तं जपाचरमुमापतिं शिवम् ॥ ३९

निःशेषयत्यघगणं विपदो विहन्ति
सर्व्वाः प्रपूरयति सर्व्वमनोरथांश्च ।
बन्धाद्विमोचयति सर्व्वत एव यस्य
नामापि संस्मृतमतः स्मरतामभिस्तम् ॥ ४०

आत्मेति वा निश्चिनुतं स्वनिश्चयैः सदैकरूपैकरसं विशुद्धम् ।
भजस्व वांशांशिकभेदभावैर्भक्त्यैकया भक्तकृपात्तचित्तम् ॥ ४१
भजस्व वा तं बहुमन्त्रभेदै र्बहुप्रकारै र्बहुरूपमेकम् ।
एको द्विधा स त्रिविधश्चतुर्धा स पञ्चधा सप्तविधोऽप्यसंख्यः ॥४२
भोगिभोगशयनं हरिं तथा भोगिभोगचयभूषणं हरम् ।
भोग्यभोगितरभावतः स्थितं भोगमोक्षफलदं समाश्रय ॥ ४३
तत्त्वमेक ममलं सनातनं शैववैष्णवविभेदतः स्तुतम् ।
मोहवेषि गुणभेदकर्मनाकालभेदशिवमपास्तकल्मषम् ॥ ४४
ब्रह्मविष्णुगिरिशाख्यकात्मना कामरूपगुणकीर्त्तिभिः शिवः ।
एक एव भगवान् विभाव्यते पुम्प्रियातनुरनूनशक्तिमान् ॥ ४५

नामरूपगुणकीर्त्तिभिर्भिदामिषु भावयति यो मतिच्युतः।
स च्युतो भवति भावना ग्रा भितसाम्य बचसेवयादिभिः।
तत्समर्पय जगत्पतीश्वरे सर्वकर्मनिगडैर्विमोचसे॥ ४६
कर्मसूत्रवशतः स इश्वतो यद्यदादिशति तत् प्रवर्त्तते।
दारवेष्विव विषयचेष्टया चेष्टसे न खलु तेऽस्ति कर्तृता॥ ४७
कर्मणा स खलु कर्म कारयेत् कर्मणा स फलदोऽपि कर्मणाम्।
कर्मसूत्रमिदमीदृशं प्रभो! कर्मणा भ्रमति कर्मपूरुषः॥ ४८
जन्ममृत्युविपदादिनेच्छया जायते तव तदिच्छयैव चेत्।
तत्क्षमी तव कथं स्वतन्त्रता कर्तृतामृज विमोहिनी मतः॥ ४९
सर्वविश्वजनकोऽप्यविश्ववानीश्वरः स हि भवानीश्वरः।
मायिकोऽसि स च माय्यनन्तदृक् किं वहस्यहह कर्तृमानिताम्॥५०
भूजलाद्यनिलखप्रमुख्यया सोऽष्टमूर्त्तिधरयाष्टमूर्त्तिदृक्।
षोडशात्मकविकारयुक्तया तत्त्विनिर्मितविचित्रकार्यया॥ ५१
निष्क्रियोऽसि सकलं स्वमायया लोकरोति सोऽच्युते।
तव सर्वगतितानिवेशयन्नोचसे निखिलकर्मबन्धनैः॥ ५२
कर्तृकर्मकरणानि दैवतश्चेष्टतेऽधिकरणस्य योगतः।
सन्निधानवशतस्तदात्मनः साक्षिवत् स्फुरसि निर्मलोऽक्रियः॥ ५३
इन्द्रियाणि खलु चेष्टयन्त्यमुं देहमिन्द्रियगणान् समीरणाः।
तान् मनस्तदपि धी रमूच तान् तत्क्रियाफलदयक्रिरीश्वरी॥ ५४
तत्त्वमत्र भवतो न विद्यते पूर्णविज्ञानविमलात्मनः।
नियतस्य न गतिस्थितागतिर्विर्भ-
मोऽसि भवतामितिभ्रमः॥ ५५
अथवा । दुःखानि मोचयन्त्येते नित्यसुखस्यार्थं
सौख्यानि सौख्यकृते निजसेवकानाम्।

आदेशपाशमज्जतेऽखिलकर्मयोगैः
सम्भाव्यते न खलु कर्म्मफलोपभोगः ॥ ५६
यत् त्यक्तं प्रथमैः पुराय पुरतो यत् त्यज्यते तत् त्यज
त्यक्तुं शक्यत एव यत् न सततात् स्वप्नेऽपि मा तत् त्यज ।
धर्म्मं संश्रय तत्परं परिहरन् धर्म्मं पुरस्तात्परं
प्रत्यक्षं प्रविहाय सानुभवतः प्रत्यक्षतः स्थीयताम् ॥ ५७
धिक्कृत्य संसारवदृष्टसिद्धीः स्वीकृत्य संसारवदृष्टसिद्धीः ।
विधाय तुष्टिं नव चन्द्रमौलिजां विधाय तुष्टिं नवचन्द्रमौलिजां ॥ ५८
बधेन मुक्तः स्फुरदिन्द्रियाणां बधेन युक्तः स्फुरदिन्द्रियाणाम् ।
तत्प्राप्तये ज्ञानमुरीकुरुष्व तत्प्राप्तये ज्ञानमपाकुरुष्व ॥ ५९
विक्षेपयोर्मिं सकलां विहाय विहाय चिन्तामपि भोगजाले ।
अहम्मयं मोहमलं विहाय विहाय खेदं व्रज साम्य मत्तः ॥ ६०
निष्कामं कुरु कर्म्म धिक् कुरु भवं मोक्षाय बुद्धिं कुरु
श्रेयोर्थी शिवकं नमस्कुरु गुरुं स्वं योगतः संस्कुरु ।
मा शक्तिं कुरु कुरु चाववमतः स्वात्मानमङ्गीकुरु
प्रेमान्तः कुरु सर्व्वदैव शरणं सर्व्वात्मना शङ्करम् ॥ ६१
बन्धून् सं त्यज सं त्यजालयरुचिं स्वर्गस्पृहां सं त्यज
देहं सं त्यज सर्व्वथेन्द्रियगणैः[illegible]नं त्यज ।
सत्त्वं सं भज सत्त्वतोऽपि पुरुषं सूक्ष्मं स्वरूपं भज
भक्त्यात्मभज सर्वभावशरणं सर्व्वात्मना शङ्करम् ॥ ६२
गुरुं प्रियं निज पित[illegible] स्वभी[illegible] शरणदमिष्टदैवतम् ।
[illegible] अरुणमुपैहि शङ्करम् ॥ ६३
जगत्करं [illegible] तिरस्करं त्रिविधं सर्वगुणाकरम् ।
[illegible] भास्वरं विमोहजे तमसि भजस्व शङ्करम् ॥ ६४

स सर्व्वतः पाणिपादाक्षिकर्णेक्षणो घ्राणनग्रप्रमेयाङ्गभूतः ।
संव्याप्य सर्वं स हि भातिविश्वः सर्व्वोऽस्य सर्व्वो बहिरन्तरात्मा ॥ ६५
न तस्य कार्य्यं करणञ्च विद्यते न तत्समोऽस्त्यभ्यधिकश्च कश्चित् ।
परास्य शक्तिर्विविधा श्रुतास्ति स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥६६
मायाभिरेकः पुरुरूप ईयते समानरूपादिविवर्ज्जितोऽपि ।
यश्चास्य भोक्ता स धियो नियोक्ता फलस्य दाता फलभूत एकः ॥६७
ब्रह्माणमग्रे विदधाति यो वै तच्चिन्तया तस्य हृदि प्रसन्नः ।
वेदांश्च सर्व्वान् प्रहिणोति तस्मै तं बुद्धिबोधं शरणं प्रयाहि ॥ ६८
ब्रह्मादयो यत्कृतसेतुपालाः यद्भीतितो वाति सदैव वातः ।
अग्निर्दहत्यपि जनांश्च मृत्युरिन्द्रोऽवतीदं नम तं प्रपन्नः ॥ ६९
ब्रह्मादयस्तत्त्वकलेवरान्ता एते यदानन्दलवोपजीव्याः ।
पूर्णन्तमानन्दमहाम्बुराशिमपारमन्तः शरणं प्रयाहि ॥ ७०
हृद्ग्रन्थिरुच्चैरिह भिद्यते प्राक् छिद्यन्त एवाऽखिलसंशयाश्च ।
संक्षीयते कर्म्मचयं समूलं यस्मिन् सुदृष्टे कुरु तत्र दृष्टिम् ॥ ७१
यज्ज्ञानतो भाति समस्तमेतद्यत्सत्तया वापि विवर्त्तते च ।
आनन्दतो नन्दति यस्य सर्व्वन्तमेकमात्मानमुरीकुरुष्व ॥ ७२
यो मध्यतो मध्यतमः सदास्ति बहिर्बहिर्यो न च यस्य वेत्ता ।
योऽन्तोऽन्ततश्चादिरथादितो यः सोऽन्तर्बहिर्वान् शरणं सदास्तु ॥७३
विष्णुं ग्रसिष्णुं प्रभविष्णुमेशं शिवं सहिष्णुं भजतागसाञ्च ।
निराकरिष्णुं निखिलस्य भीतेस्तमुत्पतिष्णुं भज तात । भूयः ॥७४

पुनरपि कुमारानुक्तः ।

कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा जीवोऽथवा कारणमीश्वरो वा ।
स्रष्टा स्वतन्त्रस्त्विति भूपजाभ्यां पृष्टो मुनिस्तावदवग् महर्षिः ॥७५
कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा जीवो जगत्कर्त्रपि न स्वतन्त्रः ।

कालस्वभावग्रहविद्याश्रयाश्च प्रसिद्धमेतौ राजवदीश एकः ॥ ७६
दिष्टं विना कष्टमतो न कार्यो बीजं विना ह्यङ्कुरता प्रवर्त्तुः ।
ऋतेऽस्य चेष्टोद्यमकारकत्वात् कष्टं न लब्धं तृणमेव नारी ॥ ७७
असमर्थकत्वा नियतिः प्रवर्त्तिका कार्येषु राजा प्रभवान्न पुंसः ।
तस्मादिदं नाम न हि स्वतन्त्रं नियन्तुरु न नियतिः प्रसिद्धा ॥ ७८
कर्मैव चेत्कारणमत्र नेशः कृतापि कर्म्मफलं कथं स्यात् ।
कृतापवादे ह्यपवादकर्त्ता साक्षात्ततोऽन्यो न हि लक्ष्यते च ॥ ७९
मर्यादया स्वं सरतां ग्रहेषु कुर्वन्तु मासादिविवर्त्तमानाम् ।
नैतच्चकृत्स्नेति च सम्मतौ नित्यं ता क्रमं नित्यमपेक्षते हि ॥ ८०
निषेधविध्यात्मककर्मजातं प्रज्ञावता कल्पितमित्यवैमि ।
शरीरनिर्माणमपीदृशेन प्रज्ञावता निर्म्मितमित्यवैमि ॥ ८१
त्रिलोकसंस्थानमपि प्रकामं प्रज्ञावता स्थापितमित्यवैमि ।
सर्वज्ञकार्य्यं तदिदं समस्तमेवं धिया निर्णयमभ्युपैमि ॥ ८२
नाचेतनं कर्म्म करोति तात नाचेतनः कर्म्मफलानि भुङ्क्ते ।
नाचेतनः कर्म्मफलप्रदाता नाचेतने किञ्चिदिहावभाति ॥ ८३
नाकर्तृकं सिद्ध्यति कर्म्मकर्त्ता नाचेतनो नाल्पविदल्पशक्तिः ।
अल्पायुरेवं परवान् शरीरी जगत्करः किं जगदंशभूतः ॥ ८४
कर्म्माश्रयः किं परवान् शरीरी जगत्करः स्याज्जगदंशभूतः ।
नाकर्तृकं सिद्ध्यति कर्म्म तात । नैतद्विनोतरव्रत एव देही ॥ ८५
तस्मादिदं चक्रमिवावभाति भ्रमाय बीजाङ्कुरवत् प्रसिद्धम् ।
किं तस्य चक्रस्य तु तत्प्रवर्त्तकः स नाम मायी जगतां स्वतन्त्रः ॥ ८६
कर्म्माणि कर्त्ता च विधिश्च कालश्चान्योन्यसापेक्षतया स्वतन्त्रः ।
ईदृक् स्वचक्रं परिवर्त्तयन् यः स्वमायया भाति स एव चक्री ॥ ८७
तस्मात्परः कोऽपि चक्रधरो न मत्तः क्वचास्ति समस्तसाक्षी ।

समस्तभावस्य महेश्वरस्य देवी जगत्कर्तृतया प्रसिद्धा ॥ ८८
ऐश्वर्यकाष्ठादिसमाप्तिदृष्ट्या कार्यञ्च सर्व्वं न कर्तृदृष्ट्या ।
[illegible] ॥ ८९
स [illegible] ।
[illegible] ॥ ९०
नित्यं समावस्य च स स्वभावः [illegible] आलो निवर्त्तिर्नियन्ता ।
जीवस्य जीवः कृतिनाञ्च कर्त्ता [illegible] ।
स देवदेवः स गुरुर्गुरूणां प्रभुः [illegible] ॥ ९१
पिता पितॄणां स पितामहादेः [illegible] ।
स चक्षुषश्चक्षुरतीव गूढ़ो प्राणिषु [illegible] प्रसिद्धः ॥ ९२
बोधः स बुद्धेरहमेऽप्यहन्ता स ज्योतिषां ज्योतिरिति श्रुतोऽस्ति ।
अणोरणीयान् महतो महीयानन्तस्तथान्तःकरणस्य शान्तः ॥ ९३
स दूरदूरोऽपि समीपवर्त्ती समीपतः [illegible] निधेर्निधानम् ।
स सर्व्वगोऽपादकरो गृहीताऽश्रवा शृणोत्येवमचक्षुरीक्षते ।
स वेत्ति चित्तो निखिलं न वेत्ता तस्यास्ति सर्व्वाधिपतिः स केवलः ॥ ९४
रजस्तमःसत्त्वविशालनेत्रया चन्द्रार्कवक्त्रोरुहकुण्डलरूपया ।
समुल्लसद्भोगवियोगलीलया पुमान् परः क्रीड़ति चात्ममायया ॥ ९५
पुमाश्रिता किं प्रकृतिः स्वतन्त्रा स्वे [illegible] तां वा पुरुषः स्वतन्त्रः ।
संशीतिरेवं तव मास्तु देवः सचितया स्वामितया स्वतन्त्रः ॥ ९६
स सत्यसङ्कल्पतया [illegible] सृजत्यवत्यस्ति तिरोदधाति ।
तथानुगृह्णाति दृशात्मशक्तिं सदा सदात्मा स्वमहिम्नि राजते ॥ ९७
दृश्यते खलु जड़ा सदर्शनाद्दृङ्मयी खलु पराभामयी ।
शक्तिरस्य तु तयोरिदं जगज्जायते तमभिवीक्ष्य मुच्यते ॥ ९८
स्थूलसूक्ष्ममयमेतदीक्ष्यते यद्यदन्तरथवा बहिर्दृशा ।

तत्तद्देव हि परा परात्मिका शक्तिरेक परमात्मिका ॥ ९९
अर्णवान् इव सं सृजन् बुधान् [illegible]पि [illegible]लीलया ।
यो[illegible] [illegible] ॥ १००
आत्मनात्मनि [illegible] ।
[illegible] मद्दृष्टिरिव वीक्षते स्वां [illegible] ॥ १०१
सृष्टिर्यथाख्याद्भवतीह भूयो [illegible] ।
स शास्त्रयोनिर्जगदेकयोनि[illegible] ॥ १०२
अजं सदानन्दमनन्तमेकं [illegible] ।
[illegible] ॥ १०३
न कर्तृकार्यं च न कारणं तत्र दीर्घह्रस्वाणुमहत्तथैव ।
न स्पर्शगन्धं न च रूपशब्दं रसं न तच्चैकरसैकरूपम् ॥ १०४
सर्व्वाधारमनाधारं सर्व्वगं सततावलम् ।
तदाकाशमनाकाशमकिञ्चिद्वस्तु किञ्चन ॥ १०५

आद्यन्तमध्यरहिते स्वविकाशमात्रे
शक्तिः परापरपराख्यविचित्ररूपा ।
सामर्थ्यवत्तनुभृतां निभृतेन्द्रजाल-
विद्येव विश्वपरिणामविवर्त्तलीला ॥ १०६ ॥

हेम्नीव कटकादिविचित्रं वारिवोर्मिचयबुद्बुदफेनाम् ।
मायया मरुमरीचिजलाभो भाति तत्र भुवनभ्रम एषः ॥ १०७
स केवलः शुद्धचिदेकरूपः कर्त्ता विकर्त्ता ऽप्यचलोऽप्यलिप्तः ।
अनन्तसामर्थ्यचिदात्मशक्त्या सर्व्वमया सर्व्वमिदं करोति ॥ १०८
सर्व्ववित् पुनरबाधितसत्तोऽनन्तशक्तिरविलुप्तदृक् सदा ।
नित्यतृप्तिरपि लोकवत्तया सृष्टिमारभत एव लीलया ॥ १०९
सामान्यमूर्त्तिः समुदेति पूर्व्वमिच्छामयी सैव विभाति काले ।

ज्ञप्तिस्वरूपा स्फुरते समस्तम्यात्मशक्तिं यथाति विमोचयेव ॥ ११०

जयत्ययःकान्तवदेव देवो नित्यात्मिको विक्रिय चाद्दिशक्तिम् ।

जगत्प्रसूं लोकनिभां स्वशक्त्या यं चालयेत् सन्निधितोऽनुकम्पा ॥ १११

राजा प्रजाः शास्ति यथा प्रजाभिः
शक्तिं तथा शक्तिपदः स्वशक्त्या ।
नियामयत्येव हि शक्ति जन्य-
मस्त्येव राज्ञो यमटादि कृतम् ॥ ११२

तथा यथा शक्तिपरिग्रहेण कर्त्ता भवेत् केवल एव देवः ।

शक्त्या स्वया स्वमनुष्यशक्तिं कर्त्ता भवेत् कारणकारणात्मा ॥ ११२

बुद्ध्यहङ्कृतिनभोमरुन्महस्तोयभूमिपरिणामशालिनी ।

भोगहेतुरथ सा विमुक्तये स्वात्मदर्शनमयी च जायते ॥ ११४

एवमस्त्वसामर्थ्यभूताचिन्त्यानन्तसामर्थ्यवती, दाहिकादिरिव-दहनादेरभिन्ना भूतभव्यभविष्यद्भूतग्रामाधिवासितानन्तब्रह्माण्ड-भाण्डानां निर्म्माणपालनप्रपातनादिबन्धमोक्षसमर्था, तत्सत्ता तज्ज्ञानाभ्यां सत्ताभानवती, अनिरूप्यमाने सती, निरूप्यमाने ह्यसती स्वयमविकाराशेष-विकारहेतुर्निवस्तु-मध्यस्थेत्य-निर्वाच्यामन्तुमश-क्यताचिन्त्यशक्तिः, तत्सधर्म्मिण्यपि विधर्म्मिणी, अविद्यमानमपि जगद्विद्योतयन्ती, विद्यमानमपि परमात्मानमाच्छादयन्ती, परमे-श्वरमपि जगत्कर्म्मणि विक्षिपन्ती जयति परमा मायेति ।

तथा चोक्तम् ।

दुर्घटं किमपि नाम विद्यते मा घटत्वमतिमोहतो यतः ।

दुर्घटैकघटनापटीयसी शक्तिरस्य जगदिन्द्रजालिनः ॥ ११५

के दृशी कथमियं प्रवर्त्तते नास्ति कोऽपि खलु मुक्तिकाङ्क्षिणः ।

तं विना न घटयन्ति तं विना तं विनायक गुरुं गुरुं भज ॥ ११६

एवं सा सङ्कोचविकाशशालिनी शक्तिर्माया प्रकृतिरित्युच्यते ।
सापि धर्म्मादिसमरूपेण स्वांशभूतानणून्‌ भाति ॥ ११७
ज्ञान-ज्ञातृ-ज्ञेय-भावं त्यजन्ती शुद्धज्ञानाकारतो मोचयन्ती ।
विद्येत्येषा प्रोच्यते तत्स्वरूपा ब्रह्माकारा निर्म्मला सत्त्ववृत्तिः ॥११८
विद्या विद्यामयी मायाशक्तिस्तस्य परात्मनः ।
व्याप्या सा देवदेवस्य व्यापिनी सा स्वसन्ततेः ॥ ११९

स देवः सातत्येन सर्व्वं समाप्नोतीति आत्मेत्युच्यते, निखिल-गुणत्वात्परमकल्याणरूपत्वाच्च परमशिव इति, जगत्प्रवेशकत्वाद्व्यापकत्वाच्च महाविष्णुरिति, ईशनशीलत्वाच्च महेश इति परमैश्वर्य्याश्रयत्वात् परमेश्वर इति,सर्व्वप्रकाशकत्वात्परं ज्योतिरिति, बृहत्वाद् बृंहणत्वाच्च परम्ब्रह्मेति, भूतानामुद्भवविनाशागतिगतिविद्याविद्यादिवेत्तृत्वेनामपायिमहामाहात्म्यत्वेन भगवानिति, जड़ानां मायाशक्तिकार्य्याणां चिच्छक्तिप्रदत्वात् परमा शक्तिरिति, प्राणानामपि प्राणयितृत्वात् परमप्राण इति, आकाशादीनामपि प्रकाशकत्वादाकाश इति, जीवानामपि जीवयितृत्वाज्जगज्जीवन इति, नारस्यायनत्वान्नारायण इति, योगिनां रमयितृत्वाद्राम इति, स्वमायया पाशबन्धन पाशमोचकत्वात् पशुपतिरिति, महत्त्वात् क्रीड़कत्वान् महादेव इति,सर्व्वदुःखहरत्वाद्धरिरिति हर इति च, आदित्वादादित्य इति, सर्व्वात्मकत्वात् सर्व्व इति, 'सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म'—'सर्व्वं तदेवेति' च स एव सर्व्व इति, अन्यैरपि तत्तल्लीलावताररूपगुणकीर्त्तिभिधायकैः शङ्कर-[illegible]-[illegible]-देव-गुरुहरादिभिर्नामभि [illegible] इत्यादि अप-

दिश्यते। स तु स्वमायायां निर्म्मलसत्त्वरूपायां सन्निकर्षात् प्रति-
बिम्बित इव जगत्कारणमूर्त्तिरीश्वर इत्युच्यते। स्वमायापरिणाम-
रजोलेशजनितमानस-ज्ञान-ग्रहणाज्जगद्विभागसङ्कल्प-विकल्पकारी
सूत्रात्मेति, ततः स्पष्टतया आकाशादिप्रपञ्चपञ्चीकरणजनित-
विराड्रूपग्रहणात् विराडिति जगत्कार्य्यकारी जायते।
जीवास्तदपरांशा रजस्तमोमलिनोपाधयः प्राज्ञतैजसविश्वतां
व्रजन्तः सुषुप्तिस्वप्नजाग्रदवस्थाभागिनः दीपाद्दीप इव तप्तायः-
पिण्डात् स्फुलिङ्गा इवोच्चलिता बद्धा इव प्रतिभासन्ते। अनाद्य-
ज्ञानजनितकर्म्मचक्रमनुसरन्तः सरन्ति संसारेषु सृष्टिस्थिति-
प्रलयरूपेण। ईश्वरस्तु निर्म्मलसत्त्वोपाधिकतया सदा सर्व्वज्ञतया
च स्वरूपाभिन्न एव विश्वभूतः सदामुक्तः सदैवेश्वरं स्वशक्ति-
साक्षी जगत्कर्त्तापि सर्व्वदोषास्पृष्टो महामायोऽपि शुद्धः केवलो
ऽद्वितीयः प्रतिभासते जीवचक्रं परिभ्रामयन्।

पराग्दृष्ट्या स ईशानः प्रत्यग्दृष्ट्या स केवलः।
एको हि परमात्मा सावकाश इव निर्म्मलः॥ १२०
उग्रां शान्तां च मिश्रां च दर्शयन् प्रकृतिं स्वकाम्।
ईशत्वमीशः कुरुते नयवान्नृपतिर्यथा॥ १२१

जीवास्तु स्वकर्म्मचक्रेण भ्रमन्तः कदाचित् सुकृतिविशेषपरी-
पाकैः सत्सङ्गमवाप्य भगवज्ज्ञानयोगपथमनुसृत्य यतन्तः
क्रमेण तदीश्वरप्रसादेन तमेवेश्वरं स्वस्वरूपं ज्ञात्वैव अविद्यो-
पाधिहानात् प्रतिबिम्ब इव बिम्बात्मभूता मुक्ता भवन्ति।
[illegible]
[illegible]
[illegible]

परं ब्रह्मैकता प्राप्तो सर्व्वं चैतदसम्भवम् ॥ १२३

कैवल्याकाङ्क्षिणस्तु ऐश्वर्य्यवत्ताम्भावनया चित्तलयासम्भवात् न भावयन्तु। जीवेशसेद्व्यादिनो ब्रह्मैकत्वभावनं मोक्षसाधनमिति स्वीकुर्वन्तोऽपि तज्ज्ञानमपरमार्थिकमिति वदन्ति, तेषामपरमार्थिकज्ञानमेव। ये तु सुखस्वरूपं निश्रेयसमिति मन्यमानाः सुखस्वरूपे सुखं नानुभवन्तीति वदन्ति, ते नानुभवन्त्येव चित्तहानात्म्यस्मिन् सुषुप्तिवज्जड़स्वभावो मोक्ष इति कुतर्कयन्ति कुतर्कयन्त्येव।

कुमारावूचतुः।

आब्रह्मलोकादपि पातभीत्या-
नैकान्तमात्यन्तिकमस्ति सौख्यम्।
मोक्षेऽपि साक्षात्य सौख्यरूपे चित्तं
विना कोऽस्तु सुखानुभूतिभुक् ॥ १२४

यथातिदुष्टप्रजमाद्रिराज्यं तथा च कुष्ठादिहतं वपुः स्वम्।
यथा प्रिया मप्रियवाक्यदुष्टा मोक्षं न मोक्षं च तथैव चित्तम् ॥१२५

मुनिरुवाच।

चित्ते नष्टे कारणोपाधिहानादाकाशाभः पूर्णएकोऽवशिष्टः।
नष्टोपाधिर्निर्गताशो निरंशो ब्रह्मैवासौ भासते ब्रह्मभूतः ॥१२६
न जायते न म्रियते न मुह्यति न शोचते नेच्छति नान्य दीव्यते।
स्वबोधहेत्यैव सुखं स्वरूपमस्मिन्निवास्तेऽनुभवस्वरूपः ॥ १२७

[illegible]।

दुःखातुरस्यैव सुखं [illegible] कदापि दुःखम्।
सुखात्मना [illegible] किम्॥१२८
हित्वाल्पिकां [illegible] मा तिष्ठति पूर्णकामः।

यः कामहेतुं किल चित्तभूतं कथं स पुष्यातु हयात्मवित्तैः ॥१२९
आद्यन्तवत्स्वप्नमनल्पमोहं सुखे च दुःखे नियतं सुखार्थी।
अज्ञानजं चित्तमहो! यदीहे किमेह ते स्वप्नमथ प्रबुद्धः ॥ १३०
स्वयंप्रकाशे परमात्मनः पदे मूर्च्छा सुषुप्तिर्नजडोपमा दृढा।
मूर्च्छा सुषुप्तिः खलु चित्तवृत्तिर्विचित्तमात्मानुभवो हि मोक्षः॥१३१
अजानतः कोऽस्मि कुतः क यास्ये कीनास्मि बद्धः किमिदं क मोक्षः।
इतीव कारागृहयन्त्रितस्य कुतोऽस्ति भीतिः क सुखं जनस्य ॥ १३२
सदा सदभ्यासपरः स्वचित्तं संशोध्य तेनैव समुत्तराय।
नावं यथा पारगतस्त्यजेत्तथाऽयत्नचित्तोऽश्नुति मोक्षपारम् ॥ १३३
यथा न बोधस्तव जायतेऽद्य तदा प्रबुद्धैर्गदितं प्रतीहि।
किमाप्तवाचा नृपजोऽन्यजालन्यस्ता स्वराज्याप्तिसुखी न जातः॥१३४
नृपं प्रयागोज्झितदेहमीक्ष्य चौरोऽपि तत्साध्विति मन्यमानः।
तत्याज देहं हि यतस्तथैव समाचरध्वं चरितं पुराणैः ॥ १३५

ज्ञात्वा परं स मनुभूय निरस्तमोहाः
प्राणान् स्वसिद्धिविभवानपि सं विहाय।
यस्माद्विशन्त्यगुणमद्वयमात्मतत्त्वं
तस्मान्न मोक्षपदवीपरिमार्जनीया ॥ १३६

अतश्चित्तमनादिसम्बन्धी बन्धुरिति, हैतद्दृष्टिर्विविधविनोद-हेतुभूता प्रियेति, अविद्येयं जननीति, सङ्कल्पस्त्वौरसः पुत्र इति, स्नेहेन नापेक्षणीयः—युधिष्ठिरो धर्मावतारः सुयोधनं स्वबन्धुमपि स्व-कुलं विरोधकारिणं घातयामास। लोकापवादभयाद्रामोऽपि प्रियां सीतां तत्याज। जामदग्न्योऽपि जनकप्रीतये जननीमपि जघान। सत्यकामो दशरथः प्रियमपि रामं गुणाभिरामं तत्याज। तन्निःशङ्कं तत्तद्दोषपक्षहेतूनिमान् जहीहि।

जीवो जात्मो मोहितः स्वपुत्वाल्लोलं बालं होपजालाह्वतास्तम् ।
सङ्कल्पाख्यं चित्तनामानमन्तर्मोहाग्रस्तो लालयन्नस्ति बद्धः ॥ १३७
चित्तं पुत्रं चाभिषिच्य स्वराज्ये भार्यालीवासौ भात्यनङ्गोपगूढः ।
भ्रान्त्यै कान्तेकान्तयाहन्त मूढः स्वासाकाङ्क्षो जीर्यते चातिगूढः॥१३८
चित्तं पुत्रं तन्निराकृत्य योगैस्तातानर्थैकास्पदं क्रीडमानम् ।
स्नेहं हित्वा प्रकृतेर्मोहहेतोः स्वाराज्यं संभुङ्क्ष विज्ञानलभ्यम्॥१३९
विज्ञो राजा मन्त्रिणं वा सुतं वा दुष्टं मत्वा निग्रहेणाग्रहेण ।
बध्वा हत्वा गुप्तमन्त्रैः स्वतन्त्रः किन्त्वैवासौ मोदते चाद्वितीयः॥१४०
स्वर्गात्पाता यातनायां निपाता गर्भावासो रोगशोकादयस्ते ।
यस्मात् प्राप्ता नैव विश्रान्ति लेशस्तस्य त्यागे का व्यथा चेतसस्ते॥१४१

कुमारावूचतुः ।

कथं प्रवर्त्तते चेतः कथं वा विनिवर्त्तते ।
किं वा स्वरूपं चित्तस्य चित्तादन्यः कथं पुमान् ? ॥१४२

मुनिरुवाच ।

आत्मनः प्रतिकृतिः प्रकृतिः प्राक् सङ्कृतौ मन इति ।
तन्मनः सृजति पाति नाशयत्यात्मनैव लयमेति मुह्यति ।
स्वान् गुणानगुणनिर्मलात्मनि भ्रष्टदृष्टिरवरोपयत्यपि ॥ १४३
सङ्गमेति विषयैकचिन्तया सङ्गतो भवति कामसङ्गतम् ।
तेन मोहमथ विस्मृतिं ततो हीनसत्त्वमति समेति चापदम् ॥१४४
तत्प्रपञ्चविपिने मोह्य नीरसं सङ्कुलं सुखमसङ्गतः क्रमात् ।
तं विरज्य रजसोऽतिनिर्मलं सत्त्वमाश्रयति मुक्तये ॥ १४५
चिन्तया सुदृढया त्वनिष्ठया चिन्तयात्मकलनस्य कालतः ।
लीयते स वासनैः समन्ततो योगमेत्य खलु योगसाक्षिणः ॥ १४६

तमिमं ह्य परिबोधय सत्प्रथि स्थापयात्महृदये स्वयि तया ।
प्रापयिष्यति गतिं सुपुत्रवनाशयिष्यति न चेत कुपुत्रवत् ॥ १४७

गर्भाधिवासजनिमृत्यु कृतान्तपीडा-
मुत्पातपातभयशोककुकर्मनिष्ठाम् ।
दोषांश्च मनोजमनसोर्वपुषश्च तत्त्वं
चित्ते निवेश्य विरमस्व रमस्व विष्णौ १४८

त्यज मुञ्चसंशय मध्रुवं विधिवशं सुखदुःखभयादिकम् ।
न हृदि चिन्तय चिन्तनमोहदं स्वयुखमेव विचिन्तय निर्भयम्॥१४९

दृष्टवदानुश्रविकं सकलमनित्यं विभाव्य धिक्कृतं विगलन् ।
मनोरथः प्राक् चिन्तय तद्वत्पुनर्न दुःखाय ॥ १५०

जहि मनोरथमस्थिरमितालं जहि मनोभव मस्तमनोरथः ।
जहि मनोऽपि मनोभवनाशतो न भविता जननीमनसस्ततः॥१५१

स्वयमसौ पुरुषः खलु केवलो जयति जन्मविनाश परिच्युतः ।
सुखमयः सुखदुःखपरिच्युतो न भवतीह कदापि प्रच्युतः॥१५२

न मही न जलं न महो न मरुन्न च खं न मनः प्रकृतिर्विकृतिः।
विकृतेः प्रकृतेरपरः सपरोदृशिमात्रवपुर्न वपुर्भवान् ॥ १५३

अपरिणाम्यगुणाः प्रतिसंक्रमाद्दृगसि दृश्यमिदं विपरीतभम् ।
स्फुरदहङ्कृतिमुख्यसवेश्य हितमतिः स्थिति मोह परात्मनि ॥ १५४

चलमिदं निखिलं त्वचलो भवान् जडमिदन्तु भवानसि चिन्मयः ।
असुखमेतदयासि सुखात्मकः सुखमुपैत्यसुखी न सुखी भवान्॥१५५

मनसि ते सुखदुःखभयादिका विकृतयो ह्यविकार्यसि सुदृक् ।
मनसि लीनतरे च सुषुप्तितः क विषयाविषयौ क सुखादयः॥१५६

प्रतिदिनं प्रतिबुद्ध जगन्मं स्वप्न एव करोति चसुसुख ।
अनवधानवशादवधानतस्त्यज मनो न मनः सुमनो भवान् ॥१५७

द्रविणबन्धुवपुःप्रमुखे तथा भ्रमसि किं क्षणिके सुखलोलुपः ।
सुखमये व्यभिचाररतया स्थिते सुखमुपेहि सदैव सदात्मनि ॥१५८
न भवने न वने न सुखं क्वचित् क्षणपदे न पदेऽपि सुधाशिनाम् ।
स्फुरति निर्वृतिरात्मनि निर्वृते भवति सा स्थिरचित्तवतां सताम् ॥१५९
जगदिदं खलु भूतविजृम्भितं तदपि मायिकमित्यवधारय ।
भ्रममयी तव सापि निरूपिता न भवतीति निरूप्य जहि भ्रमम् ॥१६०
भूतानि निर्णीयगुणैः प्रवृत्तैः प्राणान् क्रियाभिश्च मनोमतिश्च ।
निर्णीय सङ्कल्पविनिश्चयाभ्यां समाधिसुप्तोरहमस्य मध्यत् ॥१६१
पुरारिमूर्त्या प्रयतः पुराणि संयम्य नारायणतामुपेतः ।
अनन्तभोगो परियोगनिद्रां भजामृतस्वादुमयीं प्रबुद्धः ॥ १६२

वाचश्चेतसि तन्मतौ महति तां तं प्रत्यगात्मन्यजे शान्तेऽनन्तमहिम्नि चिद्घनसुखाकारे विकारे शिवे । ध्यानेनैव समर्प्य देहमपि च प्रारब्धभोगेऽल्पके विश्रामं सदुपैहि अभ्युद्गरणं प्राप्तो न वामभ्रमः । एकासने समुपविश्य विनाश्य विघ्नानेकान्तकान्तनिलयः परमेशमन्तः । कोऽवधारय निवारय चित्तमेकमेकादृष्टिरत्र लप्स्यसि तत्पदं स्वम् ।
अथवा बहिरेतरेत्र तत्परमात्मक्षणतत्परो भव ।
स हृदाम्बरे स भाति केवलस्तदृते नास्ति न भाति किञ्चन ॥१६३

कुमारावूचतुः ।

भूतेन्द्रियाणीह मनोमतिश्च स्वैः स्वैः क्रियाभिः स्वगुणैश्च दृश्यते ।
तन्निर्गुणो निष्क्रिय एव जीवो ज्ञेयः कथं चानुपवृत्त एव ॥ १६४

मुनिरुवाच ।

भूतेन्द्रियाणीह मनोमतिश्च स्वैः स्वैः क्रियाभिः स्वगुणैश्च दृश्यते ।
येनैकजीवः [illegible] स अन्वतयोपपन्नः ॥ १६५

कुमारावूचतुः।

जीव एव कुरुतेऽश्नुते फलं मोहमेत्य यदि बोधमेति च।
विद्यया ह्यपरया पुराकृतो तत् किमीशितुरिह प्रयोजनम् ॥१६६
ईश्वरोऽपि मनसा मनीषया सन्ततोत्थवति सोऽहमाश्रयेत्।
सर्वमाभजति योगतामसौ को विशेष इह वेशजीवयोः? ॥ १६७

मुनिरुवाच।

ईश्वरो विहरति स्वमायया ज्ञातया वत वशीकृता इमे।
पीतसीधुरिव सापरापरौ नन्दयत्यपि विमोहयत्यपि ॥ १६८
प्रातिबिम्बपुरुषो हि तद्वशः स्वप्नजागरसुषुप्तियोगतः।
तत्कृतेन विधिना स्वयं कृतं दुष्कृतं स्वसुकृतं समश्नुते ॥ १६९
भक्तिभावरसतः प्रसाद्य तं शङ्करं स तनुरेष किङ्करः।
तद्गतिं समनुसृत्य मुच्यते तत्कृपात इति तत्प्रयोजनम् ॥ १७०

कुमारावूचतुः।

केचिच्च जीवबाहुल्यं केचिदेकं वदन्ति हि।
किं तथ्यं किं समाख्या हीत्युक्तस्ताववदन्मुनिः ॥ १७१
एक एव हि भूतात्मा नानोपाधिषु दृश्यते।
बहुधैवाम्बुपात्रेषु चन्द्रमः प्रतिबिम्बवत् ॥ १७२
चिदात्मैको जगद्योनिः शक्तिरेका तदात्मिका।
सा ह्यस्य कारणोपाधिः सदसद्ब्रह्म जन्मभूः ॥ १७३
प्रजेत्परिणतिं सापि महदादिक्रमेण च।
तदुपाधौ पराशक्तिरक्रमा परिणामिनी ॥ १७४
व्यापिका जीवयत्नेनाच्छित्त्वाभा सा विवर्त्तते।
सापि मायादिशब्देन शक्तिराद्या निगद्यते ॥ १७५

यस्या अवयवोऽनन्तब्रह्माण्डं परमाणुवत् ।
अगृहीत्वा परां शक्तिमपरेषां प्रवर्त्तते ॥ १७६
उत्तिष्ठति गृहीत्वैव सलिलं वीचिमालिका ।
भावनाभावकान्तःस्था तद्रूपैव प्रकाशते ॥ १७७
एकः साक्षी परात्मासौ बुद्धौ स्यात् प्रतिबिम्बिता ।
अस्य नानात्वमिच्छन्ति बुद्धिभेदाद्तद्विदः ॥ १७८
एकस्या एव हि मृदो बहवः स्युर्घटादयः ।
एकस्याग्नेः प्रदीपाश्च नानारूपा भवन्ति हि ॥ १७९
नानान्तःकरणोपाधौ स्फुरदर्थः-प्रभाववत् ।
नानेव भाति चिच्छाया जीवरूपा जगन्मयी ॥ १८०
यथा गवाक्षजालान्तराकाशोभात्यनेकधा ।
परस्परं प्रपश्यन्ति वाग्भिर्व्यवहरन्ति च ॥ १८१
महारज्जुं ग्रन्थिजालनिबद्धखगराजिवत् ।
प्रत्येकाहंग्रन्थिभेदेन पृथक् मुक्ता भवन्ति हि ॥ १८२
प्रकृत्या पृथमं भागमाश्रितो निर्मलः पुमान् ।
सर्वज्ञः सर्वशक्तीशः कटाक्षैर्जगदीक्षितः ॥ १८३
अतोऽस्य मायावरणमावच्छेदो न बन्धनः ।
न मायामायिनं शुद्धं न सूर्यं मेघखण्डिका ॥ १८४
तज्ज्ञत्वात् महत्वाच्च नालमावरितुं क्षमा ।
जीवपञ्जरभूतयन्तत्पदार्थविभूषणम् ॥ १८५
मायी स माययात्मानं कर्त्तुं महत्वनेकधा ।
योगीव योगजां सिद्धिं माश्रित्य मुहुरेकदा ॥ १८६
बुद्ध्याद्दीन् जीवयन्ती सा चिच्छायोक्ता पुरा तु या ।
सा जीवो मलिनोपाधिर्वंश इत्यभिधीयते ॥ १८७

अजो मृतोऽपि देहेन जायते म्रियतेऽपि च ।
अनादिबन्धनद्धोऽयं स तु ज्ञानाद्विमुच्यते ॥ १८८

दृश्यप्रदर्शनदेहिष्टितभावेषु प्रोक्ततेष्विह ।
अनुस्यूता चिदेवात्मा तेनैकात्मेति निश्चयः ॥ १८९

एवं परापरमयी शक्तिरेषा परात्मनः ।
अचिन्त्यानन्तसामर्थ्या यया ततमिदं जगत् ॥ १९०

अन्तःकरणमप्येकमेको जीवोऽपि तत्स्थितः ।
स्वप्नद्रष्टेव जीवोऽसौ कल्पयेत्सेश्वरं जगत् ॥ १९१

प्रौढतादेर वदन्त्येवं तन्मतं भाति रोचते ।
किञ्चिज्ज्ञः परतन्त्रोऽसौ जगद्वा कथमीश्वरम् ॥ १९२

जीवः सृजति चेच्छक्तिनिद्रायाः प्रोच्यते तदा ।
वयं ब्रूमोऽत्र तां शक्तिं मायाख्यां परमेष्ठिनः ॥ १९३

दूषणं बहुधा वक्ष्ये काहङ्कारेवादिनाम् ।
श्रोतव्यश्चाश्च को जीवो विरोधोऽनुभवस्य तत् ॥ १९४

द्वितीय विरहादात्म वाक्यादेरप्यनिर्णयः ।
नादग्रापि ज्ञातं कैवल्यं मानं किं वास्ति शांति चेत् ॥ १९५

निद्रावदृशास्यतीत्येषा काप्रत्याग्राह्यमेवसाम् ।
स्वप्न एवात्र दृष्टान्तः प्रमाणीक्रियते यदि ॥ १९६

तत्र दृष्टो हि शास्त्रार्थः प्रमाणीक्रियते न किम् ।
किमनेन विचारेण चित्तविक्षेपयोगिना ॥ १९७

सिद्धः सिद्धिं प्राप्स्यति तत्प्राप्तौ योगिभिर्यताम् ।
ततः [illegible] ॥ १९८

[illegible]
समुच्चयोऽत्र वृथा नाम वृक्षाणां किमेव हि ॥ १९९

आद्या ज्ञानमयी सापि द्विधा शब्दविवेकजा।
परोक्षा सापरोक्षेति परोक्षा शास्त्रनिश्चयात्॥ ५००
अपरोक्षा विवेकेन स्वयं ब्रह्मेति निश्चयः।
संसारयति कर्म्माणि यस्याः सिद्धौ न पूरुषम्॥ १

उक्तञ्च।

शास्त्रेण नश्येत्परमार्थरूपा कार्य्यक्षमा नश्यति चापरोक्षात्।
प्रारब्धनाशात् प्रतिभासनाश एवं त्रिधा नश्यति चात्ममाया॥ २

संसारभयसंविग्नो मुमुक्षुर्दृढनिश्चयः।
ज्ञानाधिकारी भवति सद्गुरोः सम्प्रसादतः॥ ३
शान्तिदान्त्यादिसम्पन्नो यमवान्नियमान्वितः।
विकृतिं प्रकृतिं ज्ञात्वा मूलप्रकृति मेव च॥ ४
गुणांश्च प्राकृतान्मत्वा संसारं तदुपाश्रयम्।
उदासीनवदासीन मात्मानं तमसः परम्॥ ५
विवेकात् केवलीभूतः स्वविवेकैकसाधनः।
भवेदनन्यहृदय इत्येवं साङ्ख्यनिश्चयः॥ ६
अतुष्टो नित्यसन्तुष्टो निःसङ्गः साधुसङ्गवान्।
सिद्धाष्टकेन सम्पन्नोप्यष्टसिद्धो गतस्पृहः॥ ७
साधयेत्सिद्धमात्मानं योगी योगं समाचरन्।
ज्ञानसिद्धौ तदा ज्ञानशक्तिरित्थं तमोमयी॥ ८
जागरे स्वप्नविभ्रान्तिरिव याति विलीनताम्।
प्रकृतिं न स गृह्णाति पुनर्दृष्टा मिव स्त्रियम्॥ ९
नायाति सापि तत्पार्श्वं परित्यागेन लज्जिता।
अस्ति नास्तीत्यविज्ञाता लीयते नेक्षते पुनः॥ १०
कामबन्धः कर्म्मबन्धो ज्ञानबन्धस्त्रिधा भवेत्।

जन्ममृत्युजरारोगशोकमोहादि दोषटक् ॥ ११
सङ्कल्पवर्ज्जनात्पूर्वं कामबन्धाद्विमुच्यति ।
सर्व्वकर्म्मार्पणं कृत्वा भक्त्यादौ परमेश्वरे ॥ १२
कर्म्मबन्धात् प्रमुच्येत निष्कलं पदमाश्रितः ।
आत्मानमक्रियं पूर्णं मद्वितीय मनामयम् ॥ १३
दृष्ट्वा विमुच्यते योगादनाद्यज्ञानबन्धनात् ।
यथा यथा त्यजेत् कामं तथा रामेण पूर्य्यते ॥ १४
यथा यथा त्यजेत्कर्म्म निर्भयः स्यात्तथा तथा ।
यथा यथा ह्यकर्त्तारमात्मानं परिपश्यति ॥ १५
तथा तथा कर्म्मबन्धश्लथो मोक्षाय जायते ।
यथा यथा ज्ञानवृद्धिः शोकहानिस्तथा तथा ॥ १६
यथा यथोदेति भास्वांस्तमो नश्येत्तथा तथा ।
प्रतीत्यर्थमिदं किञ्चिज् ज्ञानिनान्ते मयोदितम् ॥ १७
सम्प्रत्तिवक्ष्यमाणस्य चित्तस्यैकान्तरोधतः ।
द्रष्टुः स्वरूपावस्थानं योगानां सिद्धिसाधनैः ॥ १८
योगिनां संयमबलाज्जायन्ते पूर्व्वसिद्धयः ।
श्रावणप्रातिभाद्याश्च तेऽपि संसिद्धिविघ्नदाः ॥ १९

ज्ञानं तुल्यं संयमाद्याश्च तुल्याः साङ्ख्ये योगे तुल्यमन्ते फलञ्च ।
आद्ये ज्ञानस्याश्रयाच्चित्तरोधो रोधाज् ज्ञानलाभः परत्र ॥ २०
नैरन्तर्य्याद्दीर्घकालाच्च सम्यक् सत्कारात् संवृतौ बद्धमूलौ ।
तौ जायेतां सांख्ययोगौ प्रसिद्धौ वैराग्याच्चाभ्यासतो लब्धलक्ष्यौ ॥२१

तत्रापि उत्तमाधिकारिणां विवेक एकः साधनम् । आसन-प्राणसंयम-प्रत्याहार-ध्यानधारणा-समाधयो मध्यमानाम् । अवराणाञ्चेतःशुद्ध्यर्थं स्वाध्याय-तप-स्त्याग-यज्ञादयः । तत्र पाठो

मोक्षाध्ययनं, नियताहारस्तपः करणरोधो वा, त्यागः सन्यासाख्यः, यज्ञो द्रव्यार्पणं देवे ॥

गीतायाम्—"द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथा परे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥" २२

मोक्षे—अपरे च महायज्ञं मनस्येव वितन्वते ।

तथाहि—"ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणाहुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥"२३
इत्यादि भगवद्वाक्यैश्च ।

एवन्तत्तत्क्रियां कुर्व्वन् यज्ञं विष्णुमुपासते ।
यज्ञभावनया तत्तद्द्रव्यभावसमर्पणैः ॥ २४
एवं यज्ञधिया सर्व्वं योऽनुष्ठाय समश्नुते ।
स यज्ञशेषामृतभुक् तिष्ठति सं स्मर्थ्यते ततः ॥२५
न यजेद्यस्तु सम्पत्तौ न दत्तेनाश्नुते परैः ।
वसुरक्षः स यक्षो हि भाजनं पापतापयोः ॥ २६

यज्वा गर्व्वी दानशीलः कुपात्रे भोक्तान्यायैर्द्वेषरागात्तपस्वी ।
जेतुं ज्ञानी चापरानर्थहेतोः स्वाध्यायार्थी सर्व्व एतेऽर्थहीनाः ॥२७
त्यक्ता भोगांस्तान् पुनर्याचमाना हित्वा चार्थम् हन्त ! तन्वर्थसक्ताः ।
ज्ञात्वा ज्ञेयं ये ममत्वेन मूढास्ते नामाज्ञा एव विज्ञावभासाः॥२८

जात्याश्रमादिधर्म्मेण केऽपि भक्त्यार्चयन्ति तम् ।
जात्याश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ॥२९
विष्णुराराध्यते तावदित्यादिस्मृतिदर्शनात् ।
अन्येऽपि तं यजन्त्येव स्वस्वभावक्रियार्पणैः ॥ ३०
वैधावैधैस्तदुद्देशात् तदधीनक्रिया धियाः ।
यत् करोषि यदश्नासि चेत्यादि श्रवणादनु ॥ ३१

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्म्मबन्धनात्।
इत्यादि भगवद्वाक्यमालम्ब्य प्रयतन्ति हि ॥ ३२

मायैव कर्त्र्यथ महेश्वर एव कर्त्ता
तत्प्रेरितोऽहमिति वा वसताभिमानात्।
यद्यत्त्वकामकृतमीशसमर्पितं वा
ज्ञात्वा सकाममनसास्य कृते कृतं वा ॥ ३३
तत्सर्व्वमेव हि न बन्धकृते हि कर्म्म-
कुर्य्याद्यथामति तथा फलमश्नुते च।
तस्माद्विहाय मनसा खलु काममेकं
कर्म्मार्पणं कुरु चराचरलोककर्त्रे ॥ ३४

राजधर्मे युधिष्ठिरं प्रति व्यासोक्तिः—

ईश्वरो वा भवेत्कर्त्ता पुरुषो वा कथञ्चन।
हठो वा विद्यते लोक इत्यादि स्मरणादनु ॥ ३५
यथा हि पुरुषः छिन्द्याद्वृक्षं परशुना किल।
कर्त्तुरेव भवेत्पापं परशोर्न कदाचन ॥ ३६
एवं सर्व्वाणि कर्म्माणि ईश्वरे सन्निवेशय।
अथवा ते घृणा काचित्प्रायश्चित्तं चरिष्यसि ॥ ३७

कूर्म्मपुराणे—

ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि यत् किञ्चित् कुरुते नरः।
तत्सर्वं भगवानेव कुरुते योगमायया ॥ ३८
नाहं कर्त्ता सर्व्वमेव ब्रह्मैव कुरुते तथा।
एतद्ब्रह्मार्पणं प्रोक्तं ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ ३९

(गीतायां ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविरित्यादि)

मदर्थमपि कर्म्माणि कुर्व्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि।

तथा—अधिष्ठानं तथा कर्त्ता कारणञ्च पृथग्विधम्।
तथैव विविधाश्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥ ४०
इत्येवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलन्तु यः।
मन्यते कृतबुद्धित्वां न स पश्यति दुर्म्मतिः ॥ ४१

इदानीं योगो निरूप्यते। 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोध'—इति अन्यत्र स्मर्य्यते। मन्त्रयोग इत्यादिपञ्चविधः।

मन्त्रार्थादेश्चिन्तयाद्योथमूर्द्धि प्राणायामस्त्वर्थतस्तद्विनैतत्।
भावालम्बो शून्यवद्भावशून्याद्ब्रह्मात्मैक्यादीश्वरः पूर्णयोगः ॥ ४२

इत्यादयश्चित्तवृत्तिनिरोधनायैव।

चित्तं ज्ञानं वृत्तयस्तन्निरोधो विघ्नाविघ्नोत्पादनं सिद्धयश्च।
तत्त्वज्ञानं निर्विकल्पं समाधिः सङ्क्षेपात्ते प्रोच्यते भूय एवम् ॥ ४३
चेतः सत्त्व त्रिगुणं ज्ञानचेष्टास्वाकारं निर्म्मलज्ञानमात्रम्।
ध्याना यस्यामात्रया चान्ययोगस्तच्चित्राकारं चित्रभोगाय योग्यं ॥ ४४

योगः प्रोक्तश्चित्तवृत्तेर्निरोध-
श्चित्तस्योक्ता वृत्तयः पञ्चतय्यः।
क्लिष्टाः क्लिष्टास्तेन चैता द्विधा स्यु-
स्ताः संरुन्ध्यात् स्वे कृतैकाग्रभूमिः ॥ ४५
क्षिप्ता मूढ़ा तात! विक्षिप्तसंज्ञा
सर्व्वेषां स्याच्चित्तभूमिर्यतेस्तु।
एकाग्रादौ सन्निरुद्धा ततः स्यात्
सिद्धासिद्धैस्ताः पुरोक्ता निरोध्याः ॥ ४६

प्रमाणनिद्रास्मृतयो विकल्पविपर्य्ययौ पञ्च तु चित्तवृत्तयः।
एकात्मवृत्तिश्चितिशक्तिरात्मा सा संक्रमा वा परिणामिनी च ॥४७
एकाग्रार्थश्चेतसस्तानि तानि प्रोक्तान्युग्रैः परिकर्म्माणि तज्ज्ञैः।

मैत्री मुदिते मुदितापुण्ये कृपणे कृपैव सम्भाव्या ॥ ४८
कार्य्यापेक्षोपेक्षितधर्म्मे परिकर्म्म निर्द्दिष्टम्।
एकार्थं चाभ्यसेदेकतत्त्वमीशं वान्यं देवमीष्टं तदर्थम् ॥ ४९
प्राणायामं कोऽपि चारक्तचित्ते सुप्तिस्वप्नाकारविज्ञानमेके।
चेतः सत्त्वं निर्म्मलं निस्तरङ्गं निःशोकञ्च स्वान्तरालभ्भयन्ति॥५०
भूयः सम्यक् चित्तवृत्तेर्निरोधाद्दायात्यन्तः प्राक् सबीजः समाधिः।
स्थूलं सूक्ष्मं ग्राह्यमालम्ब्य च द्वौ भातस्त्वन्यौ तद्गृहं ग्राहकञ्च॥५१
ग्राह्यो विषयः सत्त्वं ग्रह इति तद्ग्राहकः स्वयन्ते न।
सवितर्कः सविचारः सानन्दः सास्मितश्चतुर्द्धातः ॥ ५२
शेषाऽशेषैर्बीजैरहितः संस्कारशेषरूपो हि।
सम्यक् त्यक्तालम्बो दृष्टद्रष्टुः स्वरूपश्च ॥ ५३
नित्या शुद्धा चान्यथा भावहीना मुक्तानन्ता संक्रमा दर्शितान्या।
या चिच्छक्तिः सा पुमान् सैव पूर्णानन्दज्योतिर्द्दृष्टरात्मा स्वरूपः॥५४
तद्रूपत्वेन स्थितिमुक्तिरुक्ता नो चेच्चित्तं दृश्यसारूप्यमेति।
योगी कुर्य्यादासनस्थैर्य्यमादौ प्राणायामानभ्यसेदात्मशुद्धैर ॥ ५५
प्रत्याहृत्य वात्मनाह्यात्मचित्तं योगात्सम्यग् धारयेद्देशबन्धम्।
पिण्डीकृत्य स्वेन्द्रियग्राममादौ ध्यायेत् किञ्चिन्नैव चात्मानमेकं॥५६
शब्दद्योत्यं वा स्वदृश्यान्नविदं ध्यायेद्वा तं पूर्णमात्मानमीशम्।
भूतानिभौतानि च तानितावत्तन्मात्रमात्राणि च तानिसौक्ष्म्यात्॥५७
स्वचित्तसत्त्वं तदिहात्ममाया भ्रान्तिस्तु सात्मैव विभाति चास्ति
स ज्ञानरूपो विमलो द्वितीयो भ्रान्त्यार्थवज्जाति च तत्र सर्व्वम् ॥५८
भ्रान्तिश्च्युता स्वस्थितिरेव सिद्धा समाधिरानन्दमयो प्रसिद्धा।
ध्याता जीवो ध्येय आत्मा विशुद्धो ध्यानं चित्तं स्मृतिमत्त्वोपलब्धौ॥५९
ध्यातुर्ध्यानस्या स्मृतौ स्यात्समाधिस्तस्मान्नाभ्युत्थानमेवात्र सिद्धिः।

मरुता च मनो निरोधयेद्विनिरुध्येन च तेनवाथ तम् ॥ ६०
उभयोर्विनिरुद्धयोर्लयो लयतो स्यादलयो हि योगिनाम् ।
अज्ञात्वान्तःपुरुषं नित्यमुक्तं शुद्धं बुद्धं यो लयं याति योगैः ॥ ६१
अज्ञो रागात् पुनरावर्त्तते हि तस्माज्ज्ञात्वा ध्यानयोगाय भूयात् ।
तन्ते भूयः पुरुषं सं ब्रवीमि यस्मादेते पूरुषाः संप्रवृत्ताः ॥ ६२
यस्मिन् भूयो लीनतां यान्ति तत्त्व ज्ञानाभ्यासाद्योगिनः स्तन्मयाःच ।
आत्मा हि देहस्य किलेन्द्रियाणि तेषां मनस्तस्य च धीर्धियश्च॥६३
पुमांस्तु पुंसस्तमसः परस्तात्पूर्णाचिदेका परमः किलात्मा ।
क्षेत्रेषु सर्व्वेषु च यो विशेषः क्षेत्रज्ञ एकोंशितया विभाति ॥ ६४
यो भ्रामयत्येव जगत्समग्रं स्वमायया यो जगदेकसाक्षी ।
समस्तरूपोऽपि च रूपहीनो जगन्निवासो जगदन्तकश्च ॥ ६५
जगद्विधातार्च्चिरपप्रकाशो जगत्स्वरूपोऽपि जगन्नचायम् ।
विशुद्धबोधाकृतिरेष पूर्णो ज्ञानं तदेकात्ममतिं प्रतीहि ॥ ६६
तस्मात् प्राज्ञो देशिकादीशतत्त्वं ज्ञात्वा शेषं प्रतिसङ्ख्याय साङ्ख्यः ।
सङ्ख्यातीतं सङ्ख्ययासङ्ख्यया वा ध्यायेदेनं द्रष्टुरात्मानमेव ॥ ६७ ।

दृष्ट्वा दृष्ट्वा वैषयान्दोषजातान्
प्रत्यावृत्य प्रत्यगात्मैकदृष्टिः ।
कान्तेकान्ते स्वासने स्वासनस्थः
स्वस्थं सुस्थश्चिन्तयन् स्वस्थितः स्यात् ॥ ६८

दृष्ट्वा दृष्ट्वा व्यक्तपर्य्यन्तमादौ भूतग्रामं सेन्द्रियैः स्वैर्गुणैस्तैः ।
मायां दृष्ट्वा तद्गुणान्निर्गुणं स्वं भावं पश्य भावयेन्नैव किञ्चित् ॥६९
श्रोत्रादीन् स्वान् स्वाश्रये निवर्त्य प्रत्यक्चित्ते चित्तमाविश्य सम्यक्
ध्यायेदेवं प्रत्यगात्मानमेके प्रत्यावृत्तः स्याद्यथा नैव भूयः ॥ ७०
ओंकारार्थं चिन्तयन् वा तमेकमीं तं सानुज्ञाचनुज्ञास्वरूपम् ।

निःशब्दं वा निर्गुणं निर्विकल्पं योगी योगाद्भावयेन्निर्विकल्पः॥७१
आकाशाभं सुप्रकाशस्वरूपं बुद्धेर्बोधाकारमाकारहीनम्।
सूक्ष्मात् सूक्ष्मं तं महान्तं महद्भ्यः शुद्धं बुद्धं नित्यमुक्तस्वभावम्॥७२
शब्दस्पर्शैरूपगन्धैश्च हीनं चिन्ताहन्तासंशयाद्यैर्विहीनम्।
हीनं सर्वैरिन्द्रियैरिन्द्रियार्थैर्ध्यायेद्योगी तच्चिदाकाशमेव॥ ७३

अथवा बहिःसमाधौ।

सर्व्वाधारं चाप्यनाधारमेकं सर्व्वाकारेष्वन्वितं निर्विकारम्।
सर्व्वाकारं शक्तिवृत्त्या दधानं सर्व्वास्यं तं सर्व्वतः पाणिपादम्॥७४
सर्व्वान्तःस्थं सर्व्वतः श्रोत्रनेत्रं सर्व्वं दृष्ट्वा सर्व्वभावातिगः स्यात्।
जप्ता जप्ता निश्चयैर्ध्याननियुक् स्याद्ध्यानात् स्वस्थस्तज्जपेच्चेतसैव॥७५
भूयो भूयश्चैव मभ्यासयोगान्निःसन्दिग्धं सिध्यतिऽन्तः परात्मा।
एवं योगाद्यात्यविद्याविनाशं तस्या नाशे संशया यान्ति नाशम्॥७६
निःसन्दिग्धे नित्यमुक्तस्वभावे निःसन्दिग्धा स्वस्वरूपस्थितिः स्यात्
एतज्ज्ञानं ध्यानमेतद्विशुद्धं भक्तिश्चैषा भावनाख्या लयश्च॥ ७७
एतद्बुध्वा बुद्धिमान् बुध्यमानो बुद्धः शुद्धो रुद्धचित्तश्च भूयात्।
एकं बीजं चित्तवृक्षस्य मन्ये प्राणस्पन्दो वासनार्हस्वरूपः॥ ७८
तस्यकांशेनाशिते हन्त! चार्द्धं छिन्नाङ्गत्वान्न प्ररोहन्ति भूयः।
दृष्ट्वाहन्तां नित्यतां सर्व्वभावे नित्यानन्दज्ञानतामात्मनश्च॥ ७९
निःसङ्गः स्यादस्थिरैः सर्व्वभावैरङ्गैर्हीनन्नाशयंश्चित्तबीजम्।
स्यान्नृपनिमन्त्रणेऽपि स्मयसङ्गौ पुनरनिष्टहेतुः स्यात्॥ ८०

तद्वैराग्यं सुदृढं गृह्णीयाद्भावयन् स्मृतेर्दोषम्।
सप्ताब्धमण्डलान्तः संयमतः सप्तलोकिकालोकः॥ ८१
मूर्द्धि ज्योतिषि भवति दर्शनमिह सिद्धपुरुषाणाम्।
एते चान्या बहवः सिद्धय इह विघ्नकारिणः॥ ८२

तासु च काश्चित्तिस्रावुपयोगिन्यः प्रदर्श्यन्ते—

सत्त्वविविक्ते पुरुषे संयमतस्त्वात्मविज्ञानम्।
संयमतोऽवच्छिन्ने निरवच्छिन्नात्मविज्ञानम्॥ ८३
संयमतस्तारात्मस्तारकविज्ञानमैश्वरं लभते।
येन यथावन्निखिलं प्रत्येकसमुच्चयाभ्याञ्च॥ ८४
करतलगतवद्भोत्स्यति तद्विद्धि तारकं ज्ञानम्।
सत्वस्य च पुरुषस्य च विशुद्धि साम्येऽत्र कैवल्यम्॥ ८५
सन्ध्यप्यन्धे ध्यानिनां ध्यानयोगा मन्त्रे देवे किञ्चिदालम्बने वा।
तेनैतस्य ध्यानयोगस्य योग्याः कालैः प्राप्तुं तत्कलां षोड़शीं वा॥८६
प्राणायामा मात्रया द्वादश स्यात्प्रत्याहारो द्वादश प्राणरोधः।
एवं वृद्ध्या धारणाध्यानयोगाद्योगाभ्यासे कालसङ्ख्योपदिष्टाः॥८७
या या भूमिः प्राप्यतेऽभ्यासयोगात्तान्तां जित्वैतोर्ध्वगो नावरोहेत।
भ्रष्टं भ्रष्टं स्थापयेद्यत्नतोऽन्तः साम्यं प्राप्तस्त्वालयेन्नैव विद्वान्॥ ८८
उद्विग्नः स्यान्नैव युञ्जन् कदापि कालैः सर्वं सिद्ध्यते बुद्धिभाजाम्।
क्रोशैः क्रोशैर्याति गच्छन् सुदूरं देशन्तिष्ठत्येव तिष्ठन् सुमन्दः॥८९
युक्ताहारो युक्तचेष्टा विहारो युक्तस्वापस्तात! युक्तानुलापः।
युक्तासीनो युक्तचित्तश्च भूयाद्योगी नित्येनात्मना नित्ययुक्तः॥ ९०
वैराग्ये णात्युत्तमेण क्रमेण हित्वा वाह्यां भावनामर्थहीनाम्।
सं प्राप्तार्थो दोषदर्शी विमर्शी नैवानर्थैः स्यात् प्रवृत्तः परार्थे॥९१
प्रातः सायं मध्यरात्रौ निशान्ते युञ्जन् योगी षड्भिरेवेह मासैः।
योगारूढो जायते जायते च योगारूढः सर्वथा नित्ययुक्तः॥ ९२
आसीनो वा पर्यटन्वा शयानो स्वस्थः सुस्थः सर्वदा स्यात्सुयुक्तः।
कामद्वेषाद्यैश्च भूयाद्विमुक्तो योगानन्दी भावयन् सर्व्वबीजम्॥९३
सोपानेन क्षेद्रपूर्णां गृहीत्वा पात्रीं कश्चित्सोऽऽर्ध्वमारोहतीह।

तद्योगस्नेहयुक् चित्तपात्रं धृत्वा योगी योगमारोहतीह ॥ ९४
शास्त्रज्ञानाच्चानुमानाच्च सूक्ष्मात् ध्यानाभ्यासानन्दतश्चापि शश्वत् ।
प्रज्ञां प्राज्ञो वर्द्धयन्नेति योगं यं लब्ध्वा न्यन्नास्ति लब्धव्यमत्र ॥९५
प्रणवार्थविचिन्तनं पुरागदितवान् स समाधिसिद्धये ।
अधुना ध्वनिभावनोच्यते द्वितयी सिद्धिरिहाप्यते यया ॥ ९६
अथवा परदेशबन्धनात् परिमुक्तामविसृष्टसंश्रयाम् ।
कुरुवृत्तिमतो मनोमयीं तनुपातावधि तत्र संस्थितः ॥ ९७
ध्वनिरूपधरां श्रुतिशस्त्राद्विदितां सर्वगिरां भवस्थलीम् ।
शिवधामगतां शिवां परां कुरु चेतःस्थितये स्थितिप्रियाम् ॥ ९८
अथ समस्तु विश्वधामसु स्थितचैतन्यतनुन्तनीयसीम् ।
शुचिसूरशशाङ्कसङ्कजित्प्रभया व्याप्तजगद्दरीं स्मरेत् ॥ ९९
परशक्तिमथात्मदर्शिनीं स्फुरदाज्ञाह्वय चक्रमूर्द्धगाम् ।
कलिकेन्दु किरीटमण्डितां गुणवर्णद्युतिदेहसुन्दरीम् ॥ ६००
त्रिविधग्रन्थित्रिभेदनोत्थितां परशक्तिं परचित्प्रभामयीम् ।
परपञ्चमधामतः परे परमब्रह्ममयीं विचिन्तयेत् ॥ १
इयमच्युतपद्मभूभवोद्भवहेतुर्जगदेककारणम् ।
इयमेव शिवस्वरूपिणीं शिवदाभेददृशां परायणा ॥ २
अथ कुण्डलिकुण्डलाकृतिं कुलकुण्डात् प्रतिबोध्य कुण्डलीम् ।
कृतकुण्डलिकुण्डलालये गमनायाभिमुखीं विचिन्तयेत् ॥ ३
आकर्षयन्ती विषयान्मनांसि जगज्जनानां विधृताङ्कुशामिव ।
विमोचयन्तीं पशुपाशतः स्वतो दयार्द्रचित्तां जननीमिव स्वाम् ॥४
सम्मोहयन्तीमिव मन्मथेषुर्मनः परप्रेमरसेन धूर्जटेः ।
संस्तम्भयन्तीमिव सूक्ष्मभेदतः सुसिद्धशिष्यां दृढधन्विनीमिव ॥ ५
विनाशयन्तीं स्फुरदन्तरं तमश्चिचन्द्रभास्कराभां प्रथमोदितामिव ।

स्वसत्वसम्बन्धवशाद्द्रवन्तीमिव प्रियप्रेममदेन विह्वलाम्॥ ६
प्रोज्झन्तीं पतिकामतः स्वनिलयान्येकान्तभावामिव,
यान्तीं चान्तरनन्यवीक्षितपथा कौलाङ्गनायामिव।
स्वस्त्रीयाद्दाविलोकनां स्मरणतः कान्तादनन्यामिव,
आलीनामपि वारणेन विजनां प्रौढोपगूढामिव॥ ७
हृद्ग्रन्थ्यायकपाटजालमचिरादुद्घाटयन्तीं बला—,
च्छिन्दन्तीं खलु संशयान्नपहरन्तीमन्यकर्माण्यपि।
तद्भावैकनिमग्नमानसतयानन्यां प्रियेणात्मना,
ध्यायेत्तां परदेवतां परतरानन्दात्मभूतः स्वयम्॥ ८
निजवोढारमनुव्रतां नवोढां गुणगूढां प्रियसङ्गमादमूढाम्।
परमेण शिवात्मनोपगूढां स्वपदारूढतनुं विचिन्तयेत्ताम्॥ ९
तां शश्वत्यचिदम्बुसम्भवमुखीमज्ञानपृष्ठान्वितां,
नित्यानित्यविवेकनेत्रयुगलामद्वैतभालेक्षणाम्।
वर्णैश्चित्रतरैर्विचित्रिततनुं निःशेषवाक्याम्बरीं,
मोचस्वर्गपयोधरस्रुतरसैः सन्तर्पयन्तीं स्वजान्॥ १०
द्वैताद्वैतपदद्वयां हरिहरब्रह्मात्मभक्तस्तुता,
चित् स्मेरां स्वरकण्ठिकां बहुतरालङ्कारसालङ्कृताम्।
प्रयोजाप्यपराभृताभयवरां सच्छास्त्रमुद्राधरां,
स्फूर्जन्नादकिरीटिनीं भगवतीमोङ्कारमूर्त्तिं स्मरेत्॥ ११
स्नात्वा निर्म्मलभाववारिसकलान् सन्तर्प्य दौवारिकान्,
दान्तिचान्त्युपशान्त्यरागसततान्यासान् समभ्यर्च्य च।
छित्वा भेदकपाटमन्तरचलज्ज्ञानात्मरत्नालयम्,
संविश्य स्थिरतासनस्थिरमतिः प्राणान् स्थिरं धारयन्॥ १२
स्वस्मिन् यश्च जगच्च तन्मयधिया ध्यायेत्परां देवतां,

सर्व्वज्ञादिभिरात्मशक्तिभिरवाप्ताङ्गीमनङ्गार्चिताम्।
गन्धाद्यैर्विषयैर्धियोऽप्यविषयामभ्यर्च्य चित्तार्पितैः,
भूयस्तां समसाम्यबोधकुसुमैर्योगीसमभ्यर्चयेत्॥ १३
विद्या माया यागमहःस्थली स परमस्त्वात्मा परा देवता,
धीतिद्ध्योपशान्तिसततताभ्यासास्पृहा ऋत्विजः।
ध्यानाज्यं सुमनः श्रुचा पशुरहङ्कारोथ दीक्षैकता,
ज्ञानाग्निर्धृतिराहुतिर्भवतु ते यागः स्वलोकप्रदः॥ १४
प्राणानले वाच मथो यमाग्नौ मनःसु सङ्कल्पा तथैव कामम्।
शान्त्यग्निवक्त्रे जुहुयाद्यतीन्द्रो यज्ञा यतीनामिम एव मुख्याः॥१५

ब्रह्मण्यन्तर्निःप्रपञ्चे प्रपञ्चं
तज्जं तत्स्थं तन्मयं प्रागविदित्वा।
हुत्वा योगी विन्दति ब्रह्मयज्ञं
यं लब्ध्वा स्याद् ब्रह्म साक्षान्न चित्तम्॥ १६

अथ संविदमेव केवलां परिपूर्णां परितो विभावयन्।
परदृष्टि पराम्ब खीं सतीं मननोल्लासलयेन पूजयेत्॥ १७
अथवापि चिदेकवाचकैर्वचनैस्तां वचसां परां शिवाम्।
प्रयजन् प्रविहाय तद्वचः सविवेकं प्रयजेत्तदर्थगाम्॥ १८
अथवा निजशक्तिविग्रहे निजशक्त्याकृतचित्तविग्रहे।
दधति स्म सतामनुग्रहे परमानन्दचिदन्यसङ्ग्रहे॥ १९
मतिमात्तिचयं यदृच्छया विधिलब्धेन्द्रियभोगसञ्चयम्।
अपराधचयानि भीतवत्कृतधीस्तत्र समर्पयन् सदा॥ २०
सुहृदं हृदि संशयच्छिदं निखिलज्ञानदयोदयस्थलम्।
परदं परबोधलब्धये गुरुमात्मानमधीश्वरं श्रयेत्॥ २१
महतां महदर्थसिद्धये महदादिक्रमवर्ज्जनादपि।

सगुणैरगुणोऽपि लीलया कुरुते विष्णुशिवादिविग्रहम् ॥ २२
सितहृच्छितगोवृषासनः सितरश्मिः शितरश्मिभूषणः।
सितिकान्तरुचाङ्किताङ्कया शितिकण्ठः शरणं सहोमया ॥ २३
असितां सितसत्वसम्पदां स्वपदस्थां विपदब्धितारिणीम्।
असमां सुषमामयीं प्रभोरगुणां वा गुणरूपिणीं स्मरेत् ॥ २४
स्वदृशा हतकामनिग्रहं सुदृशाङ्गीकृतचारुविग्रहम्।
विमलं खमिवापरिग्रहं विदन्तं जगतामनुग्रहम् ॥ २५
त्रिदृशं त्रिदशेश्वरार्चितं त्रिदशारातिहरारविन्दिनम्।
त्रिदशद्वादशतत्वतोऽधिकं त्रिदशातीतमनन्तं तमाश्रये ॥ २६
अथवा। चलचक्रगदाजशङ्खभृच्चतुरत्युज्ज्वलबाहुसुन्दरम्।
चलितभ्रूभ्रमितामरद्विषं चतुरं चारुविचित्रभूषणम् ॥ २७
चलदञ्चलचेलचञ्चलाचलदम्भोधरचारुमच्युतम्।
चरणद्वितयानुचारिणीचपलाचालितचारुचामरम् ॥ २८
चतुरङ्गचरं सदाचरं चतुराम्नायचतुर्मुखस्तुतम्।
कुरु लोचनगोचरं हरिं चलचेतश्चतुरोऽसि चेद् यदि ॥ २९
इति रूपे विनिवेश्य मानसं मनसा तत्करणाभिकांक्षया।
सततध्यानपरेण भावयेत् सकलं चापदि निष्कलं परम् ॥ ३०
सकलोद्धारकपारसाश्रयं सकलं सकलात्मशक्तिपम्।
परिपूर्णं परिचिन्त्य पूर्णदृक् परिमुच्येत पराक् प्रसक्तितः ॥ ३१
एवं शुद्धे निरुद्धेऽन्तः प्रत्यक्चित्ते परात्मनि।
योगः स्वानुभवस्तात! जायते युक्तचेतसाम् ॥ ३२
योगेन चिरयोगेन लब्धे स्वानुभवे परे।
परप्रमाणाभिभवाद्विजयी सुखमेधते ॥ ३३
ध्याने वा चित्तरोधादौ ये च स्युः परिपन्थिनः।

प्रतिपक्षेण भावेन तान्निवारय लब्धधीः ॥ ३४
प्रत्नामाण्यं प्राज्ञसङ्गात् श्रवणादैरमुं हुर्जयेत् ।
कुतर्कं वैदिकैस्तर्कैर्निस्तर्कयितु मर्हसि ॥ ३५
स्वशक्त्या विषयाशक्तिं विपर्यययदुराग्रहम् ।
सत्कास्त्रानुभवाभ्यासैर्विनिग्रहीतु मर्हसि ॥ ३६
शिचया जडकर्माण्यं गुरुशास्त्रप्रदत्तया ।
आलस्यञ्च प्रमादञ्च सदोत्थानबलाज्जहि ॥ ३७
दोषदृष्ट्याचाविरतिं भ्रान्तिमात्मविनिश्चयात् ।
अलब्धभूमिकां यत्नैरेकतत्त्वानुचिन्तनात् ॥ ३८
अनवस्थितचित्तत्वं संशयाच्छास्त्रनिश्चयात् ।
अनुभूत्या च रोगान् स्वान् युक्ताहारविहारतः ॥ ३९
चित्तघातं दैवदृष्ट्या दुःखं स्वान्यविवेकतः ।
आसनैरङ्गकं पञ्च श्वासांश्च प्राणसंयमात् ॥ ४०
क्षेत्रज्ञशीलनाद्वापि विक्षेपसहजानिमान् ।
निद्रां तत्त्वानुसन्धानान्नब्धाहारादिसेवनात् ॥ ४१
क्षुधां योगादयोगाच्च विषयस्नेहबन्धनम् ।
जित्वा योगाय युञ्जस्व योगी योगेन दुःखहा ॥ ४२
मनोभवमदोच्छिन्नं धावन्तं विषयान् प्रति ।
असङ्कल्पाङ्कुशेनैव मनोनागं निवारय ॥ ४३
क्रोधानलसमुद्दीप्तं क्षमासरसि मज्जय ।
मात्सर्यशूलनिर्भिन्नं मैत्र्या भैषज्यमाचर ॥ ४४
बलवित्तप्रभावाद्यैरधिकाधिकचिन्तनात् ।
मदं मदमिवात्युत्तैत्तारय महौषधात् ॥ ४५
अव्यसनं व्यसनमदे धातुमदे सम्मिताहारः ।

अतिधनगुणमदयोरतिधने गुणिनो हि दर्शनन्त्वगदम्॥४६
मायामदापहारे मायिन ईशस्य सर्व्वभावेन।
स्मरणं विवेकयोगात् स्मरणं न परं परायणं मन्ये ॥४७
दुःप्रापमपि याचन्तं सदृष्णमनपत्रपम्।
स्वसन्तोषफलैर्लोलं लोभं बालं निवारय॥ ४८
बहुरागरजोजुष्टं वैराग्यविमलोदकैः।
स्नापयित्वा मनो बालम् अङ्के कृत्वा प्रबोधय॥ ४९
अहं वेतालवशगं दृष्टं मोहमहाहिना।
नाहं न मम मन्त्रेण चेतयैनमचेतनम्॥ ५०
रागद्वेषमदोन्मत्तं विकलं सङ्गवायुना।
प्राज्ञप्रज्ञापकाश्रुतस्नेहेनैनं स्थिरीकुरु॥ ५१
धावन्तमिन्द्रियैः साकं बालिशैर्बालवत्सदा।
दमदाम्ना निबद्धैनं गुरुशास्त्रे नियोजय॥ ५२
साधु कर्म्मारधौतेन शास्त्रमन्त्रेण कृत्स्नशः।
भूयोऽनुभवखड्गेन छिन्ध्यस्याखिलसंशयम्॥ ५३
ऐश्वरीं भक्तिभावेद्य तदुपासनया क्रमात्।
अनाद्यविद्यया बद्धं मनोबन्धुं विमोचय॥ ५४
आनन्दमचलं बोधमशोकं नाशवर्जितम्।
स्वरूपमस्य विज्ञाप्य वैरूप्यादपि मोचय॥ ५५
चेष्टयन्तं वृथा शश्वच्छोचयन्तं मुहुर्मुहुः।
मृत्योरपरिहार्यत्वं मत्वा तद्भयमुत्सृज॥ ५६
निवर्त्तय मनः शोकादेवं मत्वा निवर्त्तितम्।
प्रलापयन्तं दुर्व्वाचा पीडयन्तं तमदृश्यवत्॥ ५७
नाममन्त्रं सदा शम्भोः पिबन् भक्तिरसायनम्।

सर्व्वं दुष्टधशारामं वामं कामपदं जहि ॥ ५८
कामादितस्करग्रामं वामं ज्ञात्वा मनःपथा।
भगवद्भक्तिपाथेयो धीर ! मोक्षाध्वगो भव ॥ ५६
स्तम्भिनीं रागवेगस्य सर्व्वापदि सहायिनीम्।
सत्सङ्गानुभवाभ्यासाद्धृतिमेकामुरीमुरु ॥ ६०
दग्धस्य रागरोषाभ्यां मोहितस्यासतो धिया।
दुःखशोकास्त्रविद्धस्य न धृतेरन्यदौषधम् ॥ ६१
अशक्ता विषयालाभे धृतिं यामवलम्बसे।
तां शक्ता शरणं कृत्वा न साधयसि किं शिवम् ॥ ६२
सात्विकं धैर्य्यमालम्ब्य मत्या सत्वगुरूपया।
सत्ववान् सात्विकसुखमनुभूय सुखी भव ॥ ६३
अहमात्मा हृषीकेशो जन्मशोकादिवर्जितः।
सच्चिदानन्दरूपोऽहमिति शौर्य्यं विवर्द्धय ॥ ६४
कामक्रोधादि विविधोपद्रवायैष मर्कटः।
सङ्कल्प इति तं ब्रह्मस्तम्भे बध्वा सुखीभव ॥ ६५
कामक्रोधावनर्थस्य लोभश्च मद एव च।
मूलं जानीहि मात्सर्य्यमपि स्वद्रागवैरयोः ॥ ६६
ममत्वमेकं बन्धस्य शोकस्य परिचिन्तनम्।
निद्रा च तमसोमूलं विपदां व्यसनानि च ॥ ६७
प्रमादो मरणस्यापि जन्मनः कर्म्म च द्विधा।
तस्यापि कामः कामस्य मनः सङ्कल्पशीलवत् ॥ ६८
मनसो मूलमज्ञानं तन्मूलमविचारता।
तां मारय विचारेण चोरीमिव तमश्चरीम् ॥ ६९
अबुद्धिरविवेकस्य मूलं तस्याश्च सङ्गतिः।

साधोः सत्सङ्गमस्तस्माद्बुद्धिं साध्वीं सुसाधय ॥ ७०
सर्व्वमासाद्यते काले चेष्टया बुद्धियुक्तया।
एकेनालस्यदोषेण यदि नासौ निवर्त्तते ॥ ७१
माहवादागतं दुःखमुत्साहोद्योगनाशिनम्।
असिद्धेर्मूलमालस्यमुत्थानेन विसर्जय ॥ ७२
तन्द्रीं क्षुद्रामपि तथा विसर्जयितुमर्हसि।
सर्वेन्द्रियमनो बुद्धिं प्रविश्य ज्ञाननाशकौ ॥ ७३
रागद्वेषौ विजेतव्यावन्यैर्जेया यथातथम्।
रागद्वेषाद्विभिद्यैव विषयेण प्रसादितैः।
स्वस्यैरिवेन्द्रियैः कार्य्यं कारयित्वा वशी भव ॥ ७४
वशे तिष्ठन्ति नो चेत्ते पुष्टा भोगमदोद्धताः।
आहारनिग्रहादेतान् दुर्बलान् कुरु योगतः ॥ ७५
असङ्गात् साधुसङ्गाच्च नित्यानित्यविवेचनात्।
भोगादभोगादभ्यासादनभ्यासात् स्पृहां जहि ॥ ७६
कामग्राहगृहीतस्य ज्ञानमप्यस्य न प्लवः।
इति संस्मरणाज्जन्य यः स एको मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ ७७
रामा हि मूलं कामस्य वैरस्य पतनस्य च।
लोभादेरपि तामेकां हृदयादपसारय ॥ ७८
श्लेष्मविण्मूत्रसम्पूर्णा सार्द्रत्वगनुलेपना।
स्नायुबद्धातिदुर्गन्धा मांसमज्जास्थिपुत्तली ॥ ७९
अविचारात्सुन्दरीति प्रियेति स्त्री विभाव्यते।
विचारान्नरकद्वारम्भोभियमशुभावहा ॥ ८०
रेतोमूत्रपुरीषकीकसमरुन्मांसासृजां सत्वचां
मध्ये किं न जुगुप्सितं विमृशतां वामेक्षणानात्मनो।

तत् कस्मिन्निह सस्पृहा हतधियो हा ! हन्त ! कं वा पुन-
र्लघीकृत्य मनोभवो विजयते तत्रैव लज्जामहे ॥ ८१
यस्यां मग्नमनामनागपि न तं सेव्यं शिवं सेवते
नैवापत्रप ! तां सभासु च सतान्नैवान्तकाङ्क्षिष्यति।
तामग्रे जरयातिनीरविरसां नेत्रस्रवदूषिकां
शुष्कश्रोणिकुचाननां विदशनां दृष्ट्वा न किं तप्यति ॥ ८२
पन्थानौ द्वौ चेतसो याति चैको मोक्षागारं चतुरकान्तारमन्यम्।
एकाग्रेऽग्रेज्ञानभानुप्रकाशः शेषेऽनेकः काममोहान्धकारः ॥ ८३
गोप्तैकस्मिन् साधुवैराग्यराजोहन्तान्यस्मिन्नागदस्युर्दुरात्मा।
अस्त्येकस्मिन्नमृतं तुष्टिसिन्धोरस्त्यन्यस्मिन् दुर्जया नाम तृष्णा ॥८४
एकोगत्योद्घाटितोन्यं खिलत्वं यात्यैवैतत्सम्प्रधार्य्यात्मबुद्ध्या।
भूयो भूयो मन्त्रयित्वा सुहृद्भिर्यच्छ्रेयः स्यात्तच्छ्रयस्व प्रयत्नात् ॥८५

अनन्तरं कुमारौ प्रणम्य सविनयमूचतुः॥

भगवन्! भवत्प्रसादान्नवाभोधितरणाय योगं चित्तनिरोधरूपं ज्ञाननिश्चयरूपञ्च समाकर्ण्य कृतार्थौ स्वः। किन्तु निरोधस्वरूपस्याभ्यासवैराग्याभ्यां दीर्घकालनैरन्तर्य्यसत्कारसेवनादनेकजन्माधिगम्यस्य अनन्तान्तरायस्यातिचपलचित्तवालकस्यानिवार्य्यतया च योगोयमस्माकं दुःप्राप इति। तथैवाकाण्डखण्डनोद्दण्डपाषण्डपिशाचैः कुतर्ककर्कशशार्करवातैरन्धीकृतलोचनतया भ्राम्यमाणानां ज्ञाननिश्चयपरिचायकजनदुर्लभानुसरणतया ज्ञाननिश्चय सरणिरपि निःसरणेव प्रतिभाति। कर्म्माचरणमपि द्रव्ययाजकालशुद्ध्यादेर्दुर्लभत्वादधिकाराद्यभावात्कालसम्पत्त्यारोग्यादेरेकदा दुःप्रापत्वाद्दुस्तरणं भवतीति विचारः

समायाति तच्छिष्य, तूत्कृष्टपरमार्थलाभाय यदि कश्चिदुपायो विद्यते तदविद्यापन्नाभ्यां प्रपन्नाभ्यामावाभ्यां पुनः प्रकटीकृत्य समुपदेशेति ॥

कुमारवचोनिशम्य मुनिरुवाच।

तातास्ति भक्तीश्वरप्रणिधानमित्युपायः पुरैव ते समुपदिष्टः। अत्र भगवता पतञ्जलिनापि तत्सूचितम्—'ईश्वरप्रणिधानाद्वा'-इति; तस्य स्वरूपं समुत्कर्षन्तद्वाचकं तत्प्रणिधानं "क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः"-इत्यादि सूत्रे स्तत्रैव परामृष्टं; क्लेशाः अविद्यास्मितारागद्वेषमोहाः; अविद्या अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यादिप्रतीतिदायिनी; पुरुषो दृक् शक्तिः, बुद्धिर्दर्शनशक्तिः, तयोर्भोक्तृभोग्ययोर्दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मिकैवास्मिता; अन्ये स्पष्टाः; अविद्या क्षेत्रमितरेषाम् अस्मितादीनां जन्मभूमिरिति एतैः परामृष्टो जीवः नेश्वर इति एतस्यातीतानागतप्रत्युत्पन्नप्रत्येकसमुच्चयातीन्द्रियबहुस्वल्पविषयकं सार्व्वज्ञं नैतादृशं कस्यापि तेन निरतिशयं सार्व्वज्ञबीजम्। अत्र श्रुतिरपि—मुण्डके। "तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते। अन्नात् प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्म्मसु चामृतम्। यः सर्व्वज्ञः सर्व्वविद्यस्य ज्ञानमयन्तपः" इति पूर्व्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् पूर्व्वेषां ब्राह्मणादीनाम्। तथाच, वायुसंहितायाम्—"ब्रह्मा चैकदिनेत्यादि। जन्माद्यस्य इति, अस्य जगतो यस्माज्जन्मस्थितिलयाः। एवं नानामतमुररीकृत्य पुरोद्दिष्टं तस्य भगवतः परमेश्वरस्य सर्व्वज्ञसर्व्वैश्वर्य्यकाष्ठामधिगतस्य भगवतः सर्व्वशक्तिमतः सर्व्वजगज्जन्माद्यनुमेयस्य सर्व्वार्थशरण्यस्य सर्व्वजगदुद्धृतये गृहीतकारुण्यस्य सर्व्वभयातीतपदस्य सर्व्वसम्पदस्य

पदारविन्दमकरन्दसन्दोहसरसतया निष्पन्दीकृतचित्तवृत्तीनां तत्प्रसादोत्सारिताशेषप्रत्यूहानां तदनुकम्पासम्पादितसिद्धि-सम्पदां सुखं सुखमयस्य सर्व्वभावापन्नानां भगवद्भक्ति-योगो निखिलवेदवेदान्तसिद्धान्तपुराणेतिहासस्मृतितन्त्रैः लोकैश्च समालोकितः पन्था निःश्रेयसाय जयति। उक्तञ्च गीतायाम्।

'नेहाभिक्रमनाशोस्ति प्रत्यवायो न विद्यते।
स्वल्पमप्यस्य धर्म्मस्य त्रायते महतो भयात्॥' ८६

तथाच भारते—'सर्व्वलक्षणहीनो वा युक्तो वा सर्व्वपातकैः।
सर्व्वन्तरति तत्पापं भावितं शिवमाश्रितः॥ ८७
सर्व्वपातकसंयुक्ता ये भजन्ति महेश्वरम्।
ते तत्पापं विधुन्वन्ति ते यान्ति परमां गतिम्॥' ८८

स्कान्दे—'अनाराध्य महादेव मनाश्रित्य च काशिकाम्।
योगाद्युपायविज्ञोपि न निर्व्वाणमवाप्नुयात्॥' ८९

एवं गीतायाम्—'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतान्तरन्ति ते॥ ९०
ईश्वरः सर्व्वभूतानां हृद्देशेर्ज्जुन! तिष्ठति।
भ्रामयन् सर्व्वभूतानि यन्त्रारूढ़ानि मायया॥ ९१
तमेव शरणं गच्छ सर्व्वभावेन भारत!।
तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम्॥'९२

नरसिंहपुराणे—

'विषधरकणभक्षशक्ररोलीर्दशबलपक्षिशिखाक्षपादवादान्।
महदपि सुविचार्य्य लोकतन्त्रं भगवदुपास्तिमृते न सिद्धिरस्ति॥'९३

भारते—'तावद्भ्रमन्ति संसारे दुःखशोकभयप्लुताः।
न भवन्ति शिवे भक्ता यावत्सर्वेऽपि देहिनः॥' ९४

श्रद्धाभक्तिज्ञानयोगाद्वैहौत्यादेश्वरस्तु कीर्त्त्यते विस्तरेण ।
न्यूनस्यापि श्रद्दधानस्य कर्म्मसिद्धेरेवाश्रद्दधानस्य पूर्णम् ॥ ६५
उत्साहस्मृतिधीः समाधिगतिदा निःश्रेयिकेवोर्ध्वगा
राज्ञी वाधिकृतिं प्रयच्छति परां चाण्डालजातिष्वपि ।
भोज्यान्नान् कुरुतेऽन्न वार्द्धुषिजनानाश्वेव शेषाविधेः
सर्व्वाङ्गाल्लगणस्य पाति जननीवाज्ञानपि श्रद्धया ॥ ६६
श्रद्धोपेतोऽथायतिर्द्दैवयोगाद्योगापेतः सन् मृतः प्राप्य दिव्यान् ।
भुक्त्वा भोगान् प्राप्य जन्मक्रमेण प्रज्ञावृत्त्या जन्मभिर्वापि सिध्येत्॥६७
मोक्षधर्मे—'अश्रद्दधान एवैको देवानां नार्हते हविः ।
तस्यैवान्नं न भोक्तव्यमिति धर्म्मविदो विदुः
दीक्षितस्य कदर्य्यस्य वदान्यस्य च वार्द्धुषेः ॥' ६८
अन्नतारतम्ये ब्रह्मवाक्यम्—'श्रद्धापूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धये तरत् ।
जहाति पापं श्रद्धावान् सर्पो जीर्णामिव त्वचम् ॥' ६९
गीतायाम्—'श्रद्धावांल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ॥' ७००
मोक्षधर्मे—
'प्राप्य ज्ञानं ब्राह्मणात् क्षत्रियाद्वावैश्याच्छूद्रादपि नीचादभीक्ष्णम्।
श्रद्धातव्यं श्रद्दधानेन नित्यं न श्रद्धिनं जन्ममृत्यू विशेताम् ॥'१
ज्यायसी सा पवित्राणां निवृत्तिः श्रद्धया सह ।
निवृत्ति-शीलदोषो यः श्रद्धावान् पूत एव सः ॥ २
किं तस्य तपसा साध्यं किं वृत्तेन किमात्मना ।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३
भविष्ये—'श्रद्दधानः शुभां विद्यामादधीतावरादपि ॥' ४
इत्यादि ।—सापि श्रद्धा गुणभेदात् त्रिविधा ।
गीतायाम्—'यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।

प्रेतान् भूतगणांश्चैव यजन्ते तामसा जनाः ॥' ५
तस्मादुत्कृष्टसत्त्ववन्तो भगवन्तं भजन्ति ।
तस्माच्छ्रद्धैव भक्तिमूलमिति श्रद्धा व्याख्याता ॥

अथ भक्तिरुच्यते ।

सा पुरैव निर्दिष्टा। ईश्वरविषयकसर्वोत्कृष्टत्वेन भावविशेषो भक्तिः। भावो रतिः, रतिर्देवादिविषयो भावः प्रोक्तः आलङ्कारिकैः येन भगवति आराध्यत्वेन ज्ञानं जायते। भगवदाराधनापि त्रिविधा—क्रिया-प्रेम-ज्ञान-रूपा तेषामपि क्रियातः प्रेम प्रेमतो वा क्रिया ताभ्यां ज्ञानं ज्ञानतोऽपि परमप्रेम इत्यभिधेयम्।

आर्त्तिं हन्ति ददाति वाञ्छितफलं ज्ञानं ददात्यैश्वरं
विघ्नान्संशमयत्यतीव सु शुभं मुक्तिं परां यच्छति।
भक्तिः साधनमत्र सिद्धिरपि सा ज्ञानात्तदैकात्मता
सिद्धिः कर्म्ममयी च साधनमिति ज्ञानप्रदेत्युच्यते ॥ ७

उक्तञ्च गीतायाम्—

'चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ! ॥' ८
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
उदाराः सर्व्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ॥ ९

ज्ञानं भगवद्याथार्थ्यस्वरूपज्ञानम्। तद्वतो भक्तिर्ज्ञानभक्तिः, सर्व्वज्ञतादिसर्व्वशक्तिवैशिष्ट्येन सृष्ट्यादिजगदनुग्रहप्राधान्येन-प्रेमाकारान्यालीलागृहीतकिमपिचमत्कारिकारुणिककायचिन्तनाद्वा श्रवणादिना साहजिकवैधावैधकर्म्मार्पणेन क्रियामयी

अर्थार्थिनामार्त्तानां वा तत्तद्देवतोपासनायान्निष्ठा ज्ञानिनान्तु स्वरूपे निष्ठा जिज्ञासूनां क्रमेणोभयत्र ज्ञानिनो पूर्णकामा निष्कामाः प्रयोजनाभावात् कथं भजन्तीति चेत्तत्राह, भागवते।—

'आत्मारामा हि मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे।
कुर्व्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरिः ॥ १०

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथा ब्रह्म इत्यारभ्य ब्रह्मभूतः प्रशान्तात्मा न शोचति न काङ्क्षति।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्।
भक्त्या मा मभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्वतः ॥ ११
ततो मां तत्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्।
अपि चेत् सुदुराचारो भजते मा मनन्यभाक् ॥ १२
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग् व्यवसितो यतः।
चिप्रं भवति धर्म्मात्मा शश्वच्छान्तिं नियच्छति ॥ १३

तथाहि—'मां हि पार्थ ! व्यपाश्रित्य ये च स्युः पापयोनय.।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति पराङ्गतिम् ॥' १४

लिङ्गे—'पितृहा मातृहा गोघ्नः सुरापो गुरुतल्पगः।
मम लिङ्गार्च्चनपरः सोऽपि याति पराङ्गतिम् ॥' १५

तत्रैव पञ्चाक्षरीमन्त्रजपे—

'ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वैवर्णसङ्कराः।
स्त्रियो म्लेच्छाश्च ये चान्ये सङ्कीर्णाः पापयोनयः ॥ १६
नमस्कारसहस्रेण तदेव फलमाप्नुयुः।
नमस्कारः समुद्दिष्टो मन्त्रः प्रणववर्जितः ॥' १७

पञ्चाक्षर इत्यादि-स्मृतिपुराणादिष्वनुसन्धेयानि तेन सर्वसाधारणसुलभोतिदुर्लभो भक्तियोगो निरूपितः। भक्ता अपि

क्रियावन्तोऽप्यकर्त्तारः, अजनाचारावापि महाजना, सर्व्वतो विरसा अपि अनन्तप्रेमरसमग्ना:, हास्यरोदनरोमाञ्चनृत्य-गीतादिविकारिणोऽपि अविकाराः, प्रबुद्धा अपि भगवद्भावे तरेष्वप्रबुद्धा जीवोऽप्यजीवाः, असंसारिणोऽपि परानुग्रहार्थं संसरन्ति, किं वहुना सर्व्वकर्म्माणि कुर्व्वन्तोऽपि विषयवन्तोऽपि तदुपाश्रयान् मुच्यन्त एव। गीतायाम्—

अथवा सर्व्वकर्म्माणि कुर्व्वाणो मद्व्यपाश्रयः।
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम्॥ १८
चेतसा सर्व्वकर्म्माणि मयि सन्यस्य मत्परः।
बुद्धियोगं समाश्रित्य मच्चित्तपरमो भव॥ १९
मच्चित्तः सर्व्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यति।

बुद्धियोगं सद्भक्तिभावनास्वरूपम् अग्रे विवेचयिष्यामः।
त्रिविधा भक्तिरपि ध्यानपरिपाकाय भवतीति॥

ध्यानात् प्राप्तो बन्धनं जीव एष ध्यानादेवं ब्रह्मभावं समेति।
ध्यानात् कीटो भृङ्गभावं यथेति तस्मादेको ध्यानयोगी हि मुक्तः॥२०
वेदैस्तुल्याः सर्व्वयज्ञाश्च तेभ्यो जप्यं श्रेष्ठं जप्यतो ज्ञानमग्र्यम्।
ज्ञानाद्ध्यानं रागसङ्गादपेतं तस्मिन्प्राप्ते शाश्वतस्योपलब्धिः॥ २१

तथा चात्रिस्मृतौ—

योध्या तातस्य यज्ज्ञानं यद्ध्येयं यत् प्रयोजनम्।
सर्व्वाण्येतानि यो वेत्ति स योगं योक्तुमर्हति॥ २२
आत्मा ध्याता मनोध्यानं ध्येयः साक्षान्महेश्वरः।
यत्परापरमैश्वर्य्यमेतद्ध्यानप्रयोजनम्॥ २३
विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गञ्च महेश्वरं।
प्रधानगुणतत्त्वज्ञः परं ब्रह्माधिगच्छति॥ २४

ध्यानमुक्तम् । इदानीमति सुगमं ध्यानावयवं स्मरणमिति तत्रैव—

विद्वेषादपि गोविन्दं दमघोषात्मजः स्मरन् ।
शिशुपालो गतः स्वर्गं किं पुनस्तत्परायणः ॥ २५

एवं गारुड़ेऽपि—

आसनस्थानविषयो न योगस्य प्रसाधकाः ।
शिशुपालः सिद्धिमाप स्मरणाभ्यासगौरवात् ॥ २६

अत्रेः ।—उपलब्धिः स्मृतिर्ध्यानं सङ्कल्पः प्रणवं प्रति ।
कल्पना भावना चिन्ता ध्यानमित्यभिधीयते ॥ २७

ध्यानेन सदृशं नास्ति शोधनं पापकर्म्मणाम् ।
श्व-पाकेष्वपि भुञ्जानो ध्यानेनैव हि शुद्ध्यति ॥ २८

ध्यानमेव परं ब्रह्म ध्यानमेव परन्तपः ।
ध्यानमेव परं शौचं ध्यानमेव परं पदम् ॥ २९

सर्व्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्नेव प्रमुच्यते ।
भूयस्तपस्वी भवति पंक्तिपावन-पावनः ॥ ३०

ध्यानाशक्तौ अनन्तसुखानां ध्यानानुसारेण मननपूर्व्विका भावना योगः सम्भवति । स भावनायोगो व्याख्यायते ।

भावना सा परा सूक्ष्मा स्थूलेति त्रिविधा भवेत् ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां लयतश्चापवादतः ॥ ३१

भावनाद्या परा साक्षात् सच्चिदानन्दरूपिणी ।
सूक्ष्मा शक्तिविशिष्टेऽस्मिन् निजमायानियामिनि ॥ ३२

जगद्रूपिणि वा तस्मिन् जगत्कारणकारणे ।
घटादिबहुरूपेऽपि यथा मृत्स्नैकभावना ॥ ३३

अन्तर्यामिनि वा तस्मिन् समस्त-व्यस्त-भेदतः ।
सूक्ष्मा चैवं भवेत् स्थूला मूर्त्तिमात्रावलम्बिनी ॥ ३४

मत्स्यपुराणे—भौतिकी भावना पूर्व्वं साङ्ग्ये त्वक्षरभावना।
तृतीये चान्तिमा प्रोक्ता भावना पारमेश्वरी ॥ ३५

भूतशब्दस्तु जड़जगदुपलक्षणः, सा तु योगिनां स-वितर्क-स-विचार-सानन्दाख्या। हिरण्यगर्भ-विराड्रूपाद्यवलम्बिनी अक्षरा तु कूटस्थ-चिन्मात्रावलम्बिनी। पारमेश्वरी तु परमात्मावलम्बिनी। परमात्मा षड्विंशः।

उक्तञ्च मोक्षधर्मे—

चतुर्विंशतितत्त्वेभ्यः ख्यातो यः पञ्चविंशकः।
स एव केवलीभूतः षड्विंश मनुपश्यति ॥ ३६

परिच्छिन्न-कूटस्थ-ज्ञानेन जातात्मज्ञान-साक्षात्कारस्यापि परिपूर्ण-परमात्म-ज्ञानमपेक्षितं जीवात्मापेक्षया परमात्मनः सूक्ष्मत्वात्।

उक्तञ्च कौर्मे—

यत्र पश्यति चात्मानं नित्यानन्दं निरञ्जनम्,
मामेकं परमो योगी भाषितः पारमेश्वरः।
यत्र पश्यति चात्मानं विमुक्ताविश्वमीश्वरम् ॥ ३७

सापि पारमेश्वरी भावना त्रिविधा स्वरूपावलम्बिनी सृष्ट्यादिसामर्थ्यमात्रवत्त्वात्ममायाशक्तिविशिष्टा। स्वक्षा चिन्तामयीत्युच्यते। सा कारणात्मिका। माया तदुत्थप्रपञ्चविशिष्टा स्थूला आद्या व्यतिरेकलयापवादभावनया भाव्यते। द्वितीया त्वचिन्त्य-प्रभावप्रकटितभक्तिभावना।

तृतीया तु शक्ति-शक्तिमतोरभेदात् ब्रह्मणो जगदुपादान-तया कार्य्यकारणजातं सर्वं ब्रह्मेति सर्व्वं जगति ब्रह्मारोपभावनया जगन्नियन्तृत्वेन प्रत्येकबुद्ध्यादिप्रेरकान्तर्य्यामिभावना उभ-

भविष्यामि तेनाधुनैवाश्रितोऽहं तदा नाथ दासाय नोदासितव्यं।
न कर्म्माणि कर्तुं न योगांश्च योक्तुं न च ज्ञानतत्त्वं मदास्ति कालः॥
समीपे करालेविभात्येव कालः प्रभोकालकालावमां दासबालम्।
त्यजिष्यन्त्यमी मां सुहृत्पुत्रदारा उदारागुणावश्च चेदं पुरस्तात्॥
कृतान्तस्य दूतैर्गृहीतोयदास्यां तदा नाथ दासाय नोदासितव्यं।
सदोंकारमूर्त्तिं प्रभान्तं प्रशान्तं भ्रुवोरन्तरे कान्तविज्ञानकान्तम्॥
भवन्तं स्मरन्नस्मरेऽन्यं यथातद्विधातव्यमव्याहतं शङ्करान्ते।
अशक्तं स्वकर्म्मण्ययुक्तं ह्यभक्तं वृथाकालसंयापिनं पापयुक्तम्॥
विमुक्तं भयात्कोपरोमां करिष्यत्यनाथैकनाथं विना विश्वनाथम्।
कुरुष्व क्रियां युंक्ष्व योगं प्रविद्धि स्वतन्त्रं नचैवं शिवोदासितव्यं॥
त्वदायत्तमेतद्द्वयं चास्वतन्त्राः प्रभोकार्य्यसे तत्करिष्यामवश्यं।
शरीरस्य खानीन्द्रियाणां मनोधीरमुष्यासि बुद्धेस्त्वमेकोधिदेवः॥
हृषीकेश मायेश विश्वेश विश्वोद्धृतिप्रज्ञमामद्य सन्तारयातः।
क्षितौ भीःचयेभ्योदिवः पाततोभीस्तथा विघ्नभीर्योगचर्यासुतस्मात्॥
विमुक्तोभिया दृश्यतेनात्रमार्गो ह्यविघ्नाभयासंस्मृतिस्ते किलैका।
वसन्तोविमुक्ते विमुक्ता भयेभ्यो विमुक्तौ समुत्थाय सम्बद्धकच्चाः॥४२
भवत्कीर्त्तिभिर्नामभिः कीर्त्तनीयैरटामो रटामो नटामः कदा वा।
प्रातर्मध्ये सायमन्तर्निशायां बद्धोऽहं स्यां याम्यपाशैः कदा वा॥४३
केनाचिन्तोवर्त्तयामि क्षणार्द्धं हृत्स्थं न त्वा चिन्तये मृतुरमृत्युम्।
पाशौ दण्डौ वीक्षते सोन्तकोपि याम्यावीथीर्यातनाश्चापि भीमाः॥
भूयोभीतां वेपते चित्तवृत्तिर्नान्यन्मन्ये संस्मृतेस्तद्भयघ्नम्।
त्यक्ष्यन्त्यैते बान्धवा मां श्मसाने देहश्चायं सेन्द्रियश्चेन्द्रियार्थैः॥४५
त्यागादेषां नास्ति मे भीतिलेशो मात्याक्षीस्त्वं दीनकारुण्यसिन्धो॥
द्रव्यं दारान् बान्धवान् शस्त्रशास्त्रभोगान् योगान्दैवतामन्त्रसिद्धीः।

अन्विषन्तो हन्त खिद्यन्त एते त्वामात्मानं सर्व्वदं संविहाय ॥
धर्मं केपि धनं केपि निगमाद्यार्थ्यां च केपीश्वरा-
निन्द्रादीन् समुपाश्रयन्तु विविधैः क्लेशैः सुखाशाहताः।
एकं त्वां वृषवाहनं धनपतिस्तुत्यं गुरूणां गुरुं
देवानामपि देवतामन्तरनघानन्दं श्रितास्मोवयम् ॥ ४७
एवं तौ स्तुतिवादिनौ भगवती प्राह प्रसन्नाशिव-
स्याप्यग्रे युवयोर्भविष्यति पुनः प्रत्यक्षतोदर्शनम्।
पित्रोर्वाम्परमावयोरपहतक्लेशावमैनोक्षकै-
र्दृष्टेनाप्ययमेव मुक्तिजनकां गाणेश्वरीं सम्पदम् ॥ ४८ ॥

एवमुक्तवती-स्तयोरन्तर्हितयो-स्तौ स्वप्नाज्जागरणमवापतुः। ततः प्रातरुत्थाय स्नाताह्निकौ तत्कालीनानि पुष्पफलानि कालागरूणि चाहृत्य देव्याः पीठे सपर्य्यां विधाय पुनः पुनः प्रणम्य तुष्टुवतुः।

येका नादशिरस्यनादिनिधना वासे वसन्त्युच्चकै-
र्यिच्छक्तासविशेषणाङ्कनिलया चैतन्यमात्रात्मनः।
क्रीडत्यात्मनि-चात्मनैव ललना पुंभावमातन्वती
तामेकां भवभीलुकौ भगवतीं भक्त्यैकया पूजये ॥ ४९ ॥
येका पञ्चकलाभिरन्तरकला काले निवृत्त्यादिभिः
पञ्चाधीशमयप्रपञ्चजननी व्याप्याखिलं वर्त्तते।
पञ्चानामपि पञ्चतैककरणी सत्ता स्वरूपा शिवा
तां त्वां सम्भवभीलुकौभगवतीं भक्त्यैकया पूजये ॥ ५०
ब्रह्माचैकदिने हरेः पुरभिदः सोपीशितुर्लीयते
देवः सोपि सदाशिवस्य विलयं यातीत्यमेवं शिवः।
उन्मेषात् समुदेत्यशो चलदृशः संमीलने मीलितः

स्याद् यस्या भगवच्छिवाङ्कनिलयां तां त्वां वयं संश्रिताः॥५१
सर्गे याः प्रविभज्य शप्रसविनीं शक्तीं निजामिच्छया
मायाञ्च प्रकृतीं तनोति च महन्मुख्यां स्मृतिं प्राकृतीं।
काले स्वात्मनि संलयञ्च तनुते तां त्वां शिवामीश्वरीं
शक्तिं शक्तिमतीं भजाम्यविषयां वाक्‌चेतसो चिन्मयीं ॥५२
ज्ञानेच्छाकृतिमच्चिदस्तत्रपुराशक्तिः परा कुण्डली
विश्वेषामिह नामरूपजननी यस्याः सदाद्यः शिवः।
विद्या शुद्धतरा महेश्वरयुता विद्या च विश्वारणि-
स्तां शुद्धाध्वभुवं भवार्तिशमनीं भक्त्यैकया पूजये॥ ५३
यस्याः कालकले तथैव नियति विद्या च रागः पुमान्
षट् तत्त्वं प्रतिभाति भाविभुवनस्योत्पत्तये मायया।
गायन्त्येव सुरर्षयः कृतधियो मायेति यांचापरां
तां मिश्राध्वभुवं भजामि भगवच्छक्तिं भवैकारणिं॥ ५४
यस्या एव महांस्तथैव महतोऽहंकारपूर्व्वासृतिः
सम्भूतास्ति लयं समेष्यति पुनर्यस्याञ्च सर्गत्यये।
अव्यक्तां प्रकृतिं वदन्ति खलु यां व्यक्तात्मकार्य्यैश्चितां
तां शक्तिं मलिनाध्वसम्भवभुवं शक्राम्ब! ते पूजये॥५५
तत्पश्चद्दितयालयाञ्च समनालोको हि लोकात्परो
व्योमव्यापिशिवोऽस्ति समना लोकेन लोकात्ततः।
उन्मन्या उपरिस्थितं तव पदं धूतापदं निर्भयं
कालातीतमकल्पितं जनिभयाद्भीता वयं संश्रिताः॥ ५६
दृग्दृश्ये हि परापरे पुमबले शक्ती यदीये जग-
द्धेतू हेतुविवर्जितं विजयते यत् स्वप्रकाशं परम्।
शुद्धं बुद्धमबुद्धगमजं सिद्धं प्रसिद्धं मनो-

तीतं प्रीतिमयं स्वरूपमनघं भक्त्यैकया पूजये ॥ ५७
साक्षीव प्रतिभाति साक्ष्यकलया विश्वेन्द्रजालभ्रमं
मायीवातनुते सृजत्यवति संहन्ति क्रियावानिव।
विश्वात्माकृतिवानिव स्फुरति यस्तं निष्कलं निर्मलं
नित्या विक्रियमक्रियं हृदि निराकारं शिवं संश्रये ॥ ५८
भोगीव स्रजि कुभ्रवन्मृदि मनोराज्योपमो मानसे
स्वप्नो जाग्रति चेन्द्रजालमहिमा मायोपसंहारिणि।
लीयेद्यत्र जगद्भ्रमो भ्रममजं सत्यप्रबोधं सदा
मोहातीतमनन्तमन्तरमलं तत्ते स्वरूपं भजे ॥ ५९
यद्व्याप्नोति नभोवदेतदखिलान्यद्रित्यवङ्गासय-
त्येकश्चालयतिश्च निश्चलमयः कान्तोपमोऽयांसिवत्।
ब्रह्मादीनथ जीवयत्यपि तनूरन्तः स्वचिच्छायया
तत्ते पूर्णतमं स्वरूपममलं भक्त्यैकया पूजये ॥ ६०
त्वं श्रुत्यादिविभूतिभिः श्रुतिपरैर्विद्येति संसेव्यसे
सत्ता केवलचिन्मयीति विमलैस्त्वं योगिभिर्मृग्यसे।
आत्मेत्यन्तरनन्तचित्सुखमिति त्वं ज्ञानिभिर्ज्ञायसे
त्वं भक्तैः परदेवतेति परमा भक्त्यैकया प्राप्यसे ॥ ६१
तज्ज्ञानान्नपुनस्त्वहं कृति कृतं जानन्ति भेदाङ्कयं
यद्ध्यानादमृतं पिबन्त इव न ध्यायन्त्यभीष्टं परं।
यद्भक्ता न भजन्ति कञ्चिदपरं लब्धातिवाञ्छाफलं
तां काञ्चित्परदेवतां भगवतीं भक्त्यैकया पूजये ॥ ६२
यं शैवाः परमं शिवं खलु महाविष्णुश्च यं वैष्णवाः
हंसं हंसपदाश्रयाश्च परमं ब्रह्मेति च ब्राह्मणाः।
शाक्ता यां परमाविदन्ति परमां शक्तिं स्वरूपाभिधां

तत्ते तत्त्वमुमे ! परात्परतरं भक्त्याज्ञया संश्रये ॥ ६३
नश्यन्तीषु कलासु या विजयते नित्या त्रिपञ्चासु या
कालातीतपदासदात्मनिलया सोदेति यां शुश्रुम: ।
यां ज्ञात्वा न पुनर्विशन्ति जठरे मृत्युश्च मृत्योर्भवेत्
पूर्णा सा परदेवतासि भवन्ती भक्त्याकया पूजये ॥ ६४
वागीशस्त्वमसि त्रिलोकजनिभूर्वागीश्वरीत्युच्यते
त्वन्नारायण एव लैङ्गिकभिदा नारायणीत्युच्यते ।
कालस्त्वं खलु कालिकेति च तथैवेशस्त्वमीशेति च
ज्ञातश्चासि शिवः शिवेति च विभास्योमित्युमेत्यम्बिके!॥६५
कर्त्ता त्वं जगतां जगन्मयि तथा भर्त्ता प्रहर्त्तापि च
ब्रह्मोपेन्द्रगिरीन्द्रजापतिरिति त्वं दृश्यसे सुतनु: ।
विश्वक्रीडनबालिका त्रिजगतां त्वं पालिका कालिका
नृत्यन्ती करतालिका प्रणयिनी मुण्डोल्लसन्मालिका ॥ ६६
एतत्संहृतिसंस्थितिक्षयतिरोधानं तथानुग्रहं
तन्वन्ती कलयैव पञ्चविधया त्वं मूर्तिभि: पञ्चभि: ।
ओमित्यर्णनुताङ्कुमेति च कृपा दृष्टा जगत्तारिणी
नादान्ते विनदन्त्यणोपरिमहादेवाङ्कगां चिन्तये ॥ ६७
मौलौ चन्द्रकला तनौ सुमबला दृष्टौ जगद्दुर्मिला
मुक्ति: श्रीर्जगदुद्धृतावतिबला चित्ते कृपा निश्चला ।
मायेयं यदपाङ्गभङ्गिसुचला लीला शरीराश्रया
भ्रान्ति: कापि भवारणि विजयसे त्वं शैलजा निर्मला॥६८
चञ्चद्रत्नकिरीटकुण्डलधरं पद्मेन्दुकान्ताननं
कम्बुग्रीवलसत्सुवर्णोकृतमहन्मुक्तालिमालोज्ज्वलम् ।
सूत्रसम्वरनिर्भयाञ्चितकरे पाणौ रणत्कङ्कणं

स्वापीनस्तनमण्डलोपरिलसन्माणिक्यमुक्तागुणम् ॥ ६८
चञ्चत्काञ्चनकाञ्चिकाञ्चितबृहच्छ्रोणीभरात् सालसं
सिञ्जन्नूपुरपादपद्मयुगलं रक्ताम्बरप्रच्छदम्।
सार्वज्ञाध्यखिलात्मशक्तिभिरवाप्ताङ्गशिवाशाङ्गना
लीलालम्बितरूपनस्तु हृदयावासं परब्रह्मणः॥ ७०
रक्ताम्भोजमुखाक्षिपाणिचरणं रक्ताङ्गरागोज्ज्वलं
राजद्रत्नसुधाघटाभयधरं पीयूषपात्रीकरं।
रक्तारक्तजनोपकारिहृदयं रक्ताम्बरप्रच्छदं
तद्भक्ताश्रयमस्तु ललनालीलाश्रयं ब्रह्मणः॥ ७१
भक्तानां भवभीतिभञ्जनकृपोद्रेकस्फुरन्मानसं
सस्मेराननसानसं त्रिनयनं बालार्ककोटित्विषम्।
पुष्पेष्वङ्कुशपाशकार्मुककरं रात्रीशरेखाधरं
तद्भक्ताश्रयमस्तु दिव्यललनारूपं परब्रह्मणः॥ ७२
चन्द्रार्धाञ्चितरत्नशेखरधरं नेत्रालिशोभाधरं
पीनश्रोणिपयोधरं स्मितसुधानिस्यन्दिबिम्बाधरम्।
जन्मावनधराधरं त्रिजगतां कारुण्यधाराधरं
ब्रह्मास्त्वम्बुजलोचना तनुधरं भक्ताश्रयं चेतसि॥ ७३
पूर्णेन्दु द्युतिभूषणं द्युतिधरं पूर्णेन्दु कान्ताननं
पूर्णेन्दु प्रतिमात्मसत्वशबलं पूर्णेन्दु कोटिद्युति।
पूर्णं ज्ञानवराभयाक्षगुटिकाचञ्चत्कराम्भोरुहं
पूर्णं ब्रह्मसदास्तु वाचि वचसां देवीति पूर्णेष्टदम्॥ ७४
कृष्णश्वेतविचित्रनीलकनकामारक्तवक्त्राम्बुजं
लीलाष्टादशलोचनं घननिभं सिंहेशवाज्यासनम्।
चापेष्वङ्कुशपाशनिर्भयवरस्रजज्ञानशूलासियुक्

चन्द्रचर्मपिनाकमङ्घ्रि पर ब्रह्मास्तु वामाङ्गभृक् ॥७५॥
तप्तस्वर्णनिभं त्रिभङ्गललितं चञ्चज्जटाजूटमत्
सविघ्नमहिषं पदाक्रमहतं छिन्नोद्भवं शूलकैः ।
सिंहस्थं शरशक्तिखड्गरथपतद्घण्टाङ्कुशं पाशकं
चापं चर्म च बिभ्रदस्तु पुरतो ब्रह्मावला विग्रहम् ॥७६॥
कृष्णाम्भोजरुचिप्रियाङ्गरुचिरे कृष्णाब्धचन्द्रार्कभे
कृष्णाम्भोजसुगन्धिनीचणदलैः कृष्णाजसम्मेतरि ।
कृष्णाम्भोजसमूत्रनिर्भयकरे कृष्णाय सासि प्रचे
कृष्णाम्भोजजसंनुतेनुतिरियं वामाङ्गहृग्ब्रह्मणि ॥७७॥
श्यामानन्दगभीरतातिरुचिरे कारुण्यपूर्णाशये
पापोन्मूलिनि तापसन्ततिहरे श्रीमुक्तिरत्नाकरे ।
मायाविस्तृतविश्ववीचिविभवैः सौन्दर्यबारां निधौ
गौरीति प्रियनाम्नि धाम्नि महसां भक्त्या मनो मज्जतु॥७८
द्वीपे श्रावमहाम्बुधेः श्रुतिवनोपान्ते नितान्तोल्लसत्
ज्ञानैश्वर्यविरागधर्ममहत्प्राकारवत्युन्नते ।
दैत्यारित्रिपुरारिमुख्यवलिभिः संसेव्यमानेऽभितो
दुर्गानामनि दुर्गधामनि मनो निर्भीतिमातिष्ठतु ॥७९॥
या वर्णाकृतिभिर्गुणैर्विरहिता चित्केवला निष्कला
स्फूर्जन्मोहमहानिशान्तकरिणी पूर्णात्महंसप्रभा ।
सा लीला वरवर्णिनी त्रिजगतां सौन्दर्यसारा गुणैः
पूर्णापूर्णकलामयी हरमनःसंमोहिनीत्युच्यसे ॥८०॥
एवं तौ स्तुतिवादिनौ भगवती प्राहान्तरिक्षस्थिता—
"तुष्टाहं युवयोर्भविष्यति पुरा प्रत्यक्षतो दर्शनम्" ।

पित्रोर्वाम्परमावयोरपहृतक्लेशावनेनोच्चकै-
र्देहेनास्त्वथमुक्तये क्रमवशात्प्राणेश्वरीं सम्पदम् ॥८१॥

लब्ध्वा वरञ्चेत्थमगेन्द्रपुत्र्या पुत्रौ नरेन्द्रस्य विमुक्तबन्धौ।
तीर्थानि सर्वाणि विचेरतुस्तावन्तःस्मरन्तौ वचनं शिवायाः॥८२

श्रीरश्रीरघुनाथदेवशिवदादेव्योस्तनूसम्भवः
शम्भोर्भक्तिमृणालहृत्तिरमलः श्रीराजहंसार्भकः।
पौराण्या नवचन्द्रमौलिकथया श्रीरामनाथः स्वयं
चम्पूं गुम्फितवाँस्तदीयकथया षष्ठोयमापूरितः॥ ६॥

——:०:——

॥ इति गुरुशिष्यालापादिवरदानान्तः षष्ठोच्छ्वासः॥

———

॥ अथ तीर्थयात्रादिसप्तमोच्छ्वासः ॥

—:-:—

इन्द्रनीलमणिमौक्तिकावलीक्लृप्तहारमिव मण्डनं भुवः ।
देहयुग्ममिव चाद्वयाश्रुतं दानवारिदयिताश्च रूपिणोः ॥ १ ॥
आदिशान्तिरसयोरिवाश्रयं काव्यकामिहृदयोत्सवप्रदम् ।
स्वर्धुनीखरमयूखकन्ययोः सङ्गमं ददृशतुर्नृपात्मजौ ॥ २ ॥
तत्र मज्जनवतोः कुमारयोराह्निकं विदधतोर्यथाविधि ।
संयमं च नियमञ्च बिभ्रतोः शैशिरर्तुदिवसा विनिर्ययुः ॥ ३ ॥

अथ—कदाचिदुपवनविहारलोलमनसोर्मधुव्रतादयश्चित्रभानव इव मूर्त्तिमन्तो, गुणा इव परस्परोपकारिणः, लोकाइव परस्पर-दर्शनसुखाशया सहचारिणः, ब्रह्मविष्णुशिवा इव एकान्तरात्मा—सोमेश्वरसमीपोपवनेषु, दत्तनयनानन्दपुञ्जेषु, मुकुलितमाधवी-लतानिकुञ्जेषु, स्रवदमन्दमन्दारस्तवकमधुमधुरेषु, विरहिजन-मनोविधुरेषु विचेरुः। मधुव्रतस्तु तस्मिञ्जनमनोज्ञस्थलोपसेवनाद्दैव-वशादकस्मात् प्रमदानुस्मरणविकारतः प्रमादवानासीत् । एतद-न्तरे भगवतः सोमेश्वरस्य यात्राप्रयातानां सूक्ष्मश्वेतप्रावरणान्त-र्लक्ष्यमाणावयवविभागानां प्रकटदृश्यमाननवयावकारुणचरणानां स्वभावरक्ताधरमधुरमुखानां हंसीनामिव चरन्तीनां मञ्जु-मञ्जीरकाञ्चीकङ्कणझङ्कारसङ्कलितः कोपि कलरवो मधुव्रतस्य श्रुतिविवरमपूरयत्; ततस्तत्कुतूहलदर्शनोत्कण्ठितस्य हृदयं कुलिशकठोरकामसायकसम्प्रहारेण परवशं चलितञ्चासीत् । स मनाक् सस्मितमुखः कुसुमकेतुमब्रवीत्—सखे! रमणीयेऽस्मिन्

रमणीयानां समाजे कोऽपि मधुरालापः संलाप इव रति-कामयोः स्वप्रलाप इव शृङ्गारविद्यानाम् अनुलाप इव मदन-मौर्वीगुणस्य अपलाप इव वेदान्तसिद्धान्तानां विलाप इव सन्यस्तसंसाराणां श्रूयते ; तथापि कलकण्ठीध्वनिरिव कपोती-कूजनेषु, वंशीध्वनिरिव मधुरतालतन्त्रीतूर्य्यादिस्वनेषु कस्या अपि भाषितमाधुर्य्यं श्रवणमानन्दयति; तत्कोयं महोत्सवः? किं न पश्यावः ? कुसुमकेतुरब्रवीत्—सखे ! अनुचितमीदृशीनां दर्शनं, ईदृश्यो हि मधुरोक्तिसुवर्णशृङ्खलया संयम्य दुःसहकटाक्षशरैः प्रहरन्ति,मर्म्माणि संयमिनामपि धैर्य्यतनुत्रच्छिदे प्रभवन्ति,सुखेन कटाक्षायत्तलाक्षीणां स्वयं विक्षिप्ता विक्षेपयन्ति। जनहृदयानि, मधुव्रतस्तमवादीत्—सत्यमेव तद्दासक्तानामस्माभिरिन्द्रियार्थ-तास्तीति द्रष्टव्यम्, पश्य—निस्पृहानपि विषयाः सुखयन्ति, तथा ह्यमर्षापि कोकिला ध्वनिश्रुतिशालिन एव समुल्लासयन्ति, चित्रपटीपरम्परा सनेत्रानेवानन्दयति, वसन्तसमुन्मीलितकुसु-मावलीसुरभिः सघ्राणानेव प्रमोदयति—किममेनोपन्यासेन। कुसुमकेतुः सस्मितमवदत्— शिरीषकुसुमान्यपि त्वगिन्द्रिय-वतामाह्लादं जनयन्ति, तत्पश्यावः कुतूहलं—ततः कियद्दूरङ्गत्वा अवगुण्ठनफणोपकण्ठ-लग्न-शिरोमणि-शोभया नागकन्यानामिव, कातर्य्यकलित-कटाक्ष-वीक्षण-वीक्षया मृगकिशोरीणामिव—स्मेरानन-कर-चरण-लोचन-कमलेन्दीवर-कानन-शोभया, वदन-सारस-सौरभ-समाकृष्ट-मुग्ध-मधुव्रततया, सरसीनामिव कुमा-रीणां समाजं भ्रूभङ्गमनोहरं विलोचनशफरीगणसुन्दरं कपोल-चित्रितमकरिकाचयचारुतरं ललितलावण्यकल्लोलं मृदुहास-फेनिलं प्रेमरत्नाकरं रत्नाकरमिवालोकयतः। तन्मध्ये विचि-

त्रेषु चित्रतरमिव,कौतुकेषु परमकौतुकमिव,रत्नमालान्तर्गुम्फित-तरलमिव हृदयधारणयोग्यं स्त्रीरत्नं समपश्यताम्। ततस्तद्व-लोकसञ्जनिताभिलाषजङ्गीकृतस्य मधुव्रतस्य पञ्चभिरेव शरैर्-शरणं पाषाणपरुषमपि हृदयं हृदयसम्भवो विभेदयामास। ततस्तां मधुव्रतः प्रीतिकौतुकशलाकाभ्यामिव सहसोद्घाटित-पक्ष्माभ्यां विलोचनाभ्यां पिबन्नासीत्।

चित्रं दीपप्रभा सा तु स्वप्रभाभिर्नृपात्मजम्।
स्नापयामास पीयूषैरिव राजीवलोचना॥ ४

ततः स्मरशरसञ्जनिततापोपशान्तीच्छया प्रेमरत्नलाभाय धैर्यतटात्तद्पारलावण्यपारावारमध्ये निपत्य परमाविशभरादेव नितरान्निमज्जतुर्नयननीरजराजकुमारस्य। उवाच मनसीदं सत्यमस्याम्—

वक्षोजोपरिवर्द्धयंश्च जघनं मध्यं परं क्षीणयन्,
स्मेरं संस्मरयन् तथा च्चलसयन् दृष्टिं गतिं मन्दयन्।
चेतश्च प्रतिनन्दयन्मनसिजो लोके प्रकाशेच्छया,
स्वातन्त्र्यं शनकैरुपेत्यधिकृतः प्राग् यौवराज्यास्पदे॥ ५

श्रोष्ठप्रवालरदमौक्तिकतारनीलसञ्चक्षुगारुडतलद्वयपद्मरागैः।
कायेन काञ्चनगुणेनचकास्त्यहेतोःसङ्गुम्फिताजयतिमोहनमालिकेयम्

आमोदेन निजाङ्गजेन सुभगं सम्मोदयन्तीं श्रम-
स्वेदोद्यन्मधुविन्दुसुन्दरमुखीमुच्चकुवक्षोरुहाम्।
पौष्पीश्चापलतामिवानततनुं शङ्के त्रिलोकीं चणा-
देनामेणविलोचनां खलु पुरोधाय स्मरो जेष्यति॥ ७

क्षिपतु शरान्वाणानसितनयनद्वन्द्वमधर-
प्रवालाङ्कस्त्रः स्रवति मधुवाणीमयमहो!।

वपुर्ज्योतिः स्निग्धैर्जड़यति दृशौ काममसृतै-
रपूर्वेयं सृष्टिः कनकलतिकायां स्मृतिभुवः ॥ ८

एतदन्तरे नवयौवनमौरदसम्पातसञ्जाततनुहृणाङ्कुरसुन्दरश्मश्रुरेखया नयनानन्दकाननमण्डलं सुविभक्तावयवविन्यासतया गन्धर्वकुमाराकारं पराक्रममध्याभ्यां केशरिकिशोराकारं उरुभुजयुगलाभ्यां चतुष्करमिवापूर्वनरकुञ्जरम्पीनस्कन्धतया धुरं धरतया च नरर्षभं कल्पतरुप्रसवमिव सुघ्राणं सुनयनानयनानन्दमिव कामावलम्बितशरीरभ्रान्तमिवारुणच्छदप्रावृतं ज्वलनमिव भूतिच्छन्नं चन्द्रमिव चन्द्रिकाश्रयविस्मयनीयं निखिलमहिलामनश्चौर्य्यपातकशुद्ध्यर्थमिव निजतनुहृद्गङ्गानुमध्यप्रविष्टं निजाङ्गलावण्यकल्लोलिन्यां निपत्येव जगन्मनःसमाकर्षणसिद्धविद्याजपसमापनेन विद्योतमानन्तमेकं मदनमिव, द्वितीयम् अश्विनीकुमारमिव, तृतीयं भूक्तिमद्गुणमिव, चतुर्थं कुमारमिव, पञ्चमं कुसुमशरशरमिव, षष्ठं जगन्मोहनकरणमिव, सप्तमं सौन्दर्य्यसमुद्रमिव, अष्टमं वसुमिव, नवममशेषचित्तग्रहमिव, दशमं दिक्पालमिव, एकादशं रुद्रमिव, द्वादशं आदित्यमिव, त्रयोदशं कुसुमचापगुणालयं मधूव्रतमिव मधुव्रतं माधवीमयनातिथिं चकार। ततः सहसा प्रभाकरस्येव तद्रुचिप्रभावेन प्रफुल्लनयनकमला तद्वदनशिशिरकिरणसम्पर्कादिव जड़ीकृता विलोकयन्ती चिन्तयामास—

इतो दीप इवाम्बरेण तरलेनाभ्रेण भास्वानिव
प्रोन्मीलत्किरणच्छटो मणिरिव स्वच्छाम्भसाम्भोनिधेः।
वेशेन व्रजवासिनां हरिरिव प्रच्छन्नरूपो युवा
कोऽयं वीरजटाकमण्डलुधरस्तेजोबिभर्त्तुरस्त्वनम ॥ ९

अहो रूपमहो माधुर्य्यमहो तेजः किमनुकूलतया किं प्रतिकूलतया विधातुः किं सुखाय किं दुःखोपभोगाय किं सुजीवनाय किं मृत्यवे दृष्टोयं युवा किं क्लेशाम्बुराशिमुत्तीर्णास्मि किं किं चिन्तापारावारमध्ये निमग्ना स्याम्—इति चिन्तयन्ती विद्युल्लतेव कुमारस्य मनोरथशरणिं दर्शयित्वा घनसखीसमावृता देवतायतनं विवेश। तस्यां तिरोहितायां कुमारोपि अधन्तमः पतनक्लेशमनुभवन्नचिन्तयत्—

मुग्धाङ्गि! मुग्धनयनाञ्चलपातनेन
कीदृक् त्वया न विहितो मयि पक्षपातः।
तत् किं विलुम्पसि तमाशु तिरोभवन्ती
संवञ्चनैकचतुरेव चिराय बाले! ॥ १० ॥

किममृतमथ किं विषं विशालं जयति दृगञ्चलपातनेभवत्याः।
इति यदि न हि जीवयस्यनङ्गं कथमथवा विनिहंसि हन्त जीवम्॥११

अविशदकस्मात्तीक्ष्णः कटाक्षविशिखोममान्तरे तस्याः।
तदनु च सञ्चलनेन व्यक्तं छिन्नानि मर्माणि ॥ १२ ॥

—इति चिन्तयतः कुसुमकेतौ विदितोभविष्यामीति त्रपामनादृत्य तद्वर्त्मनि तदागमनप्रत्याशया प्रसारितनिश्चललोचनस्य तद्देवतायतनादुद्यदिन्दुकिरणमालिकेव विकाशमायान्ती शुशुभे माधवी पुरः सखीश्रेणी। तत इदमिदं पश्यामीति प्रत्याशोत्कलिकस्य क्षणात् क्षणदापतिमुखी सम्मुखएवासीन्माधवी सापि तदालोकनप्रत्याशया विवशा यात्राश्रमविवशतां प्रकटयन्ती वासन्तीसखीमाभाष्य सखी खिन्नास्मीत्युक्त्वा कस्य चित्तरोश्छाया मासाद्य निषसाद। ततो दैवयोगादनतिदूरसमुपविष्टयो र्माधवीमधुव्रतयोः कूटाः शरा इव दृष्टयः परस्परं मर्माणि

प्रविश्य न निर्गन्तुमीशा अभवन् ततस्तयोर्निगुढमपि भावं सात्त्विकभावेनानुमीय सविधावासभाजौ वासन्तीकुसुमकेतू समचिन्तयताम्—

इयं धराभृत्तनया मनोजतपस्विवेशोयमपूर्वरूपः।
गिरीशगौर्योरिव योगमिच्छं स्त्वमेतयोः सम्भवितासि कीदृक्॥१३

कुसुमकेतुस्तु मधुव्रतं सस्मितं बभाषे—

भो भीरुभावमापन्न इवाकस्माद्विलक्षसे ?।
स्तम्भप्रस्वेदरोमाञ्चवेपथु-व्याकुलोसि यत्॥ १४

वासन्त्यपि माधवीमाह—

सखि ! किं हृतचित्तेव दृश्यसे स्तब्धलोचना ?।
तथापि शोभसेऽतीव चित्रितेव मनस्विनी॥ १५

उभौ निश्चेतनाविव न किञ्चिदूचतुः। वासन्ती स्वगतमचिन्तयत्—अस्मिं स्तापसकुमारे सर्वथा लग्नहृदयैव सखी, तस्य कुलशीलादिकमपि वेत्तुमुचितम्।

अनेन गुढाकृतिना चात्र भावः प्रकाश्यते।
दिवा दिवाकरेणाभ्रच्छन्नेनेवोग्रतेजसा॥ १६

इति विचिन्त्य कुसुमाहरणकपटेन कुमारयोर्निकटमागत्याह— मम वयस्येयं बाला अस्मिंस्तरुणे पुन्नागे कुसुमेषु तरलं मनो वहति,अत्र तु महाभागावुपविष्टौ। कुसुमकेतुः सस्मितमब्रवीत्— भद्रे! भवत्या अभिप्रायस्तु पालनीय एव तदित उत्थाय गम्यते सुमनोहारिणी भवतु वयस्या ते। सा तमूचे—महाभाग!नात्मानमेतं च समुत्थानेन क्लेशयतु भवान्। तदैव सुमनः सञ्चयो यदि संशयमिममपहरति महानुभावः। सोऽवदत्—सुखेन ब्रूहीति। सा पुनरवादीत्—महाभाग ! तापसवेशोयं वयस्यस्ते तनुलावण्येन केनापि तेजसा देवगन्धर्वकुमाराणामन्यतम इव लक्ष्यते=

भावैः सात्त्विकसंज्ञकैः स्मर इव स्वाङ्गस्थितः कामिनो
स्वन्वङ्गया हृतमानसो जन इव स्वेदप्लुतैर्लोचनैः ।
अर्थी गूढ इव प्रसादविलसच्छुभ्राम्बरैस्तेजसा
केनापि प्रति भाति राजतनयो नाम पुनस्तापसः ॥ १७

तदयं किन्नामा? कस्य वा तनयः? किमर्थञ्चापि वृत्तिमापन्नः? इति।

कुसुमकेतुरवादीत्—

सत्यमसावपि कुमारः पितुरस्य सदावनपरायणस्य सकलरञ्जनकारिणो राजत्वं न चित्रं, तस्य सुगृहीतनामधेयस्य चन्द्रशेखरस्य देवा इव नरदेवाः प्रभाववशीकृतास्तदाज्ञां मौलिमालां कुर्वन्ति, तेनास्य राजाधिराजसम्भवता सम्भाव्यते—इत्यादिसव्यङ्गमालापति कुसुमकेतौ अन्तःपुराधिकारिभिः कृतत्वराः कुमार्य्यौ गृहाभिमुख्यौ बभूवुः । माधवी पिपासितेव लब्धामृतपानान्निराकृता चिरजागरतः प्राप्तनिद्रसुखेव सपदि समुत्थापिता कमपि विषादमावहन्ती गमनाय प्रयत्नमपि प्रकाशयन्ती शङ्कुलग्नमिव पदं नाग्रे कर्तुं शशाक । तस्याश्चक्षुश्चञ्चरीकोपि कुमारमुखसरोजमधुपानमत्त इव भ्रामं भ्रामं तत्रैव निपपात । मनोमीनोपि तत्कटाक्षवडिशसमाकृष्टोऽभूत् । ततः कथं कथमपि सखीभिरवगृह्येवाकृष्य नीतायां माधव्यां कुमारोपि हृतचक्षुर्मानसो नान्यदालोकयितुं नान्यच्चिन्तयितुं वा अभवत् ।

पाययित्वा प्रेमविषं तौ गूढं भावि मृत्यवे ।
चक्रतुः खलवन्मैत्रीं परावृत्तमनःस्रजम् ॥ १८

ततस्तयोस्तापसवेशेन राजपुत्र्या सह परिणयो न लोकोत्तर इति एतत् कथनमपि जनहासजनकं तस्मात् कस्मिन्नपि नाख्यातुमुचितम् । वेदनान्तरात्मानं दहति स दहत्वेव, दग्धे

स्वाधारे स्वयमेवोपशमं गमिष्यति—इत्यादिभावनातुरयोर्भाव-गोपनपरयोरचिरादभिलाषबीजोद्भवश्चिन्ताङ्कुरः सदा स्मरण-गुणकथनद्विदलप्रकटितोविकटोद्वेगशाखावान् प्रलापसुकुलो-पाण्डुच्छविकुसुमशाली भविष्यद्विपाकफलपूर्वरङ्गदर्शनीयः प्रवृद्धो-ऽभूद्विरहमहाधिमहीरुहः। तदवधि निखिलचेष्टासु जडाविव जातौ दहन्त्वपराङ्गानि मा पुनः प्रियाधिष्ठितं हृदयमिति अविरलगल-दस्रुधारया तदेव सिषिचतुः।

मधुव्रतस्तु पुनर्दर्शनं भविता वेति तदुद्यानवासमरोचयत्।

माधवीसख्योपि माधवीमन्यादृशीमालोक्य रहसि पप्रच्छुः—सखि! सोमनाथयात्रादिनावधि भवतीमन्यादृशीमालोकयामः,

तत् कुतोपि योगं मनसाधिगतासि यन्नालपसि ध्यानावल-म्बिनी तिष्ठसि? कोपि महत्तरभावो वा ते हृदयमारूढो यद्दीर्घं निःश्वससि? पुरुषोत्तमे सञ्जातभावैवासि यत् पुनः पुलकपटलालङ्कृता दृश्यसे? तथा शरीररुजा पाण्डुत्वमासादि-तासि, विषमशरविद्धा हरिणीव विचेष्टसे, केनापि हृतहृदयेव लक्ष्यासि,तत्सर्वथा निष्कैतवमावेदय, वयस्यासु प्रतीकारं चिन्त-यामः=तत् किन्नाम रहस्संजं हि वयस्से कहिज्जइनो? स्वा हीइ किं वयस्सो जत्थ रहस्सं कहिज्जइनो।

सापि विना वयस्यां नैतादृश-प्रयोजन-घटनेति विचिन्त्य मुहुर्निःश्वस्य नतमुखमाह—

निजदुःखादप्यसहः प्रियजनहृदये मनागपि व्याधिः।
धैर्यं भजन्ति सन्तः स्वीये दुःखे क्षणं न सुहृदाम्॥ १९

अपिच—लग्नं महाधिशल्यं ममैव हृदि जीवितुं नयतु।
हन्त! श्रवणपथेन प्रविशतु भावो हृदि स्निग्धे॥ २०

—इति मौनमालम्बे । ततः पुनस्ताभिः स-शपथमनु-नीयमाना शिथिललज्जा सगद्गदमाह—सखि ! सोमेश्वरयात्रा-दिवस एव—

किं जागरणे स्वप्ने किं खलु दुःखाय किं प्रमोदाय ।
किममरतनयः किं वा मनुजयुवा मे दृशोर्लग्नः ॥२१
स च मां दिवानिशं जीवयति किं सुधाभिः ।
किं विषमविशिखैर्निहन्ति मर्माणि ॥२२
अन्धयति किमनुरागैः किं निजरुचिभिः प्रकाशयति ।
सुहृदिव सदा वीर्य्योत्साहं विवर्द्धयति स्फुटम् ॥२३
रिपुरिव हठादन्तर्वित्तं प्रविश्य हरत्यसौ ।
अहह ! सुधया सिञ्चन्त्यन्तर्निकृन्तति सायकैर्नयनपदवीम्॥२४
लग्नो यातो हृदि स्मृतिमोहनः—इत्यालपन्ती मूर्च्छितासीत्॥

सख्यः परस्परमालोक्याहुः—

भावावेशो वयस्याया अपूर्वोयं न संशयः ।
तिरोदधाति यत्नाच्चाहाञ्जनोभ्यां निरूपणम् ॥२५

तदिह क उपायो भवतु ? यद्विवाऽगणय्य देवीं देवञ्च गान्धर्व्व-विवाहार्थं दुःसाहसमवलम्बामहे ! तदपि न जानीमः—अस्या हृदयहरो राजकुलप्रसूतो द्विजो वा ! तद्वास्तु कथं वा परित्यक्त-सर्व्वविषयसङ्गः स्त्रीसङ्गमङ्गीकरिष्यतीति? दुर्भाव्यमेतदिति दीना बभूवुः। ततस्ताः समाश्वासयन्ती वासन्ती प्राह—सख्योमोहनीयं नाम सर्व्वविषयेभ्यो दर्पदुरासदकन्दर्पदैवतः कामिनीविषयः, इयन्तु कामिनीस्वपि जगद्विलक्षणकामस्य परमसहायलक्षणा वामेक्षणा सखी वो दृश्यताम्—

कृष्णेनायतकुन्तलेन वपुषा गोरोचनारोचिषा

नीलेनोत्पलपत्रसुन्दरदृशा स्मेरेण शुभ्रत्विषा।
रक्तेनाधरपाणिपादरुचिना लावण्यविन्यासतः
सर्व्वोत्कर्षधिया स्मरेण कृतिना सञ्चित्रितेयम्भुवि ॥२६

दृशा दग्धं कामं जगति जनयन्ती तनुदृशा
जगल्लैलक्षण्यं सदृशि निवहन्ती गुणगणैः।
अगाधेनां मायामिव हृदि विचित्रां सुररिपो-
र्न कोपि स्यात् स्वैरं यदि भवति साक्षात् स्मरहरः ॥२७

तथाहि—त्यक्तकुटुम्बसङ्गेन सौभरिणा सलिलवासिनारममाणमीनमिथुनावलोकनजनितकामकौतुकेन मान्धातुः कन्यकाः संप्रार्थ्य किन्न गृहीताः? आजन्मब्रह्मचर्य्योपि पुण्डरीको महाश्वेतानुरागेण जन्मद्वयमङ्गीकृत्यापि तामग्रहीत्? किं वान्यत् त्यक्ताखिलविषयसङ्गेन निर्जितानङ्गेनापि भगवता भर्गेण योगीश्वरेण हिमगिरिकुमारीं परिगृह्य किन्नार्द्धशरीरतान्नीता? तदत्र यतामह एव मयापि तस्मिन्दिने तन्महत्म्यात् संश्लिष्टं व्याहरतोऽवधारितः। सत्यं राजपुत्र एव किमपि कारणात्प्रच्छन्नश्चरति।

अत्रान्तरे सोमेश्वरपूजकद्विजपत्नी ईशानपत्नानिर्म्माल्यमानिनाय। वासन्त्यपि सप्रणामं तदादाय माधव्याः शिरसि सन्निधाय तदावरणपत्रगतां कामपि वर्णावलीमवलोकयामास, वाचयामास च—

स्तनस्तवकनामिता पुलककोरकैराङ्किता
यतः प्रभृति माधवीमधुरमूर्त्तिरालोकिता।
ततः प्रभृति तृष्णया परमधैर्य्यशोभायुतो
मधुव्रतयुवा चिरं भजति नैव काङ्क्षान्दशाम् ॥२८

ततो द्विजपत्नीमपृच्छत्—कस्येदं लिखितम्?

सा सगङ्कमाह—भद्रे! भगवद्देवालयनिकटे कतोटजा यात्रिकास्त्रयः कुमाराः सन्ति, तेषामन्यतमेन लिखितं भविष्यतीति॥

वासन्ती सस्मितं माधवीमदर्शयत्। तां पत्रिकां सा विलोक्य सावहेलमाह—सखि! किमेतेन वसन्तवर्णनाकौतुकपरस्य कस्यापि पदाबन्धोर्भविष्यति।

सापि सस्मितमवादीत्—सखि! कस्येति किं तस्यैवेति परिहस्य अन्याभिश्च सह मन्त्रणा सोमेश्वरयात्राकपटेन देवीं प्रसाद्य तद्देवोद्यानं माधवीमानिन्युः। तत्रापि विहितविघ्नधार्चनास्तरुण्यस्तरुतलमवलम्ब्य चिरं निषेदुः। ततो दैवात्तत्र मधुव्रतमपरमुद्यानतरुमिव, निश्चलं विगलदश्रुशिशिरोदकबिन्दुभिरिव सिक्तावनीतलं पाण्डुरच्छविकुसुमसुन्दरम् अभिभूतमिव कुसुमकेतुना मन्त्रबाणैभिरीषत्प्राप्तबोधं विरहशरणिसञ्चारादिव दीर्घमुष्णं निःश्वसन्तमालोक्य सर्वाः प्रणष्टप्राप्त इव हर्षमवापुः।

वासन्ती माधवीं सस्मितमूचे—स एवायं तापसतरुणः सहृदये परिचितस्ते न वा?

माधव्युवाच—यथा भवतीनां तथा ममापि।

वासन्त्युवाच—सखि! ईदृशेषु बहुदेशभ्रमणपरेषु नूनमुपायाबद्धवस्तिष्ठन्ति, सिद्धयश्च; त्वमपि तावदत्—तनुव्याधिविक्लवासि, तत्किमिह न निवेदयामि ते शरीरस्येदृशम्?

माधवी—लज्जानतमुखी न किञ्चिदाह।

वासन्त्यपि स्वयमेव शनैर्गत्वा मधुव्रतं सविनयमाह—यतः। ये विदन्ति सुहृदन्तरं धिया प्रेम वा दधति हृद्यकैतवम्।

तस्य ते हि न गिरः प्रतीचक्षां आचरन्ति हितमात्मनेव हि ॥]

इयमस्मत्सखी माधवी कुमारी नृदेवस्य नाम्ना वृन्दावनदेवस्य, पुरा सोमनाथयात्रादिनावधि तत्र भवतांशुमता जनितप्रकाम-दुरूहव्याधिना कान्त्या पीतरक्तेयं पाण्डुरशरीरा; इत्थंयोगिन्यपि सर्वविषयविरक्तास्तु तनुरनुदिनं तनुतामेव गच्छति। भवान् प्रपन्नार्त्तिहारी पुरुषोत्तमः, प्रमदोत्तमेयं राजपुत्री; तद्यदि ज्ञातं वर्त्तते तत्कर्तुमर्हसि समयोचितमस्याः प्रकारमिति।

इयं वरस्त्री प्रवरोसि पुंसां विज्ञानभाजां विदितोसि चास्याः।
कुरुस्व शान्तिं खलु पण्डिता स्वं परोपकारैः परिहर्षयन्ति ॥

कुसुमकेतुरब्रवीत्—सत्यमेव यदाह भवतीति, किन्त्वतत्त्व-विदो नोपचरितुमर्हन्ति तत्कथ्यतां कोस्याः व्याधिः? कानि वा चेष्टितानि?

वासन्ती बभाषे—क्षपयति कृशदेहं नैव लावण्यमल्पं
विह्वलयति वाचो न प्रियव्याहृतानि।
जनयति तनुतापं विभ्रदत्यन्तजाड्यं
तरुणतरलदृष्टेः कोऽपि गूढ़ो हि रोगः॥ २८

कुसुमकेतुर्जनान्तिकमाह—वयस्य! श्रुतमस्यारुजस्तत्त्वं तदलं विलम्बेनेत्युक्त्वा वासन्तीं प्रत्याह—भद्रे! प्रापय सखीं ते करिष्यत्येष सुसुस्थामिति।

मधुव्रतोप्यवदत्—ज्ञाता ते सखी यादृशी ममापि हृदयसम्भव-वेदना-सम्पादिनी, तदेनां समाश्वासय तपोव्ययेनापि स्वास्थ्य-मस्याश्चिन्तयामि।

वासन्ती माधवीमुपेत्याह—सखि! त्वत्कृते महापुरुषोसौ प्रार्थितः अङ्गीचकार त्वां प्रकृतिस्थां करिष्यामीति।

माधवी सा बहित्यमवदत्—सखि! चमस्व,न कोपि मे व्याधिः।

वासन्ती सस्मितं प्राह—सत्यमौषधभूतोयं तपस्वियुवा, यद्दृष्ट्रैव त्वामपगतरोगां चकार; तथापि कश्चिद्‌वशिष्टः स्यास्यति, तत् पाणिं प्रयच्छ मणिबन्धाकर्षणमन्तरेण चिकित्सकास्ताद्दक् कथं प्रति करिष्यन्ति।

माधवी साभ्यसूयमुचे? सखि! सत्यमुन्मत्तासि? किममुचितालापैः प्रपञ्चयसि? रोचते चेद्‌ग्राहय स्व-पाणिम्।

साब्रवीत्—सत्यं भवतु ते लपितं, ग्राहयामि पाणिमुत्तिष्ठ, नोचेद् गृहायोत्तिष्ठ।

माधवी तामब्रवीत्—

अयुक्तभावासि किमालि! तावद्‌युक्तरूपी मयि विप्रलम्भः?
इतो गमिष्याम्यहमीदृशस्य चिरोपहासस्य किमद्य भोग्या।
इत्येव मुक्ता कुपितेव बाला चलचलायां गतभङ्गिमुग्धा
तामुत्थितां वीक्ष्य समुत्थितैः स्वैःप्राणैरिवासीन्नृपनन्दनोपि ॥३०

अचिन्तयच्च—

हन्त! प्रयाति कथमम्बुजलोचनेयं
चेतोधनं समुपगृह्य दृगञ्चलेन।
कं वा व्रजामि शरणं स हि पुष्पधन्वा
साम्राजमानपि तदीक्षणशस्त्रएकः ॥३१

वासन्ती—माधवीं धृत्वा समुपवेशयत्।

मधुव्रतोपि—तयैव सह समुत्थितान् प्राणान् यथास्थानं निवेश्य वासन्तीमुचे—भद्रे! सखी ते क्षीणा नैना मायासयितुमर्हसि तद्यथेष्टं विश्रामसुखमनुभूय स्वयमेव गृहमलङ्करिष्यति।

सा सस्मितमाह—नेयं युष्मदभिप्रायविमुखी भविष्यति। ततस्तयोरन्योन्यं प्रति भावविश्रममालक्ष्य सख्योऽचिन्तयन्। अनयोर्मनोमृगस्तु सुभृशं भाववागुरावद्धः प्रक्षतोपि निर्भरं कामकिरातेन, तदत्र को वा जीवनोपायः? किमत्र युक्तम्? गुरुजनानुमत्या निर्वाहस्तु दूरतरः, गान्धर्व्वेण विवाहेन कुल-कुमारीणां शकुन्तलाप्रभृतीनां परिणयोपि श्रुत स्तथैव विधा-स्यामः।—इति विचिन्त्य,वासन्ती मधुव्रतमब्रवीत्—प्रतीकाराय भवितव्यं यदधुना साम्प्रतं भवति सर्वासां नः प्रार्थनैतादृशी।

मधुव्रतस्तामाह—एतासामविनयोपि प्रणयएव सहृदयानां यदप्युक्तं साम्प्रतमाचरणीयमिति तदप्यधिगतम्, वय मधुना तपस्विवृत्तयः, वयस्यापि ते तपस्विनी तपोईभागिनी भूयः स्वास्थ्यमुपैतु—

ता ऊचुः—भगवन्! वयमस्याः कृते गत्वा सोमनाथं प्रार्थ-यामस्तदस्माभिर्यावदागम्यते तावदियं नः सखी भवता विदित-धर्म्मकामेन प्रतिपालनीयेति गन्तुमुद्यता बभूवुः।

एवं परस्परमालापसितशर्करोदकेषु स्वाद्यमानेषु अवरो-धाधिकारिणीत्यभ्ये चारविरसा वाचो विमिश्रयामासुः—भर्तृ-दारिके! शिविकामारुहस्व इति। देशाय प्रस्थितो देवः, श्रूय-तामयं भेरीरवश्च। सर्व्वा जडतया वीताशवद्व तस्थुः।

वासन्ती मनस्यविचिन्तयत्—वैदेशिकयोरनयो रेवं भाव-मापादयता पश्चाद्विस्मिवसम्यादनकुतुकिना पामरेण दैवेनोपा-लभ्याः स्मः। सत्यमियं न जीविष्यति, कोमललतिकेव विच्छेद-दावदहनज्वालाभिस्तथाभूतायां तस्यां वयन्तु तत् पल्लवादय इव विशीर्णा भविष्यामः। अयमपि परवशो युवा यदि जीवति

दुस्तरदयिताविरहसन्तापेन, तथापि न जाने भ्रममानः काम-चाण्डालपराधीनतामनुभवन् कां कां दशामनु भविष्यति ?— भगवन् सोमेश्वर ! भगवति पर्व्वतेन्द्रनन्दिनि ! जनकजमनीवत् परमनयोः श्रेयश्चिन्तयेति ध्यानपराभूत्।

माधवीमधुव्रतौ सुदुष्पारदुःखपारावारपतनादिव निमज्जन्तौ विरहज्वालाकवलितेनान्तरणेव दन्दह्यमानौ प्रेमपाशपतितौ कातरदृशा परस्परावलोकनस्थिरौ हरिणमिथुनाविव किमपि सुखं दुःखं वा समनुभवन्तौ तस्थतुः।

अनन्तरतः पुराधिकारिणो रत्नप्रतिमामिव निश्चलां रत्नसुवर्णशिविका मलङ्कुर्वन्तौ माधवीमारोपयामासुः। सख्योपि स्वं स्वं याममवरुह्य माधवीमनु स्वदेशाभिमुख्यो बभूवुः।

व्याधपञ्जरगतेव पक्षिणी पेटिकान्तरिव रुद्धभोगिनी।
कातराथ शिविकान्तरा व्रजन्निश्वसन्त्यवनिनाथनन्दिनी॥३२
यावदेति नयनादतीततां वाहिनीपदसमुत्थधूलिभिः।
तावदेव विरहानिलाहतः सम्पात तरुवन्मधुव्रतः॥३३

चिरात्प्रत्यागतचेतनो विललाप—आः हतविधे! प्रियतमामप हरसि न मम प्राणानतिदारुणोसीति उत्थाय कतिपयपदं यातिक्षशकटाङ्कितशरणिमनुशरणात्कमपि तरुपत्रोपरि लेखमालोक्य वाचयामास, यथा—

"त्वामाश्रित्य महीरुहोत्तम! मया नीतोध्वतापःश्रमम्।
प्रत्याशापि धृता त्वदीयमुकुलैः पुष्पप्रसादैः क्रमात्॥३४
धिग् दैवं फलकालहेतुविधिना व्याधेन दूरीकृता
किन्त्वन्यान् परिपूरयन्नभिमतैः पान्थान्न मां विस्मरेः॥३५

तत्पत्रं हृदये निधाय विगलद्बाष्पाम्बुपूर्णेक्षणः
साक्षात् प्राणमिव प्रियाकरतलं सम्मीलिताक्षश्चिरात् ॥ ३६

उन्मील्याथ हरी कृशोदरि गता त्वं कुत्र वैनाघ्नना
कं पृच्छामि वत ! क्व यामि तरले ! तन्नोपदिष्टं कथम् ॥३७

हा हन्त! साम्बिशरणेशरणागतोऽहमाख्याहि साक्षगुणतातवरध्ययैव ।
माख्यासि किं बहुजनाश्रयजातगर्वात्वामश्रुभिः सपदि दुर्गतमानयामि॥
प्रेमाम्बुनाचतुरयामयिसत्फलायसिक्तोऽभनोरथतरुः परिवर्द्धितश्च ।
को वेद! दैवविहितो वत! वज्रपातस्तन्नन्दनायभविताफलकालएव ॥
मन्दस्मितोत्थदशनांशुसुधांशुवक्त्रांश्रोणीभरालसगतिं मृगशावनेत्राम् ।
तन्वंशुकस्फुरिततुङ्गकुचातिभारसन्नजनमानतनुमध्यतनुं स्मरामि॥

स्मितं मृदु सुधासितं नयनकोणदोलायितम्
भ्रुवोस्तनुतरङ्गितं स्तनमनञ्चलच्छादितम् ।
गतं क्लमभरान्वितं हृदयमध्यमा कम्पितम्
स्मरामि हरिणीदृशः स्मरपिपासितं चेष्टितम् ॥ ४१

साकूतस्मितमुत्किरत्यकुटिला स्निग्धालसं विच्चितम्
प्रच्छालोकविलोकनात् किमपि वाग्व्याजाद्यदाश्वासनम् ।
एतान्येव जयन्ति मर्म्मभिदुरान्यस्त्राणि मच्चेतसि
तन्वङ्गालमृगीदृशः किमपरैः कामस्य पञ्चेषुभिः ॥ ४२

मद्वक्त्रं प्रति सस्पृहा सचकिता प्रस्थानभेरीरवे
प्रस्थातुं त्वरयन्तमेवमरुणा कुत्रावती सम्प्रति ।
धातारं प्रति विस्मयस्मयवती सास्रामदस्रं प्रति
क्रीडाम्बत्यपि जित्वरी मृगदृशोदृष्टिर्न शान्ता क्वचित् ॥४३

आसीत् प्रेमभरस्थिरा क्षणमथो वाष्पाम्बुपूर्णा क्षणम्
दिक्षु व्याकुलिता क्षणं क्षणमहो ! किञ्चिन्निगूढा मयि ।

प्रस्थातुं परितोमुहुस्त्वरयति प्रेष्याजने व्याकुला
दृष्टिर्वाष्पचमूकृतस्खलदृशः शून्यावलम्बाभवत्॥ ४४
अपि च। चिन्तामन्थरलोचनान्तनिपतद्बाष्पाम्बुमुक्ताफलैः
क्षोणीमर्च्चयतीव तत्र विवरं संप्रार्थयन्ती मुहुः।
किञ्चाप्राप्य तदा ममस्विधुमुखी गूढे मदीये हृदि
व्यालीना हरिणीव शौनिकशरत्रस्ता गुहासद्मनि॥ ४५
मुग्धे स्मारशरेण भाविविरहज्वालावलीतापिते
मत् प्रेमाम्बुचयेन मार्जिततमे तन्मन्मयुङ्क्तेपि च।
गाढं तापयितुं स्मरेण कृतिना मां पापिनं तापिता
सा हेमप्रतिमेव निर्जनमनोगेहे मम स्थापिता॥ ४६
मज्जन्तीव विषादवारिणि विशन्तीव क्षितिं लज्जया
गच्छन्तीव लयं निजात्मनि मनाग्वक्रीभवन् कान्धरम्।
तिर्य्यक् मां यदपश्यदम्बुजमुखी दृष्ट्याश्रुसंरुद्धया
तस्मै मर्म्मणि कम्पमेतदपरः को वा कथं ज्ञास्यति॥ ४७
दृशेयं न क्षीणा भवति न मनाक् स्नेहविरतिः
तमो घोरं विस्तारयति न च निर्वाति पवनैः।
तथा यत् प्रस्थाने सपदि रचिता लोचनजलै-
रपूर्वेयं कापि ज्वलति मनो दीपकलिका॥ ४८
कटाक्षेण चलापाङ्ग्या बाणैः सर्व्वैर्मनोभुवः।
हतोहं किं विधे! व्याध! विच्छेदेन निकृन्तसि॥ ४९
मनो मदीयं मदनस्य बाणाः सुवर्णकारा इव हेम हन्त!।
दहन्ति कृन्तन्ति विकारयन्ति हरन्ति रागैरपि रञ्जयन्ति॥५०
सत्यं वरोरुजनितोविरहोद्भवस्ते सन्ताप एष वडवानलएव घोरः।
यत्कृष्णशरदपूर्णसुधासमुद्रमध्यस्थितोपि न हि विदन्तिमन्दभावम्॥

स खिन्नो गाढतरं मनोभूनिशातबाणाग्रयुजा गरेण।
विचिन्तयन्नेवमतीव दीनो निशामनैषीदतिजागरेण ॥५१
नीत्येव हीनं विषयं नृपस्य गृहं विहीनं धनसम्पदेव।
विनावनीनाथसुतामसुष्य शरीरमुद्वेगकरं तदासीत् ॥५२
ततः समुत्तीर्थ सुरस्रवन्तीं बभ्राम विन्ध्यादिषु सानुमत्सु।
वने वने तां वनजायताक्षीं मनुस्मरन् व्याकुलचित्तवृत्तिः ॥ ५३
—एवमस्य चरतोवमाइनान्या जगाम स निदाघभूपतिः।
यत्र तीव्रकरपीडितोजनो नयान्नयति घोरवासरान् ॥ ५४
दस्युभिर्हृतहिरण्यपान्थवस्तत्र तादृशदशामुपागतः।
शीतलं कमपि कन्दरोदरं प्रापसो ऽनुजसुहृत्सहायवान् ॥५५
एकदाऽऽदिवसे मधुव्रतोभानुदीगितमवेक्ष्य भूतलम्।
तद्गुहासदनएव निर्जने मन्मथेन विललाप पीडितः ॥ ५६
पश्य—तीव्ररविरश्मिपीडनादाश्रयन्ति पशवोपि कन्दरान्।
ईदृशेपि समये समन्ततो भ्राम्यसि स्मर! तावदसि दुर्मरः ॥ ५७
वियोगदहनेन दुःसहं मन्मथ! त्यजसि मानसं न मे।
तत्र जीवसि कथं नु दाहतो दग्ध! जीवसि पुनः पुनश्च वा ॥५८
साधु साधु विदग्धे पुरान्तकश्चन्द्रवन्तमकरोत् सभस्मसात्।
तस्य चायमवधानविप्लवोयन्मनोभवतयापि जीवसि ॥ ५९
एवमादिलपतोनिशामुखे चन्द्रमाः किरणचन्दनद्रवैः।
संसिषेव जगतीं जयार्थिनो मन्मथक्षितिपतेरिवाग्रगः ॥६०
तद्विषादविषसेवनादिव प्राप्य गोः क्षणमसुष्य मूर्छनाम्।
स्पर्शतोऽथ रुचिरामृतत्विषः प्रोत्थिता पुनरपि प्रलापिनी ॥ ६१
पद्मिनी स्फुटति सर्वतो दिवायामिनीषु च तथा ककुद्मती।
खे परिस्फुटति तारका गणाः किन्न मे स्फुटति जीवितं हठम् ॥६२

हन्मयो तु लतिका दिशानिशं हन्त ! मे स्फुटति किं विधेः क्रमः।
मल्लिका स्फुटति मालती तथा भूषु हन्त सलिले ककुद्मती ॥ ६३
कुहूषु भास्वन्मिलनादिवोष्णो न च स्वभावं हिमरश्मिरेति
दैवे विपर्य्यासमिते समस्तं व्रजेद्विपर्य्यासमिति प्रतीमः।
सुधांशुनामा विषरश्मिधारी वियद्विहारी वद ? किं करोमि
करान्तिके स्याद्यदि मे कदाचिद्भ्रान्ततोनिर्वृतिमभ्युपैति ॥ ६४
इत्यादि चिन्ताम्बुपयोभरेण किं पयोधरोसौ पुरतो विकाशितः।
वियोगदीपस्य शिखाशनाशतः समुद्भवत्कज्वलकालिकाश्रितः॥६५
दिशु खान्यभिभवन् घनकालश्चैव कालिदशनो घनकालः।
वीच्यते स चपलाक्षिविकारो लक्ष्यते विरहिणामपकारः ॥ ६६
कालतां चितिरुपैति कन्दलैः कालयत्यपि तरुं न कन्दलैः।
भाति कालमलिनश्च वारिणि क्रूरकालजलदेधिकारिणि ॥ ६७
मग्नवत्सकलमध्यवारिणि प्राप्तसङ्क्षयइवानिवारिणि।
एक एव सुहृदात्मलोलया राजते हरिरिवेह लोलया ॥ ६८
यूथिकावनमभूदविमुक्तं षट्पदेन कुसुमैर्जितमुक्तम्।
वारिचापतिवारिदमुक्तं श्रूयते विरहतापजमुक्तम् ॥ ६९
दिङ्मुखे घनरुचा तमोवृते भास्करेऽस्तकरे तिरस्कारे।
सर्वतः स्मरपुरःप्रदीपकः शोभते स्म कुसुमेन नीप कः ॥ ७०
दृश्यते न निशि चन्द्रमण्डलं तच्च खश्च मणिचित्रकुण्डलम्।
कामएव क्षतचापकुण्डलः प्रेक्ष्यते चलदखण्डमण्डलः ॥ ७१
दिङ्मुखे नवघनैः समावृते सर्वतः परिपतत्पयोधरः।
शैलएष खलु वीक्ष्यते पुरस्तुङ्गता तुलिततत्पयोधरः ॥७२
दृश्यतेऽद्य वनजेचणाग्रतः कामिनी सदयिता कलापिनी।
यच नृत्यति भुजङ्गभोगिनी क्वापि कान्तभवने शिखण्डिनी ॥७३

कामकोणतरुणी रतियुक्ता: कीड़तोह भवता विनियुक्ताः।
दैवतोदयितयाद्यविमुक्तं मां निहन्तु मिह नो तव युक्तम् ॥७४
मेघ! पूरयसि चातकाननं जीवयस्यखिलदग्धकाननम्।
प्रीणयस्यमृतसम्पदा द्रुमं किं वियोगिनि चरित्रमीदृशम् ॥७५
मौक्तिकाभ-बक-राजिराजितं मन्दसीकरसमीरवीजितम्।
नृत्यतैव सरसानुलापिना नादितं तत इतः कलापिना ॥ ७६
छादितं घनपटेन विस्तृतं सत्कुथामृदुतृणालिसंस्तृतम्।
भाति विश्वभवनं प्रियामृते शून्यमेवविलसन्ननामृते ॥ ७७
उल्लसन्ति सरितः पयःश्रिया निःश्वसन्ति पथसेविनां प्रियाः।
उच्छ्वसन्ति तृणजातयोवने विश्वसन्ति पथिका न जीवने ॥ ७८
केतकी कुसुमधूलिधूसरःकामशस्त्रिविधकल्पजल्पकः।
तामसी रुचिरसौ मधुव्रतो नग्नवद् भ्रमति मोहयन् जगत् ॥७९
उद्वेजयन्त्यस्तरुणांस्तटद्रुमान् द्रुग्वी चिघातैर्मलिनावताद्य।
उद्वेगवत्यः सरितो विलोला नीचाश्रयस्त्वाभिसरन्ति पूर्णा ॥ ८०
कादम्बिनीकवलितेषु दिगन्तरेषु कादम्बरीसुरभिमत्सु कदम्बकेषु।
कादम्बगन्धभरवत्सु समीरणेषु कादम्बकेष्वपि च मानसमाश्रितेषु॥
विस्फूर्यथुः प्रभवदुःश्रवगर्जनानिश्चक्रोर्मितजलधराद्यननामसोढुं
हन्तानयाचपलयाचपलेक्षणायाःकिन्तुभ्रमंजयसीतिविलोकयामि॥
कामं साम मुहुः शिखण्डिनइमे! हन्त! ध्वनन्ति स्फुटम्
शूपा तोयगणाः स्फुरन्ति परितो धूमो घनाडम्बरः।
अग्निस्तडिदुज्ज्वलत्परिचितं होता स्वयं मन्मथो
हव्यं जीवितमेव मे विजयते यागोऽङ्गनादैवतः॥ ८२
श्यामाः श्यामु पयस्ततिर्नभसि च श्यामा पयोदद्युतिः
श्यामा बालतृणावली दिशि दिशि श्यामा तमालावली।

श्यामाम्भोद ! तवागमेय जगती श्यामेव संलक्ष्यते
मद्भाग्यापचयमेन चन्द्रवदना श्यामा न सा दृश्यते ॥ ८४
कान्त्यानन्दयसीक्षणं हरसि चोत्तापं निजच्छायया
सिञ्चस्येव नवामृतेन जगतीमार्द्रासि संलक्षये।
तत् केन प्रियविप्रयुक्तमनसोऽमर्मच्छिदां वेदनाम्
दातुं शिक्षितवानसि स्फुटमहो ! वज्रान्तरोऽस्यम्बुदः ॥ ८४
वाष्पं मुञ्चति भूधरास्तरुवरा धुन्वन्ति शश्वच्छिरो
निर्यान्त्यद्य न कोटरात् खगगणा रोदित्यतीवाम्बरम्।
चोणौदीर्य्यति पश्य—शून्यहृयया स्नेहेन हन्तोच्चक-
रुद्वेगादपयान्ति सर्वसरितो दृष्ट्वैव मां कातरम्॥ ८५
अपि च—निश्वासन्तः प्रविशति पुरः पर्वतानां समूहो
यौरिचाग्रे विशति जलदाऽभ्यन्तरे म्लानकान्तिः।
अन्तर्दीपीविशति सरितं मां वियोगव्यथाभि-
र्दृष्ट्वा दीनं जनक ! जगतां किं विधे ! दारुणोसि ॥ ८६

शृन्वन्नवाब्दगुरुगर्जनतर्जनानि
पश्यन् पयोधररुचावृतदिङ्मुखानि।
पश्यन्न तन्मुखविधुं गिरमप्यशृन्वन्
पारं प्रयामि खलु केन वियोगदुर्गात् ॥८७

अध्वावरोधीमालिन्यं परुषास्तनितादयः।
काले यत्रोपलभ्यन्ते चिरं नस्तत्र जीवितम् ॥८८

प्रकृतिं परिदर्शयन् स्वकां क्षणमुष्णां क्षणमेव शीतलाम्।
चफलं घनशब्दमादधत् पुरतोभूच्छरदागमः शठः ॥८९

कुमारो विललाप—मुदमातनुतेद्य
निर्म्मला नलिनी कैरविनी दिवानिशम्।

हसति स्फुरतीह मालतीवत !
तां माधविकां विना वने ॥ ८०

पथिकाः प्रसरन्ति सर्वतः कलहंसा अपि मानसादिताः।
अथ कोपि तदीयवार्तया न च मामेति कुतः करोमि किम् ॥ ८१
सलिलं भुवि शोषयत्यलं शरदुष्णैर्मम माश्रु केवलम्।
सरिता सुरुवेगहारिणी न ममोद्वेगमिमं विलुम्पति ॥ ८२
मम यास्यति नैव जीवनम् विफलं गर्जसि किं शरन्मुहुः।
कति वा न स वज्रगर्जितान्यपि तीर्णानि मयायुसो बलात् ॥ ८३
न च याचकचातकावलिर्जलदानैरपि पूर्यते त्वया।
न च ते मुदिताः कलापिनो विषये गर्जसि किं कुराजवत् ॥ ८४
प्रचरन्ति चकास चामरा जयति छत्रतयामलः शशी।
न तथापि तवास्ति राजता यदि दीनान्नहि पासि माद्दशः ॥ ८५
कुरुषे यदि दानगन्धतः स्फुटसप्तच्छदसक्ततावशाः।
मयि जीवितदेन सक्ततां कुरुषे तां वत ! कुट्टिनीव किम् ॥ ८६

चञ्चच्चञ्चलखञ्जरीटनयना फुल्लारविन्दानना।
बन्धूकाधरपल्लवा परिसरच्चन्द्रांशुचीनांशुका ॥ ८७
सम्यक् सौरभशालिनी परिलसल्लीलामरालीगतिः।
तस्या एव सरूपिणी शरदीयं संदृश्यते नैव सा ॥ ८८

शीताम्बुना सुरसपर्णसुपक्कपूगै-
रन्नैर्नवैरुचिकरैरपरैश्च भक्ष्यैः।
संप्रीणयन् परमतापहरो जनानां
हेमन्तएष गृहिणां स्वजनाभआसीत् ॥ ८९
हेमन्त ! हे हलिकबन्धुरसि प्रसिद्धः
किं छद्मयेन शरदानहतं विहिंसि।

ग्राम्याङ्गनाललितमुग्धवधूवियोग-
दुःखानभिज्ञ ! भवते खलु किं ब्रवीमि ॥ १२००
चिन्ताजड़ान्तर ! ह ह ! हायति तस्य दैवात्
प्राणेश्वरीविरहघोररुजावसस्य ।
तस्याग्रतः समभवच्छिशिराभिधान:
कालोतिकालरजनीसहित: कराल: ॥ १
अन्तर्महाविरहवह्निशिखावलीढ़:
पश्चेषुतीक्ष्णगरलाक्तशरेण विद्धः ।
तस्मिन् गिरीन्द्रशिखरेऽतिजड़: स्वकाले
शीतागमं न स विवेद सवेदनोपि ॥ २

धन्यमद्य तरुणं मनोभुव: शीतशानितशरैर्जड़ीकृतम् ।
कामधर्म्मपरमाः समुत्सुका: प्रीणयन्ति सुदृश: कुचोष्मणा ॥३
त्वं जनाः सुकृतिन: कुचोष्मणा तापयन्ति न वियोगत: स्त्रिय: ।
मद्य पूर्वविपरीतकर्म्मणा दृश्यते हि विपरीतता मयि ॥ ४

उत्फुल्लकुन्दवल्लीं कामशरक्षान्तरोमधुप: ।
न विमुञ्चति साश्लेषं जड़समयस्यैव सामर्थ्यात् ॥५
भेदीयसि गुरुगेहे कान्तविदष्टाधराद्य वधूः ।
अविशङ्कं तव शङ्कि कुरुते शीतैर्व्व शीत्कारम् ॥ ६

उत्तुङ्गपीवरतरस्तनशैलदुर्ग-
मालम्ब्य हैमरजनीषु सुखं स्वपन्ति ।
श्रीमन्महामदनभूपतिशायकेभ्य-
स्त्रासं विहाय तरुणा: शिशिरागमेषु ॥ ७

सेवितै: किमु निदाघशीतयोश्चन्द्रचन्दनकृशानुभानुभि: ।
तिष्ठति स्म यदि नाङ्कसङ्गिनी कामिनी कमलकोरकस्तनी ॥ ८

इत्थं तदा विन्ध्यमहीधराग्रे वसन् वसन्तप्रतिमः कुमारः।
प्रसूनचित्रामटवीं विलोक्य प्रसूनबाणाभिहतो बभाषे ॥ ९

प्रसून! तीक्ष्णाङ्गुलिना त्वयाद्य मन्दारसन्दारितएव वक्षः।
वियोगिनां तद्रुधिरारुणानि पुष्पाणि दुष्प्रेक्ष्यतराणि भान्ति ॥१०

मन्ये भवत्कोरकसंपुटान्तर्मनोभुवः सानलभस्मगुम्फम्।
यस्त्वं स्फुरद्रेणुकणैः सकामं तनोषि दाहं मयि केशराद्य ॥११

पुष्पोद्गमे यत् खलु ते वियोगि-वामभ्रुवां लुटति गात्ररत्नम्।
किन्तेन रक्तीकृतपुष्पदन्तः पलाशभीमोसि पलाशनाभः ॥ १२

यदेन मञ्जीरकलेन पूर्वं प्रफुल्लतां प्राप्य विभासि यस्याः।
तस्या वियोगेपि धृतोत्सवोसि कृतघ्नवत् स पुष्पभरैरशोक: ॥ १३

मा गर्वमुद्वह! वसन्ततरो प्रसून!
सम्पद्भिरङ्गिरिव शैलसरित् स्वकाले।
अस्मिन् सदैव परिवर्तिनि कालचक्रे
वक्रे विधातरि गमिष्यति रिक्तभावम् ॥१४

हा हन्त! दैवहतकं कुसुमस्मयेन
किं मामरे! हसत कान्तवसन्तवृक्षाः?।
युष्मान् पुरः परिहसिष्यति पुष्पलक्ष्मी
क्षीणान्निदाघपरिपुष्पितवृक्षराजिः ॥ १५

नवसरसिजपात्रे गाढमापीय मन्द्र-
मधुमुदितमनस्कोमञ्जुगुञ्जन्निकुञ्जे।
अनुसरति वधूं स्वां पानमत्तां पुरस्ता-
न्मधुकरतरुणोयं दर्शयन्दर्शनीयः ॥ १६

अधिमधुदिनमङ्के शृङ्गकण्डूविदग्ध-
स्तरुणतरकुरङ्गीभङ्गुराङ्गाः कुरङ्गाः।

मलमवलितदृग्भ्यामालिखन्नङ्गमास्या-
दपहरति तयार्द्रस्वादितं पल्लवाग्रम् ॥ १७
अति विनिहितशङ्के दत्तसङ्केतमग्रे
मुहुरहह ! कुहूभिः कान्तमेवाह्वयन्ति ।
निवसति हि विलीना कोकिला भावलीना
निविडतरनिकुञ्जे दत्तदृग्मोदपुञ्जे ॥ १८
नव कुसुमितवल्ल्यालिङ्गितः पादपोयं
सरसि कमलिनीयं चुम्बते षट्पदेन ।
मरुदुपवनकान्तश्चालयत्येष वल्ली-
महमिव परमेकः कुत्र वा कः समास्ते ॥ १९
हे मल्लि ! मालति ! वराङ्गि ! लवङ्गि ! यूथि !
यूयं न किं मधुभरा नमिताः सुहृश्याः।
श्रीमाधवीमधुरतामिह कामपि प्रा-
गास्वाद्य मुह्यति वियोगिमधुव्रतोऽयम् ॥ २०
तिर्य्यग् भ्रमद्भ्रमरविभ्रमदृष्टिपाता-
मुत्फुल्लपीवरकुचस्तवकावनम्राम् ।
त्वां माधवीं प्रियतमामिव माधवीं तां
पश्यन्नयामि दिनमद्य मनोरथेन ॥ २१
भ्रमर ! भ्रमसि समन्तान्मा स्पृश हे ! माधवीं मोहात् ।
एषा हि गृहीता मधुव्रतैर्मन्दचूडतनयेन ॥२२
कुसुमभयललिताङ्गी लतिकाः प्रौढा भ्रमर ! भज कामम्
आलोलयति किमेतामहह ! भवान् माधवीं कलिकाम् ॥२३
सत्यमतिचपलोयं ममाग्रां परिलङ्घ्य चरतीति हन्तुमुत्थितः।
ततः कुसुमकेतुना सम्बोध्य समुपवेशितो विललाप पुनः—

अयि! मलयजपाथः श्लिष्यत्वपुस्तत्
सुहृदिव परि पाण्डु त्वाममाश्लिष्य तस्याः।
विरहविकलवाचो वाचिकानुग्रहन् किं
लघुलघुपवमानोऽभ्येति दूतः प्रियायाः॥ २४
हृदि पथिकवधूनां दुर्बलानां विकीर्य्य
ज्वरयति परिमृज्यन्नङ्गकानि प्रसह्य।
स्मृतिमपि परिलुम्पन् कम्पयन्नेव मन्दः
परिसरति कृतान्तस्यैव दूतो न तस्याः॥ २५
वाराङ्गनासङ्गतगीतिकाभिः
पौरप्रसारितमनोहरचर्च्चरीभिः।
काश्मीरवारिपरिपूरितसुष्टियन्त्र-
हस्तैः सुगन्धिपटवासविचित्रवस्त्रैः॥ २६
क्रीड़ापरैः प्रियजनैः सहितं पुरा त्वं
सम्मानितोसि मधुमांसमहोत्सवेन।
अद्य प्रियाविरहघोरविपन्नतस्य
जीवितान्तकरणाय समुद्यतोसि॥ २७
ज्ञातोसि रे! विषमवाणवरस्य तस्य
कामस्य वामहृदयस्य सखा त्वमेकः।
मन्देन हन्त! मरुतादा विकारितोसि
मत्तोसि च प्रचुरपुष्परसासवेन॥ २८
एवं विलापवतएव निशाप्रदोष-
राकासुधाकरमुखीवरतारहारा।
ज्योत्स्नासमुज्ज्वलपटेन समावृताङ्गी
संस्मारयन्त्यवनिनाथसुतामिवासीत्॥२९

अवादीच्च—

एषा निशा जयति चन्द्रमयूखरम्या
शीतश्च चन्दनवनीभवगन्धवाहः।
हा हन्त! हन्ति यदि मामवशं न हन्यात्
किं सर्व्वभूतजयदर्पितदर्पकोऽद्य॥ ३०

ततो धातारं प्रति सकरुणमुवाच—

त्वं कृपालुरिति नाथ! गीयसे, नेति धातरधुना प्रतीयते।
येन तेऽद्य करुणाभुवः प्रभोर्नैव हन्त! करुणा ममोपरि॥ ३१

अथवा—

स्वीयदुःखमुपमीय साधवः पालयन्ति खलु दुःखितान् जनान्।
क्लेशकर्म्मफलभोगवर्ज्जितस्त्वं पुमानसि कृपा कुतस्तव॥ ३२
सर्व्वथा भजति शुद्धमानसः प्रार्थकोपरि कृपां महाजनः।
प्रार्थयन्तमनुरागिणीं प्रियां धर्म्मतो न हि निहन्तु मर्हसि॥ ३३

अथवा—

प्रेयसीविरहदुःखमीदृशं यो ददाति मयि दुःखिते चिरम्।
निर्घृणः किमथ कातरोक्तिभिः पामरोऽद्य करुणां करिष्यति॥ ३४

—इत्यवशो भूत्वा कथञ्चित् निद्रामगमत्। तत्र तु माधवी वैदेशिकोऽसौ कुमारः कं वा देशमलङ्करोति? क्व वा भ्रमति? अहमिव किम्मां स्मरति? पुरुषस्य परुषहृदयत्वाद्वा विस्मृतवांस्तत् किं करोमि? कुत्र वा कं प्रेषयामि? स्थितिविज्ञानमन्तरेण को वा कुत्र यास्यतीति विचिन्त्य सखीभिः सम्मन्त्र्य तद्देशानुसरणसरणिज्ञापकानि विरहविज्ञापकानि च पद्यबन्धेन बहूनि विलपितानि पाठयित्वा बहुतरशुका विसृष्टाः—कदाचिदमीषां शुकानां विहायसा दिशि दिशि सञ्चरताम्तेन प्रियतमेन प्रियतमोक्तं देशं प्राप्ो-

त्थि कतमस्मान्मुखान्मद्ददयं हृदयवेदनाञ्च एतन्नगरान्नुशरणपन्थान-मुपलभ्य समायाति, तर्हि जीवितधारणमपि सफलं भविष्यति; अनुभवामि च मर्त्यलोकवसतिसमास्वादं; यदानया सत्यवेद-नया तदवधि जीवितस्यावकाशः प्रदीयते नैतादृशे न मनोरथेन वञ्चिता तादृशेन प्रियतमेन विनाकृता क्षणमपि जीवितुमुत्सहे, श्रूयते च हिरण्मयवर्षपति कुमाराय पिता मां दातुमिच्छति। यदि मनसा वृतो हृदयकमलमधुव्रतो मधुव्रतो नायाति परि-णयदिवसावधि, तदैव सम्पादयिष्यामि स्वहत्यां जनगर्हितामपि निरयदामपि; यतोनातः परञ्जनगर्हा नातः परं निरयदुःखमिति।

ततो दैवात्तेषामन्यतमः शुकः कोपि मधुव्रतस्य समीपशाखि-शिखसमारूढ़ोऽभूत्। मधुव्रतोऽपि विरहवेदनाभिरलब्धनिद्रः शुकसम्पातमवगत्य तत्रावधानवानभूत्, शुकोपि शिक्षितानि पद्यानि स्वभावमुखरतया पुनः पुनः पपाठ; मधुव्रतस्तत्समा-कर्ण्य लब्धलक्ष्यः समचिन्तयत्सत्यमसौ प्रियासन्देशहरस्तद्विरह-विलपितान्येव पठति, भवतु पुनरप्याकर्णयामि इति तूष्णीं तत्र दत्तश्रवणोभूत्। शुकः पुनरपि पपाठ—

"अस्मत्पितुः पुरमिदं मणिभिर्विचित्रं
तुङ्गं पुनस्तुहिनशैलमिव द्वितीयम्।
द्रक्ष्यस्यनेकदिवसानि च नन्दनाभं
रम्यं वनं तदनु कीरदृशा लभेथाः॥ ३५

दूरं ततो गतवतो भवतः पुरस्ता-
दाविर्भविष्यति पथद्वयमल्पपूर्वम्।
एकत्र तत्र खलु पिप्पलवृक्ष एकः
सन्त्यज्य तं तदपरां शरणिं श्रयेथाः॥ ३६

तद्दक्षिणामनुसरन् सरणिं हिमाद्रे-
र्गौरीप्रियप्रियमवाप्स्यसि चारु शृङ्गम्।
शैलेन्द्रजास्तनतुलाम्दधतः कदापि
नाम्नैषमुज्झति स यस्य मनोजशत्रुः॥ ३७
तत्राङ्गनिर्झरपयःकणिकाभिषिक्तो
भुक्त्वा फलानि मधुराणि नीपीय पाथः।
गङ्गातरङ्गकणशीतलवातसेवी
श्रान्तिं विमुच्य परमध्वभवां व्रजेथा॥ ३८
तीरं तीरं त्रिदशसरितः सञ्चरन् सन्तरेथा
मत्सन्तापं हृदि परिवहन् हेलया हैमशैलम्।
दिव्यं देव्युद्भवकृतयशोराशिनेवातिशुभ्रम्
गङ्गाद्वारं तदनु निवसन्नेव पूतो भवेथाः॥ ३९
तत्र स्नात्वा निखिलपतितत्राणलब्धावतारे
तोये तापत्रितयहरणायैव शैत्यन्दधाने।
मायाबन्धत्रुटिपटुतरं वीक्ष्य मायाभिधानं
मायाभर्तुः पुरमतितरं पुण्यमादाय गच्छेः॥ ४०
तस्माद्भूयस्त्रिदशतटिनीतीरवर्त्माधिरूढो
गच्छेथास्त्वं विमलमचिरात्सूकरक्षेत्रमग्रे॥ ४१
तस्माद्गच्छन् कतिपयदिनैर्यत्र दृष्टः स आसीत्
प्राजापत्यस्तदपि न चिरात् चैत्रमासादयेथाः।
स्निग्धश्यामोमसृणविकसत् पुण्डरीकायताक्षो
लक्ष्मीकान्तः पुनरिव जगन्मोहनायावतीर्णः॥ ४२
दृग्भङ्गीभिः सपदि जनयन् क्रूरकन्दर्पमन्तः
सोन्वेष्टव्यः सरसिजदृशां चित्तचोरः कुमारः॥ ४३

नत्वा पूर्वं तमतिरुचिरैरक्तिपुष्पोपहारै-
रभ्यर्च्याथ श्रवणसविधे मद्दशां वर्णयेथाः ।
मा भूः कुर्वन्नसमयविधिं क्वचन त्वं त्वराभिः
सा विघ्नप्रिलंगति समये या कृता नीतिमद्भिः ॥ ४४

मनोजदवमूर्च्छिता सुचिरलुप्त पत्रावली
मुहुः श्वसनकम्पिता निपतिता निरालम्बना ।
विशीर्णकुसुमस्मिता सितपरागपाण्डुच्छवि-
र्मधुव्रतवियोगिनी लुठति मञ्जुला माधवी ॥ ४५

प्रायः स्मरार्कपरिशोषितधैर्यनद्या
रेखाप्यलङ्घिनमयात्तव सौहृदायाम् ।
केन त्वया मदुपकारकृते कुमार !
लङ्घ्यानि दुस्तरनदीगिरिकाननानि ॥ ४६

गाढं दुरन्तमदनाख्यकिरातपाश-
बन्धेन बन्धुरहिता हरिणीव दूये ।
नोचेदनुग्रहपरोसि तदा न चास्मि
कीदृग् दशां प्रियकृते न जनः प्रयाति ॥ ४७

मां दातुमिच्छति पितैव जयन्तनाम्ने
भूमीपुरन्दरसुताय तदप्यदूरे ।
नायाति चेद्यदि भवान् प्रथमं विवाहा-
ज्जन्मान्तरेऽपि भवितास्मि तव प्रियैव ॥ ४८

मधुव्रतः श्रुत्वा समचिन्तयत्—सत्यमसौ प्रियायाः सन्देश-
हरः शुकस्तत् किं नानुसरामः ?

ज्ञाता तत्पुरसरणिर्ज्ञातं हृदयं प्रियाजनस्यापि ।
शुकवचसा मे पुनरपि जीवितुमुत्साहितश्चेतः ॥ ४९

वचनामृतेन भवता यदुपकृतं तन्न शक्यमेतस्य।
प्रत्युपकर्त्तुं भवति मया त्वदर्थं मृतेनापि ॥ ५०

ततः समचिन्तयत्—

सुनन्दकुसुमकेतू कदाचिदनुमती न स्यातामिति तौ सुप्तौ सहसोत्सृज्यमानो द्रवपवनविचालिततृणोपमः शुकादिष्टसरणिमाकृष्य तांस्तान्नगरगिरिसरिदरण्यग्रामानुल्लङ्घ्य प्रियाधरघनरसपिपासया चातकइवापरपानीयपानेष्वपि विमुखः, सदागतिरिव सदागतिः, प्रोषजन इव तत्प्रियासन्दिष्टावधिदिनगणनपरायणः, मनोरथसमारूढ़ः, प्रबलोद्वेगवाजिमान्, प्रियसारथिगुप्तोसाववशोऽपि त्वरन् ययौ। ततो नगरनिकटमागत्य विश्राममाकाङ्क्षन् क्षणं निषसाद; अचिन्तयच्च—अध्वमहोदधेः पारं प्राप्तोऽस्मि कथमिदानीमतिदुर्घटप्रवेशमन्तःपुरं प्रवेक्ष्यामि? नृपतेः कथं वा विदितो भविष्यामि? प्रियायास्तद्दयस्यानाश्च कथं वा प्रत्यक्षीकरोमि? पुरन्दरपुरस्यापि परमदुर्लभलावण्यललितकलेवरां योषिद्वरां कदा वा तन्मुखचन्द्रमसि चकोरतामेष्यति चक्षुर्युगलं? कदा वा धनुर्लतयेवानतया मण्डयिष्यामि वक्षस्थलम्? कदा वा द्व्यङ्गुलिग्रहणेन सङ्गृह्य चिबुकप्रान्तं मुखमुकुरमालोकयामि विषदम्? कदा वेष्टयामि तद्बाहुवल्ल्या प्रेमनिगलं तरुमिव स्वशरीरं? कदा वा तदधरपक्वविम्बफले भविष्यति शुकचञ्चुचातुरी दशनानाम्? कदा वा किमपि श्रुतिरहस्यजपेन समभिलप्स्यामि कामप्यभिलषितसिद्धिम्? कच्च मे करिकरलालित्यमधिगतौ तत्तनुकमलिनीसमाकर्षणलोलां स्वीकरिष्यतः? तनुतरङ्गिणीलावण्यसलिलविहारिणस्तत्कुचकलशावलम्बमासादयिष्यति मे करतलम्=कामकार्मुकयष्टेरिव तन्मध्यं मुष्ट्या ग्रहिष्यामि? नितम्ब-

कनकशिलायां खरनखरशिखरेण विरचयिष्यामि मदनकीर्ति-लेखम्? चरणपल्लवेन मण्डयिष्यामि स्वमौलिम् ?

अङ्के स्थितायास्त्रपया नताया वक्त्रं समुन्नामयतः प्रियायाः।
स्पर्शादिवेन्दोरुपलब्धजाड्यः करः समासादयिता कदास्मिं ॥५१

भित्वा कञ्चुकमुत्सुकं वरतनो राज्ञश्च वासो हठा-
ल्लज्जानम्रमुखीं लतामिव नतामुन्मुच्छ्वचोरुद्दाम्।
प्रेमस्पर्शजडां कलामिव विधोः संरभ्य दोर्भ्यां दृढम्
भूयासञ्जडतां व्रजन् स्मरशरज्वालाहतोनिर्वृतः ॥५२

—इत्यादि मनोराज्यमनुभवन् पौरजनवदनेभ्यः शुश्राव; भर्तृदारिकाया माधव्या विवाहमहोत्सवोपहारसमर्पणाय लक्ष्यिता-मिति, ततस्तद्वाग्वज्रपाताद्गताशुरिव च्चणमासीत्। अचिन्तयच्च—

हतास्ता निहता प्रीतिर्हता धीर्निहतोस्म्यहम्।
हतेन मदनेनाद्य किन्नाम न हतं मम ॥५३

धिगस्तु वामं हृदयं मदीयं धिगस्तु वामं मदनञ्च वामम्।
धातारमेषा मयि धिग्धिगस्तु दशामिमां येर्नमितोस्मि वामाम्॥५

तत् किं करोमि? कुत्र वा गत्वात्मानं व्यापादयिष्यामि?तत्-च्चणात् स्मृतिमुपलभ्य—अहो! विस्मृतवानस्मि यदुक्तं मित्रेण, प्रेयसीविलापसम्बन्धिपद्यानि पठता—'तत्पिता दातुमिच्छति जयन्ताय, परिणयदिवसावधि मम प्रतीच्चया जिवीतं धार-यिष्यतीति' तत् किं न लक्ष्यित इति समुत्थाय गतिपरो बभूव। एवं त्वराक्रतोप्यतितरदीर्वनगरं लङ्घयतो रात्रिरगमत्। ततः प्रातःशिशिरशर्वरीनिर्गमसमयनिरन्तरनिपतन्नीहारनीर विन्दु-सुन्दरकुसुमदलदर्शनीयं दर्शयता हृगन्तेन नागरीनागरि-कयोर्जनितजाड्यचमत्कारं प्रमथगणभग्नदक्षाध्वरस्थलमिव यत

तत्र पतितव्यस्तसमस्तसामग्रीकं भग्नप्रजं गृहमिवापरिस्फुरं पुरमवलोक्य सविस्मयं कामपि पौरपुरन्ध्रीं पप्रच्छ—भद्रे ! कथमद्य प्रवृत्तमहोत्सवसमयेऽप्यनुत्साहः पौराणाम् ?

सा अब्रवीत्—किं पृच्छसि अतिविरसेऽस्मिन् वृत्तान्ते निम्ब-निर्यास इव जिह्वा नाभिमुखी भवति; न वा तीक्ष्णसूचीप्रवेश इव श्रवणानुकूलमिदम्। उभयथाप्यनुचितमेतत् कथनं;तथापि शुश्रूषा चेत्—श्रूयताम्। मधुव्रतः सोत्कण्ठः कथ्यतामित्यवादीत्।

साब्रवीत्—हा! अद्य व्यतीतरजन्यां राजन्यचूडामणिर्हिरण्य-पुरपुरन्दरस्य तनयेन पुरन्दरतनयेन जयन्तेनेव भर्तृदारिकाया माधव्या विवाहमहोत्सव आसीत्।

मधुव्रतोऽतिविषण्णो विभावयामास—किं परिणीता तर्हि-हृतैव जीवितासि कृतान्तेन ? पुनरपृच्छत्—भद्रे ! ततस्ततः ?

सा प्राह—सायमेव स्वालङ्कारैर्भूषयित्वा स्वदासी वेदीमध्यं प्रापयित्वा सखीभिः सा निष्क्रान्ता कान्तपङ्केरुहाक्षी निष्क्रा-न्तमेव जीवितं तत्सहैव।

मधुव्रतः [स्वगतं] फलितो मे मनोरथ स्तदन्वेषयामीति विचिन्त्य [स्पष्टं] प्राह—भद्रे ! क्व गतेति ज्ञायते ?

सा तमूचे—अत्यद्भुतमतिकरुणमितोगव्यूतिद्वयोपरि कुण्डमेकं वर्त्तते, तत्र यत् किञ्चित् पतति तत् सर्व्वं शिलात्वं क्षणात् प्राप्नोति,तत्र निपत्य शिलामयी जाता। मधुव्रतस्तदतिदारुणमा-कलय्य, हा ! किं शृणोमि? किं स्वप्नमनुभवामि? हा हतोस्मि ! भग्नोमनोरथः ! पतितोस्मि विषमे शोकसागरे !!

तत्तत्कामदशाविशेषगहने तद्वत्रुपशाशया
सामोदोद्भवया मधुव्रततयैवाक्रष्यसम्भ्रामयन्।

तेनाहं कुटिलेन कामविधिना सम्पातितोस्मि स्फुटम्
हन्तात्यन्तवियोगदावदहनज्वालावलीसङ्कटे॥५५

अविलम्बं गच्छतु जीवनं नैतत्क्लेशमनुभवितुं समर्थोस्मि —इति क्षणं मूर्च्छामवाप्य पुनः प्रबुद्धो विललाप—हा प्रिये! पुनर्नावलोकयिष्ये न तर्पयिष्ये पुनर्नयनश्रवणे तव वदन-वदनसरस्वतीरसाभ्यां कथं जीवितेश्वरीं विना किं कृतम-कस्माद्दैवहतकेनेत्यादि विलप्य पुनस्तां पप्रच्छ—भद्रे! सखीभिः किमनुष्ठितम् तस्या जनकेन जनन्या बान्धवैर्वा?।

साचाब्रवीत्—सख्यस्तु तत्कुण्डपतनात् प्रेमसुप्रतीतं चक्रुः।
राजा राज्ञी ते च पौराः पुरन्ध्रो भृत्यामात्याबान्धवास्तद्वियोगात्।
नाप्णुत् पापिलासदं शैलकुण्डं शैलीभूता हन्त! तिष्ठन्ति गेहे॥५६

मधुव्रतोपि चिन्तयामास—प्रिये प्रेमसुप्रतीति कारिणि!

मत्कृतेऽद्य त्वया प्राणा दुस्त्यजाश्च पणीकृताः।
त्वत्कृतेऽद्य विना प्राणान् मम प्रतिपणोऽस्तु कः॥५७

कादम्बरीरागवशेन चन्द्रापीड़ो मृतोहं ससुता-निमित्तम्।
स पुण्डरीकोहमपि त्वदर्थे महाजनो येन गतः स पन्थाः॥५८

ततः कथं कथमपि तत्कुण्डमवाप्य कमलिनीमिव हिम-रश्मिभिर्जडीकृतां दैवप्रतिमामिव सपरिवारां प्रियामवलोक्य गलदश्रुभिर्विललाप—

आशां स्वराज्यगमनाय निरस्य चित्तात्
प्राणाधिकानुजमयास्य सपुष्पकेतुम्।
व्रीडां विहाय भवदर्थमिहागतोहं-
मेतादृशी त्वमसि किं मम जीवनेन॥५९

आश्लेषयामि च शिलाप्रतिमामपि त्वा-
मासादनाय चिरसञ्चितवाञ्छितानाम्।
अत्रापि मे जयति दुर्घटनैव धातुः
स्पृष्टे च वारिणि भवामि शिला पुरस्तात्॥६०

हिंसात्मनोऽशुभकरीति च वेद्मि सत्यं
जन्मान्तरेऽपि दयिताजनसङ्गमश्च।
सन्दिग्धएव विनताङ्गि! विदन्नपीत्थं
दुःखासहिष्णुरहमद्य तनुं त्यजामि॥६१

पुनरप्यचिन्तयत्—जीवितं न त्यजामि चेत्, हतप्रत्याशो वियुक्तप्रियाजनः परित्यक्तसोदरो निःसुहृत्सहायो जीवितुं कातर इव सत्यमचमोऽस्मि। कुत्र गच्छामि? केन समश्नामि? केन वसामि? केन वा लपामि? सत्यं न कस्मै चित् मुखं दर्शयामि, न वा जीवलोकं द्रष्टुमुत्सहे; अहो! बलवान् कुसुमेषुः वियोग-शोको वा प्रियाया दैवी वा दुरत्ययः। को वा मां सर्व्वस्मादेव स्नेहानुबन्धाद्याकृष्य मतिं गतिञ्च परिलुम्पन् बलादिव महा-मोहसागरे पातयति? न कोपि मां चिकित्सितुं रक्षितुं वा शक्नोतीति विचिन्त्य सहसा कुण्डे निपत्य शिलीभूतः संवृत्तः॥

अविचिन्त्य हन्त! निजघातमपि स मतिविगर्हितम्।
कुण्डमपतदलं मृतये न हि दैवविद्रुतजनेऽस्ति धीरता॥६२

श्रील: श्रीरघुनाथदेवशिवदादेव्योस्तनूसम्भवः
शम्भोर्भक्तिमृणालवृत्तिरमलश्रीराजहंसार्भकः।
गौराख्या नवचन्द्रमौलिकथया श्रीरामनाथः स्वयं
चम्पूं गुम्फितवांस्तदीयकथयोच्छासो गतः सप्तमः॥७

॥ इति तीर्थयात्रायां कुण्डपतनोनाम सप्तमोच्छासः॥

॥ अथ विलापाद्यष्टमोच्छ्वासः ॥

तत्र तु दिवाकरोदयकाल एव प्रबुद्धौ सुनन्दकुसुमकेतू, क्व गतोऽसौ कुमारः किं चिरायतीति चिन्तापरौ बभूवतुः। ततः सहसोत्थाय उद्यदादित्यकिरणकरपल्लवपात्यमानपत्रपुटकपुटीकनीपटुतरसुरभिसम्बन्धिवासितसलिलकणहारिमारुतमनोहरेषु सरस्तीरपरिसरेषु निजनिलयस्फुटनदुःखोद्गदतामिव मधुकराणां झङ्कारकारुण्यकलरवभरितेषु तेषां शोकातुराणामिव पततामुत्पततां कमलगर्भधूलिषु लुण्ठतां दर्शनदर्शनीयेषु क्रीडनिलयात् प्रव्रजतामण्डजानां विच्छेदशोकादिव स्तब्धानां तेषामण्डजानामङ्गजानामिव निरीक्षणाय नितान्तविस्फारितनेत्रोपमपत्रकोणपतच्छिशिराश्रुकणानान्तरुवल्लीश्रेणीनां पुरःपतितशीर्णप्रसवदर्शनासमुद्वेगात् पर्यस्तोद्धतचिकुराणामिव गुल्मानां एतत्समस्तगुरुतरदुःसहदुःखादिव निर्झरव्याजाद्रुदतामद्रिकुलानामालोककलितकारुण्यसमुद्देशेषु देशेषु विचारयन्तावनासाद्यविषादवशीकृतौ निषेदतुः। परस्परं सकरुणमूचतुश्च—

हा किमिदं! किं जातं! क्व यातः! क्व यावः! केन वा नीतः! केन वा लप्स्यावः! कया वा मोहयित्वा नीतः! जानीवश्च न खलु माधवीबद्धमना मनागपि अन्यासु न मतः करिष्यति, किं माधवी जनकराजधानीशरणिं कुतोऽपि ज्ञात्वा ससार? तत्किमावामन्तरा ऽगमो सहैव प्रस्थानाय? समुन्मत्तो वा कान्तारान्तरमविशत्? किं वातिदुःसहवियोगवेदनाऽसहिष्णुनात्मैव व्यापादितः? तदतिविषमेण विधुरेण विधिना जनकजननीजनपदवियोगं विधाय केनापि न शान्तिरासादिता यदवशिष्टयोरपि सहजयोर्वियोजनं

व्यधायि, इदमवशिष्टं जीवनं कथन्तिष्ठति? न तिष्ठति चेत्, कः कमेतानि कृच्छ्राणि प्रापयिष्यति ? आर्य्य ! सत्यमहमतिदुष्कृतिः त्वमप्यकृतसुकृतोसि, यतो जननीजनकौ परित्यक्तौ, परित्यक्ता स्वजनसमाजसहितानन्यसाधारण-भोगसुखसम्बलितापूर्व्वपुरुष-पौरुषोपार्ज्जिता राजधानी, सम्प्रति क्षणेनैव भक्त्यानु-रागेणाधिगतावेकान्तकान्तारगहनदुरारोहगिरिगणसञ्चरणस-हायौ कथाविश्रामसुहृदौ फलमूलकुसुमसलिलादिसमाहरण-किङ्करौ आवामपि परित्यक्तौ। तदिह गण्यावहे सकलसाध्य-साधनं जीवितमपि परित्यक्तम्!! आवामप्यतिसुदृढ़जीवितौ यत्त्वन्तं विनाप्यमुक्तजीवितौ विलपावः।

भ्रातस्तवास्य सुकपोलसुनासमास्यं
पारीन्द्रमध्यसममध्यममन्दकान्तिम्।
नागाधिराजकरपीवरबाहुयुग्मं
नेत्रामि केन नयने सुखितां नयामि॥ १

यावन्न ते स्मितसुधामधुराननेन्दु-
म्पश्यन् प्रतप्तहृदयं परिसान्त्वयामि।
तावत्कथं भवतु जीवितधारणम्मे
तद्दर्शपूर्णशशलक्ष्मचकोरवृत्तेः॥ २

अत्र पश्यावोऽत्र पश्याव इति प्रत्याशयाकाननमेव पर्य्यटन्तं तुम्बुरुनामानं चित्राङ्गदपुत्रमपश्यताम्। ततस्ते परस्परं संपरि-ष्वज्य पुनः प्राप्तजीविताविव पारावारपारगताविव परितोष-मवापुः। अथ तुम्बुरुः कुमारो मधुव्रतः क्वेति समपृच्छत्। तावपि तेन वञ्चितौ स्व इति सर्व्वमकथयतां। तुम्बुरुश्चिरं रुदित्वा अहो! दैवमहो दैवमिति ब्रुवाणो रुदन्तं सुनन्द-

माबभाषे। कुमार! प्राज्ञोसि, वीरकुलप्रसूतोसि, समधीतशास्त्रोसि, समुपासितवृद्धोसि, अस्य सर्व्वसत्वदुरत्ययस्य दैवदुर्व्विपाकस्य धर्य्याहृते न मित्रमस्ति; तत्पर्व्वेषां राजर्षिकुमाराणां रघुनाथप्रभृतीनां व्यसनानि समनुचिन्त्य धर्य्यमवलम्बताम।

शीलं साधु तदेव यन्मदवशात्रान्यात्‌दृशत्वं भजेद्
वृत्तिः सैव शुभा न मूर्खपिशुनैः सञ्चालिता या भवेत्।
मैत्री सैव हठाऽतिलाभविपदां पाते न या कम्पते
ज्ञानं विद्धि तदेव यद्विकलतां शोकेऽपि नालम्बते ॥३
तत् शौर्य्यं प्रतिगर्ज्जिते प्रतिभटे यन्नावसादं भजेत्
स त्यागः सुहृशां दृगङ्गुशवशो नो यः परावर्त्तते।
तत्साधुत्र्‌तमाधिभिर्व्विनिहतेऽप्यन्तर्यदुज्जृम्भते
धैर्य्यायैव न चेदनर्घकपदं क्षीनाः सतां सम्पदः ॥ ४
लब्धानीव हि दुःखानि लब्धव्यानि च कानि चित्।
धैर्य्येण रक्षतां धीर! दुःखमोचाय मानसम् ॥ ५

सुमन्दो लब्धव्यानीति वाग्भङ्ग्या सभयं तुम्बुरु माबभाषे—अस्मासु निष्क्रान्तेषु माता किं चेष्टितवती? राजा किमब्रवीत्?

तुम्बुरराबभाषे—अस्मासु निष्क्रान्तेषु नृपतिर्धारिताशेषपरिजनः शयनीयमाविवेश, ततः शयनमध्यस्थितश्चिन्तया निश्चेतन इवावतस्थे। राजा विषण्णः शयनमालम्ब्य किमपि ध्यायन् तिष्ठतीति परिजनात् विज्ञाय राज्ञी तन्मन्दिरद्वारमवाप। ततस्तद्द्वारपालतया स्थितो वृद्धश्रवनामाभकः पुनः पुनः प्रणिपत्य देवीं निवेदयामास। देवि! देवेनात्र संविशता निखिलपरिवारनिवारणविधित्सयैतदुक्तम्—वृद्धश्रव! यदि कदाचिद्देवी समायाति तदा निवर्तनीयेति तत् क्षमस्व ममापराधमिति पुरतः

प्रणामनम्रशिरसा स्पृष्टभूतलो ऽभूत् ततो देवी सविस्मया सम-चिन्तयत्। किमेषा नवीना रीतिरार्य्यपुत्रस्य! सदास्य विरलावल-म्बिनी विशेषतो विषमसाम्यसहायभूताहमेवासम्। तत्र कौतू-शीयं विचारणा सत्यमननुभूतपूर्व्वेयं दशा समुपस्थितेति पुनः क्षणं विचिन्त्य—हृष्टप्रश्नमाहूयाब्रवीत्—हृष्टप्रश्न! यथार्थनामासि जानासि चेत्, कथय—कथं विषादमापन्नस्ते देवः? कस्मिन् समये कस्मिन् प्रस्तावे कस्य वा पुरतः किमालोक्य किमाकर्ण्य वा?। हृष्टप्रश्नः प्रणिपत्य न्यवेदयत्—देवि! किमपि न बुध्यते किन्तु कुमारयोरालोकनसमुत्कलिकातरलितस्तदर्थं परिजनान् प्रेषयन् अतक्षणोहृष्ट एव तर्कितः, क्षणेन कुमारयोरालोक-मादकस्मात् सायंसमयचन्द्रमसोरिव सहोदितयोः शान्तरूपयो-स्सम्मुखकमलशोभान्यथैव जाता, कुमारावपि न तादृशमभि ननन्द, क्षणेन चोत्थाय शयनमन्दिरद्वारि मामेवं नियुज्य शयान इव किमपि ध्यायंस्तिष्ठतीति, तत् श्रुत्वा देवी कापोतशापं संस्मृत्य चिन्तयोर्ज्जितदर्शना सपदि समुत्क्रामज्जीवितेव नासाग्र-निहिताङ्गुलिप्रवालाङ्कुरेण नासाग्रवर्त्तिनं जीवमिव क्षणं निरो-धयन्ती भूतलप्रवेशाकाङ्क्षिणी सीतेव भूतलमवलोकयन्ती; व्रीड़ा-कलङ्केन मलिनीकृतमुखचन्द्रमण्डला क्षणं स्थित्वा सखीभिः सह निवृत्य भवपूजामन्दिरमागत्य चित्राङ्गदामाहूय च निभृतमाह—भगिनि! प्राणेभ्योऽपि प्रियतमासि हृदयादपि विश्वसनीयासि तेन त्वां ब्रवीमि—नैतत् प्रकाशितव्यं न भेत्तव्यम् न रुदितव्यं, स्वेन शिरसा शपथयामि; सखि! यानि मे वित्तानि वासांसि तानि त्वयैव विभज्य भरणीयेभ्यो दीयतां यथा यावज्जीवमन्याश्रयं

न कुर्वन्ति ; शुकसारिकादयो विमुच्यन्तां यथा सुखं विचरन्तु; त्यजन्तु पराधीनतां; प्रमदवनवर्द्धितमृगास्तु न यास्यन्ति,ते च त्वया स्वपाणिदत्ततरुणतृणस्तवकैः परिपोषणीयाः। क्षणं स्थित्वा दीर्घं निश्वस्याब्रवीत्—सखि! कुमारौ मे कृतदारौ कदापि कुतोऽप्यलब्धदुःखशोकौ, सम्प्रति दारुणेन दैवेन शोकसागरमध्ये पातितौ, पितुश्च शासनावधीरणौ न किञ्चिदनिष्टमनुष्ठितवन्तौ; चेत्—श्रुतं मया राज्ञः सकाशात्, मृगयाविहाराय निष्क्रम्य गताविति यदा कदाचिदागमिष्यतः मत्कनिष्ठभगिनी भवती तन्मातृस्वसा मातैव स्नेहानुबन्धेन भोजनादिषु सावधानतयैव भवितव्यं पितुर्गृहान्मया सहागतोऽमात्यः सुशीलोमद्वचनाद्वाच्यः—सुशील! पितृसमोऽसि साक्षान्मातामह ते च भवता कुमारयोर्भवितव्यं; जनन्यै जनकाय ममाञ्जलिः प्रेषणीयः, सर्व्वथा मत्कृते जरद्दशायां नात्मा व्यथयितव्यः, कन्या तु जन्मदिवसएव परप्रतिपालनीयेति त्याज्या भवति,स्पष्टमेव समुत्सृष्टास्मि,भ्रातरोपि विश्वावसुप्रभृतयः प्रणामप्रणयादिभिर्व्वाच्याः,पित्रोराराधनपरैः सदा भवितव्यं, न पित्रोर्वरं दैवतमस्ति। अन्यच्च मम बालकौ यत्र तत्र स्थितौ तत्राप्रमत्तैरनुवर्त्तितव्यौ, एतावुभयतएव बालचन्द्रसूर्य्याविव सूर्य्यचन्द्रकुलप्रसूतौ, सम्प्रति तातावधीरणाविधुरितौ अकृतदारावसम्बद्धमूलौ मातृविहीनाविति—गलदश्रुलोचना निःश्वस्य विरराम। चित्राङ्गदा किमिदमिति विस्मृता विगलद्वाष्पजला विलक्षणा क्षणं स्थित्वा पादयोर्निपत्य—प्रसीद प्रसीदेति ब्रुवन्ति, विज्ञापयामास—देवि! किमिदमकस्मात् केन विकारितासि? विदारितासि वा केन हृदयशल्येन? किमुन्मत्तासि वा रसेन? किमोहसे? किं ब्रवीषि? किं वा मयि किमपि कारणाद्दारुणदण्डप्रहरणपरासि?

यदेव' भावसि—तत् कुरु, मयि यदन्यत्समुचितं तच्च न नैव' भावयितु मर्हसि, अथवा पूर्वमिव विश्वसनीया हन्त!! तत्कथय, किमर्थं किमिदमनुष्ठीयते ? देवी तां सनिश्वासमाह—भगिनि ! नतत् श्रवणदु:खतया श्रवणयोग्य', रसनापि विरसतया न कथितु' प्रवर्त्तते, तदश्राव्यमकथ्यमिदमिति। सावदत्—देवि ! शरीरादप्यधिकतयाहमनुगृहीता, पुरा मत्सविधे कदा किमपि न गोपितम्। देवी तामुवाच—सखि ! कथ्यते, श्रूयतां—दैववशान्मम दैवहताया: स्नाताया षष्ठेऽहनि कमलगर्भान्नि:सृत-इव कमलगर्भरजोरमणीयभूतिभूषितस्तत्किञ्जल्ककान्तिपिञ्जरित-जटाकलापोमदादिरागरहितोऽपि प्रमदानुरागरहितः अतेन पितामहतां प्राप्तोऽपि कुमारचेष्टया प्राप्तविकारो मम दुर्लिखि-तान्यमूनि लेखयितु' धातेव सूतिकासदन' षष्ठेऽहनि मम वास-मन्दिर' विवेश कपोतनामा मुनि:, तेनार्य्येणापरनार्थ्यकार्य्येणा-सादितयोगबलेनापरबलाजनभाववशीकृतेन मदनवेतालगृहीते-नायुक्ताक्षराणि प्रलपता वहुशोऽहं प्रार्थिता, ततो मयापि पति-व्रताधर्म्मं पश्यन्त्या वहुधविनयेन सम्बोधितोप्यनिवृत्तचेता: शापदग्धानि कुलानि मे कर्तुं समुद्यतस्ततोभयान्मया समा-श्वास्य भवत्या वञ्चितस्तत्त्वमेव जानासि, ततो वञ्चनां ज्ञात्वा एकान्ते पुनरपि मां निर्दहन्निवाब्रवीत्—कोपि विरूपाक्ष: पुरुषस्त्वामुपैतु; ततस्तदाकारधरौ तनयौ ते भविष्यत:, तौ विलोक्य प्रियेणावमानितापदमेष्यसि। ततोऽहमतिभयकातरा मर्म्माणि शौशिकविषशरताडिता हरिणीव त्वरमाणा भयार्त्ता भूतशरण' गुणगहनमनसा शशिशेखरच्चरणमाश्रितवती; मुहुर-ब्रुवं—नाथ ! नान्यो मां मुनिशापाद्दर्षयेदिति—तत: सपदि

निःसृते तस्मिन् निरपत्रपे निर्घृणे निर्घृणिभिः प्रक्रामयन् प्रासादमध्यं मध्यंदिनद्युमणिरिव कोऽपि कापालिकवेशधारी सहचरीसखः पुरुषः पुरतो मे प्रादुरासीत्, ततस्तत्सहचरी मायेव मां विमोहयन्ती मच्छरीरं विशन्त्युपलक्षिता, पुरुषोऽपि—प्रिये! तव स्मरणादागतोऽस्मीति वदन्नेव लक्षितः; ततः क्षणं विमूढेवासं, तदनन्तरमार्य्यपुत्रोऽपि तद्गृहं विवेश, पुरुषोऽपि सहचरीसखस्तत्पश्यतएवान्तर्दधे, आर्य्यपुत्रोऽपि मामपृच्छत्—कोसाविति। मयापिविदितं सर्व्वमावेदितं=कपोतप्रार्थनावधिभगवत्स्मरणतदागमनान्तमार्य्यपुत्राय किन्तु तत्तेजसाभिभूता विस्मृता—न शापवृत्तान्तमकथयं, आर्य्यपुत्रोऽपि मद्वचनात्प्रतीतिमापन्नः। मन्ये—तदिदानीं फलितः स एव मुनिशापः—यतः कुमारयोरालोकनेनैव संशयविषाक्तमना मनागपि न स्वास्थ्यमुपैति शयनीयगतो विचेष्टते, कुमारावप्यवधीरितौ, परित्यक्तैवाहमपि, यतो वासगृहप्रवेशतो निवारिता भोस्महे—कुलटेव तस्य पुरतो गन्तुं किञ्चित्कथयितुं वा, शापमावेद्य कथितेऽपि संशयिष्यति मायाप्रगल्भपटीयसी जातिरियं मां कल्पनाभिर्वञ्चयतीति, धिग् दैवं धिक् कुले जन्म धिगस्तु प्राणपरित्यागफलदायिनी लज्जा; हा किमिदमतिबीभत्सं, न दर्शयिष्ये मुखमार्य्यपुत्राय, न वा अपरेभ्यः, नानेन मर्म्मणि निखातशल्येन क्षणमपि जीवितुं शक्यं, न लोचने क्षणार्द्धमपि जगतीतलमवलोकयितुमीहते, प्राणा मे निर्गन्तुं त्वरयन्ति, मातर्वसुन्धरे! धारयस्व मां गर्भम्, तात, मृत्यो! पितृराजवसतिं नय मां, प्राणेश्वर! प्राणास्त्वय्येव समर्पिताः सकरुणाः, आत्मा त्वमेवासि न त्वया वियुक्ताभवामीति वाष्पवहकलगीर्गीर्वाणप्रतिमेव तदेकात्मना परिणता तूष्णीं बभूव।

सुनन्दः सातङ्कं व्याकुलोऽपृच्छत्—तुम्बुरो! कथय किं-जीवति मे जननी न वा सतीव लब्धावधीरणा व्यतिक्रान्त-जीवनाभूत्?।

तुम्बुरुरुवाच—कुमार! धैर्य्यमवलम्ब्यतां, जीवत्येव यस्या युवां कुशलिनौ। सुनन्दः—क्षतार्त्तनादीवाम्बुपूरतरङ्गाघातै-र्निःश्वासगङ्गानिलैस्तटिनीतटद्रुम इव द्रुतं पपात। ततस्तस्य समासन्नशिखर इव कुसुमकेतुरवलम्बनायासीत्। ततस्तुम्बुरु-कुसुमकेतुभ्यामाश्वास्यमानो विललाप।

हा मातः! किमिदमभूत्? कुतः प्रयाता
हन्तास्मान् परिवर्द्धितान् विहाय।
ताः सख्यस्तव परिचारिकादयो वा
किम्भूताः कमिह समाश्रिता भवन्तु ॥६॥
तदिदं सततमहोत्सवाभिरामं
किम्भूतं बत! रुदितैरभूदिदानीम्।
त्वत्पुष्टा रुचिरमृगाः पतन्नियस्तेऽ-
प्युद्ग्रीवाः किमिति मुहुर्विलोकयन्ति ॥ ७ ॥
अधोशैः पुरिपुरसुन्दरीगणाना-
माक्रन्दो बत! पतितोऽद्य घोररूपः।
आहत्याः शिशुतरुणा रुदन्ति पौरा-
स्तन्नादैरिव रुदतीव सा पुरी ते ॥ ८ ॥
श्रुत्वा ते मरणमुदस्य धैर्य्यजालं
किम्भूतो बत भवितात्र भूमीपालः।
त्वच्छून्यं भवनमिहेन्यभामिनीना-
माक्रन्दैःस्फुटमिव कां दिशं प्रयातु ॥ ९ ॥

वक्षेति स्मितशरलाननात्पुनस्त्वां
न श्रोष्ये गिरमहहापुनर्न दृष्टा।
अच्छाये गृहइव हन्त! मातृशून्ये
धिग्दैवाद्वसतिरतीवकष्टरूपा॥ १०॥

—इत्यादि विलपन् मोहमगात। तुम्बुरुस्तं प्रबोध्य पुनराह—कुमार! श्रूयतां वृत्तान्तशेषः; एतदन्तरे भगवान्नारदो राजानं दिदृक्षुरायातः, राजापि ससम्भ्रमं समुत्थाय स्वयमभिव्रज्य तमानीय विधिवद्गृहीतासनमकरोत्। मुनिरपि परिपूजितः परिपृष्टकुशलं तमब्रवीत्—राजन्! भवतोनयाधिवेदनया सवेदनो भगवान् भूतनाथो भवन्तं प्रति मां प्रहितवान्, त्वजेनं सन्देहदीर्घाध्वभ्रमणश्रमं शृणु तावद्यथार्थमस्यार्थस्येति, सत्यं सुताविमौ भवतैव पौराणेन शरीरेण जातौ, पुरा भगवत्या पार्वत्या शप्तौ भृङ्गिमहाकालौ प्रतीयताम्।

राजा तमाह—कथमिदम्?

मुनिराह—पार्वतीविरहमूढेन भवता भ्रमता भ्रमात् सावित्री परिस्पृष्टासीत्, मनुष्यवद्भ्रमणशीलेन भवता परिस्पृष्टास्मि तन्मनुष्यतामाप्नुहि मनुजजातिजातायां तस्यां पार्वत्यां पुत्रौ जनयित्वा शापान् मोक्षसीति तस्मात्तस्याः पतिव्रताया भगवत्याः शापपतनं परिपालयन्तौ भवन्तौ अजावपि लीलया मनुष्यजन्मासादितौ तत्किमिति विमोह मापद्यसे? तथापि न संशयनिवृत्तिश्चेत्तदा दिव्यचक्षुषा प्रत्यक्षमिव ध्यानमासाद्य क्षणं यथावृत्तं सर्वं विलोक्यताम्।

ततो राजापि ध्यानमालम्ब्य सर्वं यथावृत्तमवगत्य तारावतीं च म्रियमाणामवगत्य चक्षुरुन्मील्य सत्वरः सव्यथो नारद-

सुवाच—भगवन्! त्वत्प्रसादात् समुत्तीर्णोऽस्मि संशयसागर-सङ्कटादिति प्रणम्य तं विसृज्य च तारावतीमन्दिराभिमुख-स्त्वरा गमनपरो बभूव; ततः कियत्पदमेव व्रजति तस्मिन्नकस्मा-दन्तःपुरात् प्रसरस्थापि दारुणो दारुणो नृपतिमनसां किमिति किमिति शङ्काजनको बहिःप्रतीहारस्थितानां शृण्वन्निवाकाश-मुदतिष्ठन्महाक्रन्दनध्वनिः। ततो राजा ससम्भ्रमः पतन्निव धावन्निव मुह्यन्निव तदुच्चैरुक्रोश—हा देवि! हा प्रियतमे! जीवितेश्वरि! क्षणं संस्थापय जीवितम् एष संप्राप्तोऽस्मि मा सखीर्मा तनुजौ मा परिजनान् मा मां पतिव्रते! वधीरव-ध्योऽस्मि। देवि! कृतापराधे मयि नैतादृशी शास्तिः समुचिता, तत् क्षमस्व। प्रियतमे! क्षमा हि साध्वी साध्वीनामिति विल-पन् पदे पदे परिस्खलन्नुन्मत्तवाङ्मयइवान्तः पुरं प्रविश्य भवस्य पूजागृहोदरे महार्त्तनादमध्यवर्त्तिनीं करुणामिव मूर्त्तिमतीं देवताप्रतिमामिव सगद्गदवचनाभिर्नयनभृङ्गारनालैर्गलत्सलिल-धाराभिरभिषिच्यमानां देवि! देहि प्रतिवचनमिति सखीजना-भ्यर्थनामशृण्वन्तीं कोपेनेव गृहीतमौनामुरःशिरोनिघ्नन्तीनां महाकरुणरावैरप्यलभमानप्रबोधां महानिद्रापन्नां देवीमप-श्यत्। पश्यंश्चाविरलविगलदश्रुभिर्निर्गतजीवनइवाचेतनो निपपात। ततः पुनरपि लब्धप्रबोधो विललाप—देवि! किन्नाव-लोकयसि? किन्नाभिभाससे? किं नानुव्रजसि? किं न स्मितज्यो-त्स्नया मण्डयसि वदनेन्दुमण्डलं? किं मानिन्यसि? मानिन्या अपि तेन स्मरामि कदाचिदेतादृशीमविनयचर्य्यां—यन्नानुव्रजसि नोत्तिष्ठसि नासनं प्रतिपादयसि, देवि! प्रसीद, —पादयोः पतामि, हा! किं न वदति, नोत्तिष्ठति, नावलोकयति, किं नास्ति? किं

नाहमस्मि ? किमवलोकयामीति मोहमवाप्तवान्। पुनर्लब्ध-बोधस्तामङ्कमारोप्य विललाप।

त्वं जीवितं मम मनोगतमेवमासीत्
ज्ञातं पुनस्त्वदृतं यदहं सजीवः।
मिथ्येति नैव गदितुं भवति स्फुटं यद्-
यातानि सर्व्वंकरणानि समन्त्वया मे ॥११॥

यत्ते मुखं सुमुखि ! ते नयने च बाहू
तावेव सा तनुरियं पदपल्लवे च।
सत्यं तथासि खलु मानिनि ! वल्लभेति
नासीति किं हृदि कृशोदरि ! गाढमोहः ॥ १२ ॥

देवि ! प्रसीद निपतामि पदाम्बुजे ते
यद्यद् ब्रवीष्यवनताङ्गि ! करोमि तत्तत्।
जीवेन सुन्दरि ! शपामि तथायुषेन
सम्भाष्य याहि सहयामि न वारयामि ॥ १३ ॥

हित्वा मां व्रजसि यदीह सापराधं
तद्युक्तं भवतु परं निरागसस्त्वान्।
किं बन्धून् सपरिजनान् सखीः किमेता
किं पुत्रौ सुमुखि ! जहासि निर्दयासि ॥ १४ ॥

रतिकन्तुकलागृहस्थतासुखविश्रान्तिरशङ्किता स्थितिः।
त्वयि याम्यामपयानमाश्रिता वद मुग्धे!ऽद्य कया वसे क्षणम्॥
हा !! गतैव न मदति भित्त्वाभेदकवाटं प्रणयप्राचीरमुल्लङ्घ्य।
अपहृत्य च मम जीवं किमितः प्रस्थानसाहसं प्राप्ता ॥१६॥
विनिपात्य हन्त कष्टे कुलानि मामशरणं कृत्वा।
प्रसतीव च परलोकं किमाश्रिता वामभावेन ॥१७॥

ततोऽन्तकं गर्हयन्नुवाच—

तारहारलतिकां लसद्गुणां मत्प्रियां नयसि लुब्धकवद्यदि।

तर्हि मां शमन! तव नायकं किं विमुञ्चसि नितान्तमूढवत्॥१८॥

अन्तक! स्मरधनुर्लयोमिमामङ्गतेऽलुलति कामिव प्रियाम्।

जीवितं मम तदीयमध्यतो ग्रन्थिवत्कठिनमित्युपेक्षते॥१९॥

लावण्यवारिनिधिरन्तककुम्भयोने!

पीतस्त्वया मम पुनर्दयिताभिधानः।

तज्जीवनैकशरणं खलु मीनमेकं

मां भोक्तुमेवमसमर्थ इवावभासि॥२०॥

उग्रकालतपनेन भूमिभृत्सम्भवा यदि नदीव शोषिता।

तप्तभूमिगतदीनमीनवज्जीवितं मम कथं चिरायति॥२१॥

मधुरस्मितायुग्मसुन्दरी स्तनपीनस्तवकेन सन्नता।

कनकव्रततीव सा प्रिया विबुधोद्यानगता विराजते॥२२॥

तरुणातरुणेन किं मया लतिका सा ललिता मदाश्रया।

अविवेकपदेऽतितिष्ठता भवता किन्नु विधे! वियुज्यते॥२३॥

या दृष्टा शमयति तामिन्दुरूपा यत्स्पर्शो मलयजलेपनातिशीतः।

यद्वाणीश्रवसि परा सुधाशलाका तच्चिन्ता हरति कथं नु जीवितं मे॥

इत्यादिविलपन्तं राजानं सपुरोहिताः।

अन्तःपुरममात्यास्ते प्रविश्याश्वास्य चाब्रुवन्॥२५॥

राजन्नलं शोकावेशेन।

सुहृन्मित्रविपत्त्यादि व्याधौ संसारसम्भ्रमे।

असारं सर्वमित्येव विचारः परमौषधम्॥२६॥

न स्थास्यति च कालेन यदेतदवलोक्यते।

शरीरमपि किं किञ्चिद्वियोगे विमुह्यति॥२७॥

अपि स्यान्मार्त्तिके कुम्भे भग्ने किञ्चित् प्रयोजनम्।
न देहे मानुषे किञ्चिद्विपन्ने तन्महिपते! ॥२८॥
सर्व्वे स्वार्थपरा लोका गतिं स्वां स्वां व्रजन्त्यपि।
स्वकर्म्मणापुत्रमित्रकलत्रे ममता कुतः ॥२९॥
न शोकः कुत आगत्य कश्चिद् गृह्णाति जन्तुवत्।
प्रणष्टं भावयन्नन्तः शोकमुद्भावयेत् स्वयम् ॥३०॥

एवं मन्त्रिभिरनुनीयमानोपि रुदन्नेवासीत् पुरोहितस्तमब्रवीत्—

राजन्! विदितवेद्योसि किन्ते प्राकृतवन्मतिः।
शवोयं न च सा कान्ता रुदितैरुदितैरलम् ॥३१॥
सतीं गृहीत्वा भगवानीशोबभ्राम मेदिनीं
शोकएव परिप्राप्तो न सा प्राप्तेति च श्रुतम् ॥३२॥
गता सा सङ्गिनीत्युच्चैर्यदि शोचसि सन्मते!।
गतान् कौमारमुख्यान् स्वान् किं न शोचसि सङ्गिनः ॥३३॥
उपभुक्तप्रियारूपभोगाय यदि रोदिषि।
पूर्वंदुरुपभुक्ताय किमन्नाय न रोदिषि ॥३४॥
लोकापवादभीतेन रामेण परमप्रिया।
जीवन्त्यपि परित्यक्ता किं मृतां न जहासि भोः! ॥३५॥
शोचितुं यदि शीलन्ते शोचस्वात्मविमोचनम्।
असारं नरकागारं स्वोदेहं किनु शोचसि ॥३६॥
प्रेम चेद्यदि कर्त्तव्यं कुरुस्वात्मनि निर्म्मले।
अखण्डे सच्चिदानन्देऽमांसखण्डेऽनिरर्थकम् ॥३७॥
अमृतं निर्मलं नित्यं विहायात्मानमीश्वरम्।
कष्टं! मेध्यमयीं योषां मृतां ध्यायसि किञ्चिरम् ॥३८॥

राजन्! न शोकसमयो नवास्या रुदितं हितम्।
बन्धुश्चेदसि बान्धव्याः कुरु बन्धुक्रियामतः ॥१८॥

ततोऽवदतएव तस्मादपाकृष्य तारावतीशवं यानमारोपयामास। ततो हा देवि! हा देवि! हा भगिनि! हा राजपुत्रि! हा मातः! क्वासि कुत्र नीयसे? कथमस्मान् परिहरसि? वयं सख्यो वयं मातरो वयं भगिन्यो वयन्त्वदाश्रयाः कमाश्रयामः कथं त्वां विना जीवामः कमवलोकयामः क्व यामः कुत्र तिष्ठामः किं जातं किमापतितं केनापध्याताःस्मः कस्य वा किं कृतं किमकृतं को वा सुहृदावियोजितः इत्यादि। पुरस्त्रीणां पुनरपि महानाक्रन्दः समुत्थितः। राजा कथं यानमारोप्यनीयते जीवीतेश्वरी किं जीवामीति मोहमापन्नः।

पुरोहितस्तमुवाचः—राजन्! न शोकसमयः कुमारौ ते मृगया-विहाराय निष्क्रान्तौ तत् स्वयमेव विधास्यसि प्रियायाः पारलौकिकीं क्रियामिति राजानमवशं सर्वे हृषद्वतीरमानिन्युः॥

ततस्तारावतीं यथाविधि स्नापयित्वा चितामारोपयामास। ततो ज्वलितायां चितायां हा हेति भूमेरपि दारुणो नभसोपि निपातनः नृपतेरन्तःकरणशून्यकरणं करुणध्वनिरापतत्ततस्ते पुरोहिताद्याः समाप्तनिर्व्वापक्रियं सन्तापविक्रियपुराणचन्द्रशेखरमिव तच्छ्मशानवासमेव समीहमानपतङ्गमिव ज्वालाभिमुखमुत्पतन्तं बलादेव स्वपुरमानयाञ्चक्रुः। ततोऽमात्या नानाविधशास्त्रलोकयुक्तिभिः संशान्तयामासुः ततो दिवानिशमेव तत्र तत्र निर्वृतिमलभमानस्तत्तन्मन्दिरप्रासादक्रीड़ाकाननाकृत्रिमशैलसरांस्यवलोक्यातीव शोकभरात्स्खलदश्रुलोचनः श्वासावरोधसगद्गदवचनो विललाप।

एतन्मन्दिरमिन्दुसुन्दरमुखी यत्र श्रमाबाधयद्
विश्रान्तं मालयमेतदत्र पणितैर्यत्रानयच्छर्वरीं।
वेदीयं निशि चंद्रिकोत्सवसुखं यत्राहृतं नु त्वया
सर्व्वं चाहमिवास्ति हन्त! मलिनं प्राणेश्वरीं त्वां विना॥४०॥
अत्रोद्यानलतातिरोहिततनुः सा सोत्कमासादिता
मत्पाशोऽत्र न वापराधशतोदाम्ना तया कल्पितः।
अत्रालीगणगीतकैर्दयितया हिन्दोलिकाङ्गीकृता
सर्व्वं तत् स्मृतिमेति विस्मृतिपथं केनाद्य यातु प्रिया॥४१॥
एतत्सौधवरः सकैरवसरः फुल्लाश्च जातीलताः
ज्योत्स्नीयं रजनी मरुन्मलयजो गीतानि तन्त्रीस्वनः।
सर्व्वं तत्सविधे सुधारसतया प्रस्यन्दते मां प्रति
क्रूरं तद्विरहेऽद्य दुर्दमविषज्वालावली वर्षति॥४२॥
बलयस्ताः शिशुशाखिनश्च सफलास्त्वत्पाणिदत्ताम्बुभिः
क्रीड़ाकाननचारिहारिणकुलं कीराश्च धीरा इमे।
किङ्कर्य्यस्तव किङ्कराभर्कगणः सद्मानि तानि प्रिये!
कस्यालं प्रमुदे विनाऽद्य भवतीं भूषेव निर्ज्जीविनः॥४३॥
सुभाशा मम तारका यदि दृशोः केनैतदालोकये
सा मे चेतसि जृम्भते प्रियतमा कस्माद्वियोगव्यथा।
प्राणा मे यदि तत्सहैव हि गता किं प्राणिमीह क्षणं
चिन्ताचर्व्वितचेतसेति निपते व्यामोहवारां निधौ॥४४॥
तत्तत् केलिकुतूहलेन रभसालापेन पूर्व्वं तया
सार्द्धं हन्त! निषेविता खलु मयाया या विहारस्थली।
सा सा शोकविमर्द्दरेण विधुतश्वासस्फुटद्वक्षसा
दृश्ज्जीवेन मया जलज्जगलद्बाष्पांशुभिर्वीक्ष्यते॥४५॥

नो मत्खिद्कृते किमप्यपकृतं त्यक्ता न गेहक्रिया
नोक्तं वा प्रतिकूलमीषदरुणेनाक्ष्णा न वा वीक्षितम् ।
तत्तद्धेतुसरोषयायि ! मयि किं चाग्रे सखीसम्मदम्
पश्यन्त्यादिवमीक्षितं ग्वसितकल्लायन्मुखाम्भोजया ॥४६॥
आरामो वनमद्य हंत विषमं क्रीड़ामृगाः श्वापदाः
पूर्णं केलिसरश्च मे विषमयं रामाश्च वामा इमाः ।
सम्पत्तिः खलु भूतिरद्य तु वपुर्जातं तनुत्वं हठात्
प्राणा मे स्फुठमाशुगाः खलु विना त्वां नाममात्रस्थिताः ॥४७॥
तेषु तेषु समयेषु तन्वि ! ते तानि तानि चरितानि संस्मरन् ।
सर्वदैव सुविशीर्णजीवनो जीवलोकवसतिं न तर्कये ॥४८॥
प्रतिनिशिदिवसेक्षणे क्षणार्द्धं त्रिदिवगतापि सदा स्थिताहृदन्तः ।
स्मृतिपथमववन्ध जीवितं मे हरतिसखी सखितां विहाय कस्मात् ४९

यस्याः पुनः क्षणवियोगरुजं क्षणार्द्धं
सोढुं न चाभवमपारतयैव पूर्व्वम् ।
भूयो विलोकनकथां समतीतवत्यां
तस्यां कथं भवतु जीवितधारणं मे ॥५०॥

संयोगः स वियोगएव जगतां छित्वैव हा किं गता ।
शोकैः किं खलु दृश्यते त्वनुगतः पश्यामि जीवेश्वरीम ॥५१॥
चेतस्त्वं धृति मे हि हन्त विकलाः प्राणाः स्फुटन्तु द्रुतम् ।
यातायातनिवर्त्तते सकृदिहाभ्येतु क्षणं प्राणिमि ॥५२॥

—इत्यादिविलापविकलः स्फुरत्तीव्रदुर्वारशोकसंतापसंशोषितधैर्याम्बुधिर्निरवधिशुद्धान्तहृद्याङ्गनाकरुणाबाणीतमायोद्रवदह्यमानहृदयस्ततोपसृत्य स्वर्धुनीकूलमागत्य कानिचिद्दिवसानि संयतात्मना वसतिं व्यदधत् ॥

प्रियामुद्दिश्य प्रियतरभोगपरित्यागेनात्मानमिव क्षोषक्षीणं कुर्वन्नासीत्।

अथ तत्र वसन्नेवाचिन्तयत्—

वञ्चितो जीवनस्थित्या तृष्णापरिगृहीतया।
नाशसाम्यन्यया मुग्धहृदयया मृगतृष्णया ॥५३॥

—इत्यादिभावनया पुनर्द्वारगृहगविमुखो निष्क्रान्तयोः कुमारयो वृत्तान्ताय वदन्नचिन्तयत्। कुमारौ कुत्र निष्क्रम्य गतौ न जानामि-कथमन्वेषयामि ? श्रूयते तत्सहप्रयातसैनिकपरिजनास्तावन्वेषयन्तो नासादयन्ति विषादयन्ति च मनः तद्दतिप्रतिकूलदैवहतकेन क्रमात् किं किं न सम्पादितम्।

उद्वेगः परमदुःसहः पुरस्ताद्दत्तो मे मनसि वियोजितस्तथोच्चैः।
प्राणेश्यास्तनुज युगं विनीतरूपं दैवेन क्व च परिवाञ्छितं चणेन॥५४

क्व यामि कुत्रावलोकयामि विनष्टे लोचन इव समासाद्य पुनः पश्यामि जीवलोकं लोचनयोरसायनाविव लोचनाभ्यां पीत्वा विलम्बयामि जीवितं तौ नानीयजीवितमुत्सृजामि चेत् किं गत्वा ब्रवीमि प्राणेश्वरीं मम तनयौ कुत्र स्थापयित्वा गतासीति पृच्छन्तीं तं न जाने कुत्र गतौ? किमुद्देशौ ? किं वेषौ? किमाहारौ ? किं परिच्छदौ? अपरिशीलितपथिकचर्याचातुर्यौ राजन्यकुमारवर्यौ आश्रयादिहेतवे कं कथं वा प्रार्थयन्तौ मातरं प्रति किमनुशोचन्तौ किं बन्धून् सपरिजनान् स्मरन्तौ किं मां दैवहतकं वा विगर्हन्तौ किं कान्तारं कं वा देशं समनुप्राप्य वर्त्तेते। किं च तयोरालोकनतो जनमनसि सत्यमीदृशा एव वितर्काः प्रादुर्भविष्यन्ति। कावेतौ युवानाविव बालवैराग्यतो निर्गतौ दाशरथीव पामरेण स्त्रीजितेन केनापि निर्वासितौ सत्यमेतयोः पितरौ

दारुणी दारुणा बान्धवाः परिजनाश्च कथं ते नानुगच्छन्ति नान्वेषयन्ति जीवितं वा धारयन्ति इत्यादि बहुविलप्य अमात्येषु राज्यं निक्षिप्य युवयोरन्वेषणाय निष्क्रान्तः ॥

सुनन्दो निःश्वस्यावदत्। किं महाराजस्यापि राज्यतो निष्क्रान्तिः प्रबलादेवाक्रान्तिरनुमीयते।

मन्ये ऽकाले शुभान्यशुभानि च क्रमतो।
ग्रथितानीव परिस्फुरन्ति विधातुर्मनसि ॥५५॥

यतोऽस्य।—

पौष्याञ्जन्म ककुत्स्थजापरिणयः सख्यं सुराधीश्वरैः
साम्राज्येऽप्यभिषेक आत्मजयुगप्राप्तिः पुरोदर्शिता।
मिथ्यासंशय आत्मजद्वयविनिष्क्रान्तिः प्रियायामृतिः
देशाद्विच्युतिरद्य हन्त! विधिना क्रूरेण सम्पादिता ॥५६॥

अप्राप्यन्तं सुहृदमीश्वरमङ्गजातं
तातोन मे न जननी न च बन्धुवर्गाः।
स्वर्गोऽपि न प्रियतमः किमिवान्यभोगा-
न्नाप्तापि च प्रियतयो खलु रक्षणीयः ॥५७

—इति जल्पन्तमवश्यन्तुल्यबकुसुमकेतुभ्यामानीय जलाशयं दर्शयामासतुः। ततः कृतोदकक्रियः सोमानलमुनेराश्रमं प्रविश्याकस्माद्दलीमुखतामवाप। तावपि तथा वदनविरूपतां प्रापतुः। तस्य मुनेस्तपस्वतस्तपोविघ्नाय विडौजसा विनियुक्ता गन्धर्व-विद्याधरकुमार्यः कुमाराश्च सुकुमाराः सुवदनं लालित्यं दर्शयन्तः क्षोभमस्य जनयामासुः। ततः सवशीवशीकृत इव रोषावेशेन वहितं परिचिन्तयन् शशाप। यः कश्चित्तापसमन्तरेण तरुणी तरुणो वा ममाश्रमं समायाति स कपिवदनेन दृश्यमानो भवि-

ष्यतीति। ततस्ते शाखामृगाननाः परस्परपरिचयमलभमानाः क्व गतः सुनन्दः क्व तुम्बुरुः क्व कुसुमकेतुरिति विचारयन्तो नाना स्थानविगता बभूवुः। एवन्तुम्बुरौ कुसुमकेतौ चापसृते सुनन्दः क्वापि विमलसरसि स्नानमाचरन् सलिलप्रतिबिम्बितस्ववदनमालोक्य विस्मितः समचिन्तयत्। किमिदमाननवैपरीत्यमात्मनोऽवलोकयामि? सत्यमयमाश्रमस्यैव दुष्प्रभावः तावपि सत्यन्तुम्बुरुकुसुमकेतू तथाभूतौ परस्परपरिचयपराङ्मुखौ निष्क्रम्य मामिव मृगयतः मयापि विधिदुर्व्विधानवशीकृतेन दुष्कृतेन पूर्व्वजन्मनः सत्यमपरिचिताविव परित्यक्तौ न त्यक्तोऽस्मि किं जीवितेन? न हि जीवितं मधुरन्तादृशा तयोर्व्वा प्रियतरं। किन्तु क्व गतास्तेऽस्मभ्योपि प्रियतरा वयमद्यापि तिष्ठाम इति समुपालम्भमेव वर्त्तन्ते प्राणाः। भो भो प्राणाः! यद्यपि यूयं सर्व्वप्राणिनामिव ममापि प्रियतमास्तथाप्येतादृशि विपदि समुपालम्भकारिणो न स्पृहणीया व्रजन्तु भवन्तः विलम्बयथ चेद्वशापादयिष्यामि वः। न चेत्प्राणाः प्रयान्ति तत् किमिह करणीयं स्वयमेतान् घातयामि चेत्तदप्यशिष्टाचरितमपौरुषं पुरुषेश्वरकुलसम्भवानां। भवतु तावदन्वेषयन्नेव पर्य्यटामि तदप्येकाकिनोऽनभिज्ञस्य परमदुर्व्वारशोकदुर्बलीकृतस्य दुष्करमिति ततएव तीव्रमाचरामि तदपि तेषां प्राणेभ्योपि प्रियतमयोः सुहृदोः गुणज्येष्ठस्यानुसन्धानपराङ्मुखस्य मे कृतघ्नतयेव पराहतं न जाने कस्यां वा घोरायां विपदि विपन्नौ मे ज्यायान् न तु प्रकृतिस्थो मां कुसुमकेतुमजहत् मां विना तदनुसन्धानं कोन्यः करिष्यति? तदपि न जानामि कुत्र गत्वा विचारयामि अथवा सर्व्वमेतदशक्यमिति सर्वपापसन्तापमूलोन्मूलनोपायं परमध्यानयोगमेवाश्रयामि तादृश-

प्रियसुहृदोनन्यसहायस्य समुद्धरणमन्तरेण कथं सुस्थस्तिष्ठामि इति कृतघ्नता शङ्का न ध्यानस्य पदमपि दास्यति।

कल्याणं यदि मे तपोद्दृढतरं तप्तोस्मि चिन्तानलै-
र्वैराग्यं यदि मे हितं तदपि मे जातं स्वदेहेष्वपि।
कार्य्यञ्चेद्भ्रमणं तदर्थमसकृद्भ्रान्तोस्मि दुर्दैवतः
स्यान्मृत्युर्वरमस्य चेत्तदिह किं जीवामि का ते गतिः॥५८॥

तत् किं करोमि कं पृच्छामि भगवन् दुर्घटनाविधानविधे! विधेहि स्वयमेवास्य प्रतीकारमुपदेशं वा सर्वबुद्धिप्रेरकोसि सत्यमेतावत् प्रपञ्चघटनयैवानुमित भवानेव सर्वज्ञः सर्वविधान-विज्ञतमो जगति यद्दारुयोषामिव चराचरमयीं जगतीं नर्त्त-यसि, तत् प्रभो! प्रसीद दुर्बलस्य विपन्नस्य मोक्षोपायमजानत। इत्यादि विलपन्नेव पर्य्यटन् क्रमेण गुरोर्हंसस्याश्रमं प्राप्तवान्। गुरुरपि तं प्रियशिष्यं तथाविधव्यसनव्याकुलं विज्ञाय शोकाप-नोदाय समवादीत्—कुमार! माविषीद, पूर्वसुप्तानीव बीजानि प्राग्जन्मकृतकर्म्माणि प्रादुर्भवन्त्येव; सर्वत्र पश्य—धर्म्मपुत्रतयाव-तीर्णेन धर्मेण द्युतदोषात् किं किं दुःखं नानुभूतमासीत् यत्र यज्ञ-सेनयज्ञवेदीसमुद्भवाया: स्वर्लोकलक्ष्म्याः केशाकर्षणं वा हरणादीनि धूर्तैर्धार्त्तराष्ट्रादिभिः प्रापितानि त्रयोदशवर्षाणि वनवासाज्ञात-वासाभ्यां परिक्लिश्य धार्त्तराष्ट्रान्निहत्य राज्यं भुक्तवान्। नलोपि द्यूतनिर्जितः स्वनागरिकेष्वपि भैक्ष्यभक्ष्यमलभमानस्ततोनिःस्वत्व कलिना बध्यता विवशीकृतोनिखिलगुणोदारं स्वदारमप-हाय परदास्यं प्राप्तवान्, कालेन कलिना त्यक्तः पुनरपि राज्यं प्राप्तवान्। दाशरथीरामोपि राज्याभिषेकदिवसएव पितृदत्त-निर्व्वासचतुर्दशवर्षव्रनवासरक्षःकृतस्त्रीहरणनागपाशबन्धनादीनि

दुःखान्यनुभूय राक्षसराजं रावणं सपरिवारं निहत्य प्राप्तस्व-राज्याभिषेक एकादशसहस्रसंवत्सरं निरस्तसर्व्वापदं जनपदम् पालयामास। परिपूर्णभावेन समवतीर्णोऽपि भगवान् श्रीकृष्णः कंसभयाद्घोरचरणनन्दव्रजच्छन्नवासादीन्यनुभूय कंसं निहत्य निपतितया जातान् दितिजातान् घातयित्वा धर्म्मपुत्रादीननुगृह्य षोडशसहस्रस्त्रीभिर्गृहधर्म्ममनुभूय पुनः स्वर्लोकं सनाथीकृत-वान्। तिष्ठन्तु नरेन्द्राः—परमज्ञानी। वशिष्ठोऽपि सुतशतशोक-व्याकुल आत्मत्यागाय भृगुपातवह्निजलप्रवेशपाशबन्धनादिकुचेष्टाः स्वीकृत्य पुनः स्ववधूगर्भस्थपौत्रं विज्ञाय शान्तिमुपगतः। तिष्ठन्तु दुःखबहुला मर्त्यलोकवासिनः—दुःखमिश्रसुखैकशालिनः स्वर्गेऽपि दुःखानुभूतिं श्रूयते, देवेन्द्रेणापि कति कति दानवैः परा-जयोऽलब्धः जगद्विधात्रापि महादेवात् मस्तकच्छेदनवेद-नानुभूता। महादेवेनापि सतीवियोगादनिर्वचनीयसन्तापेन तत्तद्देशाटनं नाटितं। विष्णुनापि स्वधनुष्कोट्यात्मशिरश्छेद-वाजिवदनता प्राप्ता। निःशेषसंसारसागरतरणतरणिभूता जगद्धरणिर्भगवती सती पितुरवमानावमाना तनुं तत्याज। तस्मात् नरसुरमुनीन्द्रा लीलाकलेवरा अपि स्वयमीश्वरा अपि सर्वशास्त्रज्ञानदिव्यास्त्रनिवारिताशेषविपदोऽपि सम्यक् तपोज्ञा-नाभ्यासशिवा अपि समुपासितब्रह्मा अपि परमात्मविधान-वशीकृताः कर्म्मविपाकमनुभवन्त्येव—कात्र कथा—का वा परि-तापः—को विषादहेतुरनित्येऽस्मिन् क्षणं क्षणं परिवर्त्तमाने सुखदुःखभ्रमे?—

अपि विज्ञाततत्त्वानां भाविभावा दुरत्ययाः।
किं शोकैर्दुःखमाप्नोषि सुखाय धृतिमाश्रय॥५९॥

एवमसौ शान्तयित्वा समाश्रमपदे रचितः समयापेचयेति कथितोयं प्रश्नवृत्तान्तः॥

श्रीरश्रीरघुनाथदेवशिवदादेव्योस्तनूसम्भवः
शश्वोभक्तिरसामृतार्णवनिरमलश्रीराजहंसार्भकः।
पौराख्या नवचन्द्रमौलिकथया श्रीरामनाथः स्वयं
चम्पूं गुम्फितवान् तदीयकथयोल्लासोऽष्टमोयं गतः॥६०॥

इति श्रीभगवद्भक्तिरसैकराजहंसार्भकश्रीरामनाथशर्म्मविरचिते चन्द्रशेखरचम्पूकाव्ये मधुव्रतमाधवीये सुनन्दानन्दवैपरीत्यो नामाष्टमः॥८॥

राजा। वयस्यं प्रत्यब्रवीत्—कथ्यतां शेषवृत्तान्त एवां श्रायते चेत्। वयस्यः कथितुमारेभे—एतत् श्रुत्वा सुनन्दोऽचिन्तयत्। अहो तावदनेन पूर्व्वजन्मसुहृदेवकथाप्रसङ्गमुत्थापयता प्राणाधिकप्रियोभ्राता मे मधुव्रतश्चिरं नष्टसमुद्दिष्टो भवन् यस्य सुनेरुपदेशेन तं मोचयितुं वा शक्नोमीति (स्वगतं विचिन्त्य प्रणम्य) प्राञ्जलिर्मुनिमब्रवीत्—भगवन्! यदि प्रसीदसि? तदादिशत देशं, यत्र तादृशदशामासाद्य वर्त्तते मे पूर्व्वजमुनावोमिति ब्रुवति अत्रान्तरे कोप्यपरस्तपस्वी दूराध्वगमनक्लमस्तत्रागत्य मुनिमभिवादयामास—भगवन्नहं हंसस्य मुनेरन्तेवासी पुष्करनामा अभिवादये,—इति। मुनिरप्यायुष्मान् भव सोम्येति प्रत्यभिवाद्य आसनादिना संपूज्य परिपृष्टकुशलं तमब्रवीत्। भगवन्! जानासि वा बहुकालं तीर्थाभिषेकाय निर्गतानां श्रीमद्गुरुचरणानामुदन्तं, दृष्टोवा परमाराध्यतमोभगवान् पर्य्यटन् परेण भवता कुत्रापीति। स तमुवे—आः कथं न जानामि, -जनोहि तदादेशतः कलामलोऽश्राभिरिति तदाकर्णयतु भग-

वान् श्रीमद्गुरुपादास्तु हिमगिरिमधिरुह्य हिरण्मयवर्षसमीप-शिखरं प्रयास्यन्ति, यात्रा वर्त्तते, तत्र वार्षिकीकौमुदीमहोत्सवश्च कुमुदबन्धुशेखरस्य, तत्र देवपूर्वदेवनरकिन्नरसिद्धविद्याधर-गन्धर्व्वाप्सरसामिकत्र मिलनं भवति ; तद्दिवसएव तौर्थिकं च तेषां गन्धर्व्वादीनां प्रवर्त्तत: सर्वसाधारणदृश्यं। किञ्च चन्द्रशेखर-नामा नृपतिरपि पुत्रावन्वेषयन्नेव श्रीमानसौ गुरुपादैर्मिलित-स्तेनापि सहजकरुणासरलस्वभावेन पुराणेतिहासकथाप्रसङ्गेन प्रतिक्षणप्रकाशितपरमेश्वरगुणानुवादपरमामृतेन तच्छोकानल-ज्वलनं निर्व्वापयन् सङ्गीकृत आदिष्टश्च—पुष्करममाश्रमं गत्वा कुशीशयीवाच्य:—सुनन्दमादाय मत्सकाशमागच्छेति। अथ वानरमुखं दृष्ट्वा किञ्चिदन्यदपि स्मृतिपथमारुरोह, हिमशैलाभि-गतवता मया बदरिकाश्रमसरणिसन्निधानएव वने वानराननौ सुनन्दसुनन्देति उच्चैराहूय भ्रममाणौ क्वापि कुमाराववलो-कितौ ; तत्प्रमस्ति भवते—वयं साधयाम: स्वमाश्रमं। तत: परस्परमभिवाद्य पन्थानमारुरोह। सुनन्द: समचिन्तयत्—सत्य-मिमौ मम सखायौ तुम्बुरुकुसुमकेतू वानराननावबलोकिता-विति चञ्चल: प्रणम्य तमुवाच—भगवन्! त्वत्प्रसादादद्य श्रुता विचित्रा परमया विनीतकथा। पूतोस्मि, मित्योत्कण्ठितास्मि महसा कृतीकृतकृपासुचन्द्रशेखरं द्रष्टुं भवतामत्रभवतां सह-समुपार्जितसुकृतसञ्चयेन शैलसंस्थापितं लिङ्गमूर्त्तिधरं चन्द्र-शेखरञ्चेति॥

॥ मुनिरुवाच॥

यदभिरुचितं, किन्त्वतिदुर्गएव हिमसम्भारप्रान्तितया गौरी-गुरुरेष गिरि: तथापि श्रीमदस्मद्गुरुपादानां सङ्गतएव सन्त-

रिष्यसि ? तत् प्रस्थीयतां—ततः सर्वे कुमेशयमुखाः प्रतस्थुः । ततः कियद्दूरमुपक्रान्तेषु सुनन्दोऽब्रवीत्—भगवन् ! बदरिकाश्रमाभ्याशमासरणिमा गन्तव्यं, तत्र पुष्करमुनिनावलोकितौ वलीमुखौ सर्वथा मम सखायौ—तुम्बुरकुसुमकेतू भविष्यतः, त्वत्प्रसादाद्यदि मिलतस्तदा तावपि सङ्गीकर्तुमिच्छामि ॥

॥ मुनिरुवाच ॥

तव रुचिरेव गन्तव्यं । ततो बहुतरनगरग्रामारण्यसरितः समुल्लङ्घ्य बदरिकाश्रमसीमानमापुः, तत्र कियद्दूरकाननमध्यतः कुसुमकेतुं तुम्बुरुरब्रवीत्—पुनरपि सुनन्दसुनन्देत्याह्वयतां वानरामनतयातिनिर्जनाब्जया न स विकाशमेष्यति—तुम्बुरो ! कुरु शब्दमुच्चकैः शब्दतो मिलति वा भवानिव। सुनन्दोऽपि तदाकर्ण्य सहसोच्चैरभाषीत्—सखे कुसुमकेतो ! सखे तुम्बुरो ! एषोऽस्मि सुनन्दो मन्दभाग्यः ; युवयोर्विप्रयोगाद्विनिष्क्रान्तजीवितः—पुनर्दर्शनोत्कलिकया सदैवसहचारिण्या दाह्यमान इव कथं कथमपि सञ्चरामि ; तद्युवामागत्य मामवलोकनामृतेन जीवयतामाकलयतां च महाराजमधुव्रतश्चेद्दृष्टः तौ तु तत्क्षणात् प्राप्तजीविताविव सहसा समुपेत्य सुनन्दं पप्रच्छतुः—क्व प्रस्थितोऽसीति । स चाकथयत्—प्रालेयशैलशिखरं यात्रार्थं प्रस्थिताः स्मस्तत्र श्रीमद्गुरुपादा अपि पुरः प्रस्थिताः । राजापि तेन संगतः समाख्यास्यमानस्तत्रैव शिथिलीकृतशोकबन्धस्तिष्ठति । तौ सहर्षमाहतुः—क्वाधुनास्ति मधुव्रतः ?। सुनन्दः प्राह—मधुव्रतस्तु तदर्थं शिलीभूतया माधव्या सह शिलीभूतस्तिष्ठति । तौ तु समाकर्ण्य सुनन्दस्य शोकोत्थापनभयादेव रोदनपराङ्मुखौ शिलीभूताविव निःश्वस्य कथं कथमपि धैर्यमवलम्ब्य स्थितौ ।

कियता कालेन चन्द्रशेखरेण हंसेन समागम्य मिलिताः सन्तः कियता कालेन प्रालेयशिखरिणि शिखराणि सर्वकालकुसुमितचम्पकाशोकवकुलपुन्नागकेसरशिरीषशालहिन्तालकुलकालीयकद्लीकाननकमनीयानि मृदुतरपवनसञ्चारप्रचारितपरागचयपटवास-प्रकाशित-महामहीक्षवाभिराम-मणिमयेष्टकावबद्धतीरपरिसरन्ती रोपजाततकणातरुच्छायाविचित्रविमलशम्बरमम्बरतलमिवखण्डमण्डितं परितः प्रफुल्लकुमुदकल्हारकुलं क्वचित् कलहंसकुलकेलीकलितकुतूहलं क्वचन मधुमत्तमधुव्रतझंकारमनोहरन्तोयोपकण्ठमण्डनशाखिशिखरान्तरान्तरकूपकारमवाप। ततस्तत्तीरधरण्यां शिखरमेकं स्वशिशिरनिवारणाय स्तंभरूपकरसहस्रेण सस्तम्भिततरणिमण्डलेनेवोपरिचिन्तामणिमहामण्डपेनातिविराजितं अभितोनिर्म्मितपद्मरागेन्द्रकान्तमरकतेन्द्रनीलमण्डपकैररविन्दकैरवेन्दीवरैरिव परिपूजितमस्तकं अन्तरूपवनसम्भूतभूरितभूरुहमस्तकैर्घनच्छविं अधस्तात्कनकभित्तिपीतपटावृतं सहृमलचणानुगतं राममिव सदाभिराममवलोक्य भक्त्या प्रणेमुः। ततस्तत्सरसि स्नानादिकं समाप्य तन्मणिसोपानेन समारुह्य द्वारपालतया स्थितं गिरीनन्दिनीनन्दनं स्तुत्वा फलाद्युपहारैः संपूज्य देवालयं प्रविश्य विधाय च श्रौतेन विधिना विधिविष्णुपूजितपादपद्मस्य शैलेश्वरस्य पूजाभिषेकादिकं गद्यपद्यमयिस्तुतिभिरनवद्याभिः स्तुवन्तोदिवसावसानवसानमासादयाञ्चक्रुः। ततस्तस्यामेव निशायां निशाधिनाथमयूखमहार्णवमग्नतां प्राप्तवति निजवति तरङ्गभङ्गिताशिवालवति सर्वतः पर्वतायमानस्फटिकमणिप्राचीरप्रासादशिखरैकादन्तरिन्द्रनीलवेदीस्थलनारायणाय नाभिपुण्डरीकाय मामनण्डपा

पुरतोनिर्मितचन्द्रकान्तागणिकयेव रागादिव कुङ्कुमानुलिप्तबाहुजालेनैव कनकस्तम्भचतुष्टयेन विधृतं चन्द्रमण्डलद्वयोपरि-विद्योतमाणे वीतानेतद्वितानचन्द्रविम्बचुम्बमायेव लम्बमान-स्थूलमुक्तावलितारकाभिरभितोदर्शनीयः परितोविराजमानराज-तद्दीयवृत्तशाखाशेषशिरोमणिसहस्रदीपमालादेदीप्यमाने कृष्णा-गुरुधूमधारासमूहसंशायिताग्निश्वासधारासमूहैरदन्तवनचलस्तव-गणच्छायाविस्मायितगतिमत्स्यमीनमकरप्रचारिरङ्गसागरे सामाजि-कास्तन्द्रशेखरमेव शेखरतया संस्थाप्य इतरेतरालङ्कारतां प्रापुः।

तत कुतश्चिद्दीपादागतोऽरवं सकलसामाजिकसमनुरञ्जनाय गौरीस्वयंवरं नाम नाटकमभिनवं नवरसवर्णनाविलक्षणं नाटयितुं पुरतोनान्दी पपाठ।

तद्यथा—

दृष्टिच्छटाजितसमस्तवशीन्द्रदर्प-
कन्दर्पदेहदहनोद्धतदीप्तिरेषा।
त्वाम्पातु सम्प्रति गिरीन्द्रसुताननेन्दु
पीयूषवारिनिधिमज्जनशान्तरूपा ॥१॥

अपि च—

एकेन पर्वतसुतापद्धतेन ताव-
दन्येन कार्मुकगणीक्षणविक्षितेन।
किञ्चेतरेण मदमार्दननिर्दयेन
नेत्रेण वह्निघनवह्नितयेन पातु ॥२॥
पाणिग्रहे दुहितुरन्तिकसंस्थितेन
स्वेदोदबिन्दुचयचित्रितमीक्ष्य पाणिं।

मातः! चिपेह कुसुमाञ्जलिमित्यशेन
ह्रिष्टा प्रिया नतमुखी गिरिजा पुनातु ॥३॥

॥ नान्द्यन्ते सूत्रधारः ॥

प्रस्तावनादिक्रमेण तारकवधाय सुरगणादेशेन कुमारोत्पत्तये कामस्य प्रयाणसूचनावसन्तकामयोर्ज्जल्पतोः प्रवेशेन दर्शिता रतिमामन्त्र्य हिमालयप्रयाणस्य प्रथमाङ्के। द्वितीयेऽपि पारिजातोद्याने भगवतः प्रवेशः कुसुमापचयार्थं पार्वत्या अपि प्रवेशः नन्दीश्वरमुखेन स्वामिनः परिचर्य्यार्थं पर्वतेन्द्रेण पुत्रीयं समर्पितेति सूचना। पार्वतीश्वरयोरन्योन्यदर्शनं च दर्शितं तृतीयाङ्के। प्रावेशिक्यां पुरमथनप्रविकटकोपकलापज्वलितकपालनयनानलज्वालाजालसलभीकृतहरमोहनार्थप्रवृत्तमन्मथोपवर्णनसूचनया गणयोः प्रवेशस्तन्मुखेनैव महाकालभृङ्गिमुख्यगणेश्वरेषु पुरस्तान्मदनशरासादितविकारेषु कामदेवस्य तपोवनान्तःप्रवेशः पार्वत्याः कुसुमसमर्पणसमयसंस्पर्शनं ईश्वरयोर्विकारदर्शनेन महाकालस्य स्मरमवगत्य भगवतः शापवचनसूचनं। तद्यथा भृङ्गिनं प्रति स्मरशरवशेनैनामूर्वशीः कामदेवसहायार्थमागतां पश्यन् प्राप्तविकारस्तद्भावनया माधवीलतां वीक्ष्य जडीभूतस्य कामः प्राप्तविकाशोमत्सविधमविशत्। तन्मानुषजन्मसमासाद्य अस्या उर्वश्या माधव्यभिधानाया मानुषीभूतायाः कृते पाषाणत्वं व्रज। महाकालं प्रति यत्त्वमावयोर्जगत्कारणयोर्भावविकारमुपलक्ष्य सस्मित आसीत्—तस्मान्नरोभूत्वा वानरमुखो भव। तुम्बुरुवसन्तावपि स्मरसहायायार्थमागतौ प्रति युवामपि मानुषावेतयोः सहचरौ भूत्वा शाखामृगमुखमवाप्स्यथः। ततः ससख्याः पार्वत्याः तपसे तपोवनप्रवेशः विरहवर्णनं चेति। ततश्चतुर्थाङ्के

प्रावेशिक्यां हरमाधवयोः प्रवेशेन भगवतः पार्वतीं प्रत्यभिलाष वर्णनस्ततोऽवधूतवेशेन प्रविश्य निजनिन्दोपहासविकाशेन पार्व्वत्या भावपरीक्षा तदन्ते परिचयः सप्तर्षीणां प्रेषणम्। पार्व्वतीवरणहेतोः पर्वतेन्द्रायति। ततः पञ्चमाङ्के प्रावेशिक्यां महाकालभृङ्गिनोः प्रवेशः कृतः।

तत्र महाकालो भृङ्गिणं प्रत्युवाच—

सम्भवास्तु त्वमिच्छन्तु नास्ति नास्त्येव सम्भवः।
यदावयोर्दुर्विपाकः शम्भु सम्भवयोरपि ॥४॥
यदि पुण्यौघपाकेन प्रीणाति परमेश्वरः।
तत्पदं प्रार्थनीयं स्यात्ततोनावर्त्ततेपुनः ॥ ५ ॥

ततोभृङ्गी तं प्रत्युवाच—भ्रातर्भगवतैव सम्प्रति परिणीतायाः पर्व्वतेन्द्रसुताया वासमन्दिरद्वारिगणाध्यक्षतया स्थापितयोरकस्मादपरिकलनात्ममंकदर्थितवेशेन निर्गताया अम्बिकाया अकामदर्शनादावयोः कोऽपराधः ? येन शप्तौ स्वः—मानुषौ भूत्वा मृगोप्रस्तरतां प्राप्तौ तु महाकालो वानराननतामिति तस्मात्पाषाणपुत्रीयं पाषाणप्रकृत्या निर्विवेका निष्करुणा कठोरहृदया चेति। भगवत्योरिकार्थयोः परमार्थयोः परमार्थस्वरूपयोर्नास्ति भेदः।

महाकालः तमुवाच—भ्रातर्न हि नहि भगवान् चिदात्मैवैषा स्त्री शब्देन चिच्छक्तिरित्युच्यते। शिवशक्तिभावमायामविनाभूतापि सृष्टिसमये भिन्नत्वेन प्रकाशमागतापि अर्द्धशरीरा सहचरी भूत्वा विचरति भगवद्भगवत्योरिकार्थयोः परमार्थस्वरूपयोर्नास्ति भेदः, यद्यत्स्वभावभगवान् बिभर्त्ति तथैवैषापि।

ईश्वरस्य महामाया ब्राह्मीषा ब्रह्मरूपिनः।
श्रीरेषा जगतां पातुर्महाकालस्य कालिका ॥६॥
अचिन्त्यस्य किलाचिन्त्या शक्तिरेषा भवारणिः।
एषैव बन्धयित्री मोमोचयित्री च संसृतेः॥ ७॥
न भ्रातर्मनसाप्येनामपध्यातु मिहार्हसि।
एषात्मविद्या स्वगुणैर्निगूढ़ा ह्यात्मैव संशुद्धचिदेकरूपा ॥८॥
प्रपञ्चहेतुः सततप्रपञ्चापञ्चात्मशक्तिः परमात्मशक्तिः।
गङ्गाद्रिपुत्रीहविरुद्धभूर्त्तेरभेदएव श्रुतिषु प्रसिद्धः॥ ९॥
स्त्रोरूपिणीयं हरिरेव साक्षात्पाङ्नारदोप्याह सुराधिनाथम्।
न स्मरसि हरमोहनेच्छावान्सत्तद्विकारदर्शनाद्भगवत्येव शप्तौ॥१०॥

तच्चाविभावानुरोधेन तदनुकारिण्या देव्या शप्तौ स्वः पूर्व्वमावयोरेवापराधो न तयोः। तदेव कुर्व्वः। शिवावयाष्टमङ्गलमहोत्सवे देवदेवाङ्गनागणमध्यगतौ हृष्टौ समागमिष्यतः एतदवसरे आवाभ्यां शापमोक्षाय प्रार्थनीयौ देवौ।

ततो नेपथ्ये मङ्गलगीतिर्याता।

भृङ्गी महाकालमुवाच—मङ्गलगीतिः श्रूयते, भगवान् पार्व्वतीसखः समायाति तदावां वहिः प्रतीहारे तिष्ठावः।

(इति निष्क्रान्तौ)

ततो भगवत्या सह भगवतः प्रवेशोदर्शितः। भगवानपि सुरवधूभिः कृतमङ्गलाचरणः प्रसादसुमुखः प्राह—ये ये मत्प्रासादाकाङ्क्षिणो वहिर्द्वारि वसन्ति तान् प्रवेशय॥

ततो भगवन्नन्दीश्वरेण रतिः प्रवेशिता। तया प्रणम्य कामस्योत्पत्तिः प्रार्थिता। भगवान् तामूचे—

परिपालयता प्रियाप्रियं हृदयेऽङ्गीकृताएवहृच्छयः।

जगतां हृदयेषु जीवितस्तव भर्त्ता न विराम्रवत्वतः ॥ ११ ॥

पुनस्तां सकामकामप्रार्थनयावनतमुखीं प्रसादसुमुखो भगवानुवाच—

निगृहीतुः सुरारीणां लीलामानुषविग्रहात्।

द्वापरान्ते हरेस्तस्मात् शरीरविग्रहमाप्स्यति ॥ १२ ॥

ततस्तस्यां निष्क्रान्तायां प्रवेशितौ भृङ्गिमहाकालौ प्रणम्य प्रोचतुः—

भवच्चरणविच्छेदव्याधिर्नौ परिबाधते।

भैषज्यमस्य भगवन् प्रार्थयेऽवधिरूपिणम् ॥ १३ ॥

भगवानुवाच—

अस्मिं जन्मनि वृत्तान्तो यदायं श्रोत्र मेष्यति ॥

प्रसङ्गेन च केनापि शापादस्माद्विमोक्ष्यथ ॥ १४ ॥

कुमारौ पुनरूचतुः—

तेजसो भवतोभूत्वा भूतनाथ भवान्तरे॥

कथमावां भगवन् मनुष्यतनुसम्भवौ ॥ १५ ॥

भगवानुवाच—

कारणेन च केनापि भूत्वा पौष्यनृपात्मजः।

आकुस्थजो पार्वत्याभूयोजनयितास्मि वाम् ॥ १५ ॥

ततः पार्श्ववर्त्तिनश्चण्डेश्वरमादिदेश चण्डेश्वर! त्वमपि चण्डबल काशीश्वरो भूत्वा प्रश्नप्रसङ्गेनानुकूल्यं भजानयोरनयोः सहैव ते मदन्तिकागमनं भविष्यति। एतदन्तरे तद्भृङ्गान्तः सर्वान् सामाजिकान् विस्मापयन्नन्तरसप्रवृत्तकौतुक इव तद्दूर-वर्त्तिशैलकुण्डात्मधुव्रतः शापमुक्तये तनयुत्तोभूत्वा तथैव माधवीं गृहीत्वा ससखीगणां समागतोभूत् वानराननाः अपि पूर्वस्वरा-कना विरेजुः सुमन्द-तुम्बुरु-कुसुमकेतवः। राजापि चन्द्रशेखरः

पुराणशरीरं संस्मृत्य तारावतीमपि हैमवतीमविनाभूततया शरीरगुम्फितामालोक्य मुमोद। चण्डवलोपि पूर्वभावं सम्प्राप्य चन्द्रशेखरपार्श्वचरोभूत्। मुनयः सामाजिकाश्च पुलकावली-वलितकलेवराः बहुकालकृततपःपरीपाकप्रतिफलितमहाफलं हृदयस्थमनर्घ्यचिन्तामणिसमुपलब्धफलं समधिगम्य कुसुम-स्रजीव भुजगभ्रान्तिमुदस्य चन्द्रशेखरे मनुष्यतां परमहृष्टा स्तुति-वचनविकचनवप्रसूनमालया पूजयन्तः प्रसादयामासुः।

ततो भगवान् महाकालं वेतालं भृङ्गीनभैरवनामानं मधुव्रतस्तु नन्दनाम्नालोकेगीयमानमुवाच। भो मधुव्रत! भो सुनन्द! मातरं स्वामदर्द्धदेहगुम्फितामदर्द्धशरीरिणीं शक्तिभूतामानन्दभूताश्च सदैवाविनाभूतया पश्य निःशंसयं सन्तर्पय दृशौ।

ततस्तौ स्वामम्बां जगदम्बां त्र्यम्बकशरीरग्रथितामवलोक्य परमहर्षनीहाराश्रुधारानिपातनिर्मलनयननीरजाभ्याङ्गद्गदगिरा गिरीशं गिरीशाञ्च स्तुवन्तावूचतुः।

जयशिव शिवपत्नि तात मात गिरीन्द्रसुते नमोनमस्ते।
जयपुरुषवरप्रधानशक्ते जगदधिनाथ जगन्मयि प्रसीद॥ १६॥
शशधरकलाकिरीटं कपोटयोर्नान्दभाहकम्बुभगी।
विमलमहारजताभं शिवदं शिवयोर्वपुर्भवतु॥१७॥
अतिचित्रचर्म्मचीरं नागप्रसूनहारललिताङ्गम्।
धृतफणिमणिमयकुण्डलमिडे शिवदं वपुः शिवयोः॥१८॥
स्तृहगन्सलोमनदनं त्रिपुरविसर्पि प्रभावमतिसर्वगुणम्।
गत्वा सुरगजजयितं तनुमध्यालङ्कृतं वपुः सेवे॥१९॥
अर्द्धजटमर्द्धचिकुरं परुषनदर्द्धमर्द्धकान्तसुखम्।
प्रकुचार्द्धमर्द्धविस्तृतकपाटवक्षोवपुः सेवे॥२०॥

कान्तार्धमर्धकान्तमोङ्कारार्धं तदर्धरूपार्धम् ।
अर्धप्रपञ्चमर्धाप्रपञ्चमोडे परं ब्रह्म ॥२१॥
एकावेकात्मानौ धृतैकदेहौ च लीलयास्तल्लयौ ।
एकान्तभक्तिशरणौ निहतज्ञतान्तौ शिवौ सेवे ॥२२॥
एकौ द्विधेव भान्तौ त्रिगुणाधीशौ चतुर्व्यूहौ ।
निखिलप्रपञ्चजनकौ षण्मुखपितरौ च सप्तलोकेशौ ॥२३॥
अष्टाङ्गौ नवशशधरकलाधरौ दशदशातीतौ ।
एकादश तनुभाजौ द्वादशमूर्तीश्च मण्डलान्तस्थौ ॥२४॥
त्रिदशेशपूज्यपादौ चतुर्दशघ्नौ पञ्चदशभागाधरौ ।
षोडशकलास्वरूपौ परापरेशौ प्रधानपुरुषेशौ ॥२५॥
पूर्णौ प्रपूर्णकामौ पूर्णानन्दात्मरूपौ च !
पूर्णेन्दुमण्डलस्थौ पूर्णेप्सितदौ शिवौ सेव्यौ ॥२६॥

सृष्टिस्थितिप्रलयकारणकर्तृभूत
मात्मप्रकाशमपमात्मविमर्शशक्ति ।
ब्रह्मैवभातिपरमव्ययमद्वितीय
न्तस्मान्नमास्तु शिवयोः सुदृढैकभक्तिः ॥२७॥
आकाशयोर्बहिरन्तरयोर्गवाक्ष·
मात्रात्तु भिन्नवदभीक्षितयोरतज्ज्ञैः ।
चिच्छक्तिचिद्गगणयोः सुतरां न भेद·
स्तस्मान्नमास्तु शिवयोः सततैकभक्तिः ॥२८॥
एकात्मनास्तु शिवयोः परमार्थभेद·
आभासतोरिव न चार्हति कोपि कर्तुम् ।
तद्धिदुर्बलतयेक्षितभेदशून्या
नित्यं ममास्तु शिवयोः सुदृढैकभक्तिः ॥२९॥

शक्तिर्न शक्तिकमृतेऽस्ति पुमान् शिवोपि
शक्त्या विनाकिमसमर्थतया विभाव्यः।
तत् स्वीयशक्त्युदयकोचकचं स्वतन्त्रं
यद्वस्तु तच्छरणमस्तु विभिन्नमेव ॥३०॥
लीलावला पुरुषतां गतयोर्गतौप्सु-
र्भक्तातिभङ्गपरयोः शिवयोः स्वपित्रोः।
एकात्मनोरखिलशक्तिमतोरभेद-
भावान्ममास्तु सुतरां सुदृढैकभक्तिः ॥३१॥
यामीश्वरीमिति वदन्ति वदन्ति तञ्च
नाम्नेश्वरीमिति भजन्ति वचोविभेदात्।
योर्यो महेश्वरपदे स महेश्वरायां
तस्मान्ममास्तु शिवयोः सुदृढैकभक्तिः ॥३२॥

—इति प्रमोदपुलकप्रस्वेदप्रकटोत्कटभावावेशवशौ वशिनौ निपेततुः।

शिवावूचतुः—वत्स! मधुव्रत! अनया पूर्वसङ्कल्पितया माधव्या सहावयोर्लब्धप्रसादः समाः सहस्रमात्मकर्माणि कुर्वता महत्तं साम्राज्यमुपभुज्यानेनैव शरीरेण गाणपत्यमुपेत्यावयोः सविधमुपेहि वत्स! सुनन्द! ज्ञानवैराग्यसम्पन्नोसि न ते कश्चिदन्तरायः।

सुनन्दः प्रणिपत्योवाच—भगवन्निदमेव समीहितं मधुव्रतेन स्वल्पकालहेतोर्न संवासत्यागेन कृतघ्नतामासादयामीति।

तावप्येवमस्त्विति निगद्य तदनन्तरं सुरनरविद्याधरकारितमहोत्सवेन सङ्गीतेन गन्धर्वविद्याधरप्रभृतीनां दिवि वाद्यमानवादित्रेण मधुव्रतमाधव्योर्विवाहमहोत्सवं सम्पाद्य शैलूषमुख्यमुवाच—सामाजिकप्रीतये पूर्णं तावय नाटकमिति।

ततोऽहरवेशधारी नटउवाच—किं वो भूयः प्रियमुपकरोमि?

मधुव्रतवेशस्तमुवाच—

अविकलमस्तु जगज्जनेषु धर्मः।
स च तव भक्तिकृतेस्त्वनन्यकामः।
अथ खलु सापि तवाङ्घ्रिसङ्गसिद्धै
धृतकरुणा रसवाहिनी सदास्तु ॥२३॥

सुनन्दवेश पुरुषः प्रणम्योवाच च—

यत्र सम्भवगभीरवारिधौ सम्पतामि वनिपातिकर्मणा।
तावकस्मरणमेव तत्र नौ नौरिव प्रमथनाथ! जायताम् ॥२४॥

चण्डवलवेशउवाच—

हर हर पापकृतिं जगज्जनानां
शिव शिवदोभव भावभक्तिभाजाम्।
भव! भव सम्भवभीतिभार भारभाजो
मम ममतामयवन्धमोचनाय ॥ २५ ॥

ततोऽहरवेशधरः—एवमस्त्विति निगद्य निष्क्रान्तः।

ततश्चन्द्रशेखरोऽप्येवमस्त्विति निगद्य दिव्याभेदशानेन पुरमलङ्कृत्य सुरपुरं सनाथीकृतवान्। सामाजिका अपि तदद्भुतं वीक्ष्य हृष्यद्रोमाणः स्वाभिमतान् देशानभिजग्मुः। कुमारावपि भगवता चन्द्रशेखरेणाभिषिक्तौ देवदत्तविमानेन करवीरपुरं समागत्य तारावत्याः पुत्रान्तरमुपरिचरनामानं राज्यपालनाय नियुज्य स्वप्रभावेन उपरिचरं पुरं प्रकल्प्य माधव्या सह दिव्यभोगपरायणः। सुनन्दोपि सदानन्देन योगपरायणः एवं तावुभौ सौभ्रात्रेणाभ्रान्तमानसौ साम्राज्य लक्ष्मीमनुभुजाते। ततो भगवदादेशपालनपरः शिवपुरंवसतिं समीह-

मानो मधुव्रतो माधव्यां सुरशनामानं विद्याधरचक्रवर्त्तिनं पुत्रमुत्पाद्य तथा सुनन्दोऽपि विवेकविशेषादविशेषदृष्टिः सुरभिवंशप्रसूतायां कामधेन्वां पुत्रमात्रकामः शृङ्गं नाम रुद्रवाहनं वृषमुत्पाद्य सहस्रवर्षान्ते शिवसालोक्यं सामीप्यञ्च समेत्य गणाध्यक्षौ भूत्वा पूर्ववद्विरेजतुः ॥

अप्राकृतं समुपभुज्य चिराय राज्यं
जित्वा क्रमेण करणारिगणांश्च योगैः।
पश्चात्तदीश्वरपदं परमं प्रयाता-
वेतौ यथा नृपभवन्तु तथा भवन्तः ॥३६॥

श्रीलश्रीरघुनाथदेवशिवदादेव्योस्तनूसम्भवः
शम्भोर्भक्तिमृणालहृत्सिरमलः श्रीराजहंसाभकः।
पौराण्या नवचन्द्रमौलिकथया श्रीरामनाथः स्वयं
चम्पूं गुम्फितवान् तदीयकथयोच्छ्वासोऽष्टसङ्ख्यागतः॥ ८ ॥

॥इति चन्द्रशेखरचम्पूकाव्ये मधुव्रतमाधवीयाख्यो द्वितीयः खण्डः।

॥ समाप्ता नवोच्छ्वासवतीयं चम्पूः ॥

३० सर्व्वदर्शनसंग्रह ... १
३१ भामिनीविलास – सटीक ... १
३२ हितोपदेश – सटीक ... १
३३ भाषापरिच्छेद मुक्तावलीसहित ... १
३४ बहुविवाहवाद ... ।
३५ दशकुमारचरित—सटीक ... १।
३६ परिभाषेन्दुशेखर ... ॥।
३७ कविकल्पद्रुम (वोपदेवकृत धातुपाठ) ... ॥
३८ चक्रदत्त (वैद्यक) ... १॥
३९ उणादिसूत्र – सटीक ... २
४० मेदिनी कोष ... १
४१ पञ्चतन्त्रम् [श्रीविष्णु-शर्म्म-सङ्कलितम्] ... २॥
४२ विद्वन्मोदतरङ्गिणी (चम्पूकाव्य) ... ॥
४३ माधवचम्पू ... ।=
४४ तर्कसंग्रह (इंराजी अनुवाद सहित) ... ॥
४५ प्रसन्नराघवनाटक (श्रीजयदेवकविविरचित) १
४६ विवेकचूड़ामणि [श्रीमत्शङ्कराचार्य्य विरचित] ।=
४७ काव्यसंग्रह [सम्पूर्ण] ... ५
४८ लिङ्गानुशासन (सटीक) ... ।
४९ ऋतुसंहार—सटीक ... ।=
५० विक्रमोर्वशी—सटीक ... १॥
५१ वसन्ततिलकभाण ... ।=
५२ गायत्री [वङ्गाक्षरैः] ...
५३ सांख्यदर्शन (भाष्यसहित) सांख्यप्रवचनभाष्य २
५४ भोजप्रबन्ध ... ॥।
५५ नलोदय—सटीक ... ॥=
५६ ईश केन कठ, प्रश्न, मुण्ड, माण्डूक्य, [सटीक-सभाष्य] ५
५७ छान्दोग्य (उपनिषद्) [सभाष्य-सटीक] ५
५८ तैत्तिरीय ऐतरेय श्वेताश्वतर (उपनिषद्) सभाष्य सटीक २

५८ वृहदारण्यक (उपनिषद्) [भाष्यसहित] ... १॥
६० सुश्रुत ... ४
६१ शार्ङ्गधर [वैद्यक] ... १
६२ वेतालपञ्चविंशति ... ॥०
६३ पातञ्जलदर्शन [सभाष्य-सटीक-सवृत्ति] ... ४
६४ आत्मतत्त्वविवेक [बौद्धाधिकार] ... २
६५ मुक्तिकोपनिषत् ... ≡
६६ उपमानचिन्तामणि ... ।
६७ नागानन्दनाटक ... १
६८ पूर्णप्रज्ञदर्शनम्। मध्वस्वामिकृतभाष्य सहितम् २
६९ चन्द्रशेखर चम्पू काव्यम् सम्पूर्ण ... ३
७० सामवेदस्य मन्त्रब्राह्मणम् भाष्यसहितम् ... २
७१ आरण्य संहिता भाष्य सहिता ... १
७२ विद्धशाल भञ्जिका नाटिका—सटीक ... १
७३ कारण्डव्यूह [बौद्धशास्त्रम्] ... २
७४ कुवलयानन्द—सटीक [अलङ्कार] ... १
७५ प्रियदर्शिका नाटिका—सटीक [श्रीहर्ष विरचिता] ॥
७६ सारस्वत व्याकरण—सटीक पूर्वार्द्ध ... १।
७७ वासवदत्ता—सटीक ... २
७८ पुष्पवाण विलासकाव्य[कालिदास कृतम्] सटीक ॥
७९ महिम्न शतकम्, पदारविन्द शतकम्, स्तुतिशतकम्, मन्दस्मित शतकम् कटाक्ष शतकम् ... १
८० मनुसंहिता कुल्लूकभट्टकृत टीका सहित... ५
८१ जैमिन [illegible]
८२ चन्द्रालोक (प्राचीन अलङ्कार ग्रन्थ) ... ।
८३ वीरमित्रोदय [स्मृतिशास्त्र] ... १०

कलिकातासंस्कृतविद्यामन्दिरे—बि, ए, उपाधिधारि-

श्रीजीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्य्य-

सकाशात् लभ्यानि।